

UNIVERSITAS
CAROLINA
PRAGENSIS

ACTA
UNIVERSITATIS
CAROLINAE

in seriebus, quae Biologica, Geologica,
Geographica, Mathematica et Physica,
Medica, Gymnica, Oeconomica, Iuridi-
ca, Philologica, Philosophica et His-
torica, Historia Universitatis Caroli-
nae Pragensis dicuntur, edenda curat

Actis edendis praeest Pavel Levit
Cuius vice fungitur Zdeněk Červený
Quibus a manu est Olga Volková

Series singulas edendas curant

B. Fott (Biologica), J. Konta (Geologi-
ca), V. Häufner (Geographica), J. Mohr
(Mathematica et Physica), C. John
(Medica), J. Fleischmann (Gymnica),
B. Urban (Oeconomica), V. Outrata
(Iuridica), Zdeněk Urban (Philologica),
L. Vebr (Philosophica et Historica),
F. Kavka (Historia Universitatis Ca-
rolinae Pragensis)

Cuius consilii sedes est
Ovocný trh 5
Praha 1-Staré Město, ČSSR

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

IURIDICA 1-2

OBSAH

<i>Věra Čížková</i> : Základní rysy právní soustavy socialistického vlastnictví	3
<i>Senta Radvanová</i> : Neprovdaná matka	47
<i>Eva Novotná</i> : K pojetí mzdy v pracovním právu kapitalistických zemí	81

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Вера Чижковска</i> : Основные черты правовой системы социалистической собственности	3
<i>Сента Радванова</i> : Одинокая мать	47
<i>Ева Новотна</i> : К понятию заработной платы в трудовом праве капиталистических стран	81

TABLE DES MATIÈRES

<i>Věra Čížková</i> : Les traits fondamentaux du système de la propriété socialiste	3
<i>Senta Radvanová</i> : La mère non mariée	47
<i>Eva Novotná</i> : A propos de la conception du salaire dans le droit du travail des pays capitalistes	81

Základní rysy právní soustavy socialistického vlastnictví

(Pokus o komparativní analýzu na základě ústavněprávních pramenů)¹⁾

VERA ČÍZKOVSKÁ

ÚVOD

Analytické práce právní teorie spadají zpravidla spíše do oblasti tzv. základního výzkumu, který nelze vždy bezprostředně využít pro orientaci společenské praxe. Mohou však existovat případy, kdy teoretický rozbor, který si neklade za cíl přímo nalézt aplikovatelné řešení, může mít nicméně, vzhledem ke zvláštním společenským podmínkám, význam pro uvědoměnou společenskou aktivitu. Za jeden z takových případů považuje autorka komparativní studie socialistického práva, a to ze dvou důvodů. Jednak proto, že výstavba socialistické společnosti vyžaduje uvědomělé a cílevědomé usměrňování, mj. i pomocí práva, jednak proto, že v současné historické situaci nemají jednotlivé státy, tvořící socialistickou soustavu, před sebou žádný jednoznačně a bezprostředně přijatelný vzor socialistické organizace společnosti, který by jim mohl ukazovat, řečeno slovy K. Marxe „obraz jejich vlastní budoucnosti“.²⁾

Za této historické situace nabývá proto neobyčejně na důležitosti vzájemná konfrontace zkušeností z výstavby socialismu v rámci jednotlivých zemí, neboť touto cestou lze s relativně vysokou pravděpodobností zjistit, co je v tomto historickém procesu obecné a tudíž i v praxi jednotlivých zemí opakovatelné, a co nikoliv.³⁾

¹⁾ Článek obsahově navazuje na studii autorky „Poznámky k mezinárodním souvislostem rozvoje socialistického práva“, přijatou pro Právník. [Byl ukončen v lednu 1971, a proto v něm nemohlo být přihlédnuto k nové bulharské ústavě z května 1971.]

²⁾ Nelze jistě v tomto směru podcenit významnou úlohu, kterou může sehrát např. přejímání sovětských zkušeností jako zkušeností státu, který má za sebou historicky nejdelší období budování socialistické společnosti. Přesto však přímá a jednoznačná orientace na přenášení sovětských zkušeností z výstavby socialismu mohla přinést největší efekt pouze v prvním období rozvoje lidových demokracií, zatímco dále, s postupným „vyrovnáváním fronty“ společenského rozvoje, které lze předpokládat jako jednu ze zákonitostí rozvoje světového socialismu, tento zdroj jako jediný, resp. nejdůležitější přece jen poněkud ustupuje do pozadí.

³⁾ V podrobnosti k tomuto závěru odkazuji na svou výše cit. studii, kde jsem formulovala hypotézu, že ty právní formy, které se v praxi socialistických států nejčastěji opakují, jsou nejspíše vlastní obecné podstatě té či oné fáze rozvojového procesu socialistické společnosti a naopak.

Tímto směrem se ostatně socialistické státy orientovaly i na mezinárodních poradách komunistických a dělnických stran, které počínaje rokem 1957 vždy činily předmětem své pozornosti problematiku obecného a zvláštěního ve výstavbě socialistické společnosti.⁴⁾

Analýzu problematiky obecného a zvláštěního ve vývoji socialismu nelze však omezovat jen na nejvšeobecnější sociologickou úroveň. Její zkoumání je třeba rozvinout také na oblast jednotlivých dílčích společenskovedních oborů, jakým je mj. i teorie práva.

Vzhledem k uvedenému se domnívám, že i obecně teoreticky pojatý pokus o komparativní analýzu právních soustav vlastnictví a jejich vývoje v jednotlivých socialistických státech může tedy přinést některé podněty i pro společenskou praxi.

I. VLASTNICTVÍ V EKONOMICKÉM A PRÁVNÍM SMYSLU A SOUSTAVA SOCIALISTICKÉHO VLASTNICTVÍ

(Metodické východisko komparace)

a) Podstata vlastnictví v ekonomickém a právním smyslu

Marxistická právní teorie vychází při definování právní kategorie vlastnictví z toho, že je jednou z jevových forem společenského vztahu vlastnictví, jehož podstatou je „přisvojování předmětů přírody jednotlivcem uvnitř určité společenské formy a jejím prostřednictvím“.⁵⁾

Ze zmíněného pojetí vlastnictví pak vyplývá, že:

- vědecké zkoumání vlastnictví lze provádět jen diferencujeme-li jeho ekonomický obsah a volní, mj. právní formy tento obsah vyjadřující;
- vlastnictví jakožto společenský vztah je jevovou formou ekonomických (výrobních) vztahů mezi těmi, kdož „přisvojují“ a ostatními členy společnosti, které však zároveň samy jsou jednou z jevových forem výrobních sil společnosti;
- vlastnictví, ať už jako kategorie ekonomická či právní, je historicky určeno stupněm rozvoje výrobních sil společnosti a tudíž se mění v závislosti na dosaženém stupni společenského rozvoje, a to nejen spolu se změnou společenskoekonomické formace, ale i v rámci každé z nich. Má-li proto právní úprava vlastnických vztahů odpovídat, resp. být v souladu s předmětem své úpravy, je nezbytné čas od času se k ní vracet, konfrontovat ji s potřebami plynulého rozvoje výrobních sil a přizpůsobovat ji podle nich;
- marxistická právní teorie respektuje pojetí vlastnictví jakožto „přisvojování předmětů přírody uvnitř určité společenské formy a skrze ní“ v di-

⁴⁾ Porada představitelů komunistických a dělnických stran v Moskvě 1957 jmenuje mezi společnými zákonitostmi, které jsou „vlastní více zemím, které vstupují na cestu k socialismu..., likvidaci kapitalistického vlastnictví a nastolení společenského vlastnictví základních výrobních prostředků...“ (viz vydání SNPL, 1957, str. 14).

⁵⁾ Viz Karel Marx, Úvod ke kritice politické ekonomie, Praha 1953, str. 159.

ferencování mezi objektivním a subjektivním vlastnickým právem a v pojetí subjektivního vlastnického práva jakožto práva vlastníka nakládat věcí svou mocí a ve svém zájmu uvnitř určité společenské formy a skrze ní; – vlastnictví nelze redukovat na výsledek jednoho aktu přivlastňování, ale je třeba je chápat jako proces neustálého nabývání a pozbývání, jako souhrn společenského pohybu bohatství, které určitým způsobem vchází do výroby v podobě výrobních prostředků a vychází z ní v podobě výrobků; – rozhodující význam má vlastnictví výrobních prostředků, které vyjadřuje vztahy mezi lidmi při přisvojování výrobních prostředků v procesu výroby spotřeby a určuje ostatní společenské vztahy, jež lidé ve výrobním a reprodukčním procesu mezi sebou navzájem uzavírají.

Chápeme-li vlastnictví jako jevovou formu ekonomických (výrobních) vztahů, jejichž podstatou je již zmíněné „přisvojování předmětů přírody v rámci určité společenské formy a v souladu s ní“, pak z toho mj. vyplývá, že vlastnictví je charakterizováno na jedné straně *výlučností*, neboť přisvojení určité věci určitým subjektem, resp. určitými subjekty vylučuje, aby tatáž věc byla přisvojena zároveň někým jiným a *možností rozhodovat* o přisvojené věci v rámci určité společenskoekonomické formace (resp. objektivního práva). Tudíž *určitý způsob rozhodování vlastníka je projevem určité jevové formy vlastnictví*.

Rozhodování vlastníka o způsobu realizace jeho vlastnického práva ve výše zmíněných mezích nečiní problémů tam, kde vlastníkem je jednotlivec nebo menší kolektiv spoluvlastníků. Potíže a problémy vznikají až tehdy, kdy je vlastnický kolektiv tak početný, že je vyloučeno, aby všichni jeho členové mohli bezprostředně spolurozhodovat o způsobu realizace vlastnického práva. Tak je tomu v případě vlastnictví socialistického státu jakožto reprezentanta celé společnosti,⁶⁾ neboť socialistické společenské vlastnictví vyrůstá právě ze skutečnosti, že „...individuální disponování výrobními prostředky a jejich užívání je již nadále nemožné, neboť charakter výrobního procesu sám o sobě vyžaduje *spolupráci* rozsáhlých kolektivů, kdy výsledky výrobního procesu slouží k uspokojování potřeb celé společnosti v tom smyslu, že pokročilá dělba práce a nesmírně složitá kooperace musí být *kontrolována celou společností*, aby nedošlo k vážným poruchám...“.⁷⁾

b) Socialistické vlastnictví

Problém tedy spočívá v tom, jak zajistit, aby se na realizaci socialistického společenského vlastnictví, které vyjadřuje specifický vztah rovnosti všech členů společnosti vzhledem k zespolečenštěným výrobním prostředkům, avšak jehož jediným právním subjektem je stát jako reprezentant

⁶⁾ Viz k tomu Felix Oliva, Kategorie politické ekonomie a jejich význam, Nová mysl č. 6/70, str. 836.

⁷⁾ Viz Zdeněk Hába, Některé problémy společenského vlastnictví za socialismu, Nová mysl č. 6/70, str. 845.

celé společnosti, společnost jako celek optimálním způsobem podílela.⁸⁾

D. Fišer velmi výstižně charakterizuje výše zmíněné rozhodování vlastníka jako volbu na základě panujících preferencí z množiny alternativních možností a tudíž v procesu rozhodování rozlišuje dvě různé funkce — poznávání a formulování alternativních možností a volbu z těchto poznanych možností na základě panujících preferencí. Dokazuje přitom, že rozlišení těchto dvou funkcí je zároveň možno interpretovat jako rozlišení dvou rovin objektivní determinovanosti v procesu rozhodování, jimiž jsou determinovanost vývoje a determinovanost preferencí společnosti materiálními podmínkami života společnosti, úrovní výrobních sil a panujících výrobních vztahů.⁹⁾

Z uvedeného pak plyne, že ke společensky optimální realizaci socialistického společenského vlastnictví je třeba, aby rozhodující subjekt jednak správně poznal všechny alternativní možnosti, jednak aby z nich zvolil na základě panujících preferencí tu, která je celospolečensky optimální. Tento závěr je jen jinak vyjádřenou myšlenkou Engelse, že „jen rozhodování, které vychází z plné znalosti věcí, je předpokladem toho, aby se společnost stala pánem vlastního zespolečenštění“.¹⁰⁾

Ze vztahu podstata—jev plyne, že o kvalitě toho či onoho druhu vlastnictví nerozhoduje jeho vnější odraz, právní kvalifikace ani způsob jeho vzniku, ale podstata tohoto ekonomického vztahu, tj. proces jeho realizace. Uvědomělé řízení celkového procesu společenského přivlastňování pak je právě tím, čím se socialistické společenské vlastnictví liší od vlastnictví soukromého — kapitalistického.

Vyvlastní-li tedy dělnická třída kapitalisty, avšak společnost pak není schopna uvědoměle řídit výrobní a rozdělovací proces, ať už proto, že nepozná svůj objektivní zájem, nebo proto, že není schopna jej realizovat, není obsah socialistického společenského vlastnictví naplněn a vyvlastnění se stává jen formálním aktem, společnost se nestala „pánem vlastního zespolečenštění“.

Problém celospolečensky optimální realizace socialistického společenského vlastnictví se stal v posledních letech opět velmi aktuálním v souvislosti s úvahami o modelu řízení národního hospodářství. Jednotlivé varianty jeho řešení vycházely ze dvou zásadně odlišných metodických východisek: — řešení je třeba hledat v rozhodování zprostředkovaném, a to v dělbě rozhodovací pravomoci státu jakožto vlastníka mezi centrální orgány státu a nižší státní (hospodářské) jednotky, při zachování koncepce jednotnosti a výlučnosti vlastnického subjektu — státu; — řešení je třeba hledat v opuštění koncepce jednotného a nedělitelného fondu státního socialistického vlastnictví, jehož jednotu je zprostředkována jednotou vlastnického subjektu — státu a v jeho nahrazení skupinovým

⁸⁾ Na tento problém poukazují mj. výše citované články F. Olivy a Z. Háby a Drago Fišer v článku „Vlastnictví, rozhodování, plánování“, Nová mysl č. 8/70, str. 1139 a n.

⁹⁾ Viz D. Fišer, Vlastnictví, rozhodování, plánování, cit. studie, str. 1141.

¹⁰⁾ Viz Bedřich Engels, Anti-Dühring, Svoboda, Praha 1952, str. 244.

vlastnictvím zespolečenštěných výrobních prostředků jednotlivých výrobních podniků.

Ze zmíněné již historické podmíněnosti vlastnictví vyplývá, že vnější jevové, a tedy i právní formy socialistického společenského vlastnictví se nutně mění v závislosti na dosaženém stupni vývoje výrobních sil v tom kterém socialistické státě. Nicméně i přes různost jeho jevových forem existuje vnitřní základní jednota socialistického společenského vlastnictví, daná totožností jeho podstaty — totiž, že socialistické společenské vlastnictví je jevovou formou ekonomických vztahů, v nichž svobodně sdružení výrobci rovnoprávně a společně užívají výrobní prostředky a míra jejich účasti na spotřebě odpovídá množství, kvalitě a významu jejich práce pro společnost. Má-li být jevová forma socialistického společenského vlastnictví v souladu, resp. věrně odrážet svůj obsah, pak se v ní musí nutně zmíněná totožnost jeho podstaty projevit, tj. právní forma musí jinými slovy vyjádřit a zajistit respektování již zmíněné specifické rovnosti všech členů socialistické společnosti vzhledem k zespolečenštěným výrobním prostředkům na straně jedné a nutnost uvědomělého řízení realizace tohoto vlastnictví v poznaném zájmu celé společnosti na straně druhé.

Vzhledem k tomu považuje autorka za vědecké — tj. v souladu s objektivní realitou — jen takové varianty řešení problému optimální realizace socialistického společenského vlastnictví, které vycházejí z koncepce jednotného a nedělitelného státního socialistického vlastnictví.

Další snahy o pokračování v analýze vlastnictví jakožto společenského vztahu, vycházející, resp. navazující na citované Marxovo pojetí, ukázaly, že je možné upadnout při ní do dvou extrémů.

Prvním je jednostranné přecenění Marxova poukazu na to, že analyzovat vlastnictví znamená analyzovat celý ekonomický systém dané společnosti,¹¹⁾ které ve svých důsledcích znamená faktické „rozpuštění“ vlastnického vztahu v ekonomických vztazích vůbec.

Druhým extrémem je pak neadekvátní zúžení vlastnického vztahu pouze na samotný moment prvotního přivlastnění, jehož důsledkem bylo např. chápání problematiky socialistického vlastnictví za v podstatě vyřešenou již pouhým aktem „vyvlastnění vyvlastňovatelů“.¹²⁾

c) Soustava socialistického vlastnictví

Jak vyplývá z výše uvedeného, závisí metoda, jíž se použije při komparativní analýze vybraných právních norem, na tom, jakou pracovní hypo-

¹¹⁾ Viz K. M a r x, *Bída filosofie*, Svoboda, Praha 1950, str. 132: „Definovat buržoazní vlastnictví znamená popsat všechny společenské vztahy buržoazní výroby. Chce-li někdo definovat vlastnictví jako nezávislý poměr, zvláštní kategorii, abstraktní a věčnou ideu, může to být pouze metafyzická nebo právní iluze.“

¹²⁾ Zmíněnými otázkami se zabývala v poslední době ideologická konference ekonomů a představitelů dalších společenských věd v Německé demokratické republice, věnovaná problematice socialistického vlastnictví, jejíž výsledky byly publikovány v časopise *Wirtschaftswissenschaft* č. 3/1970.

tézu si vytvoříme o shora uvedeném pojmu „soustava socialistického vlastnictví“.

Za základní charakteristiku tohoto pojmu považují to, že *právní soustavu socialistického vlastnictví lze chápat jako vnitřně rozpornou jednotu¹³⁾ forem a druhů vlastnictví v socialistické společnosti, která v sobě zahrnuje nejen socialistické formy vlastnictví, ale i postupně překonávané nesocialistické formy, resp. jejich prvky.*

I tyto prvky a formy spoluvytvářejí soustavu socialistického vlastnictví tehdy, jestliže se dále vyvíjejí, resp. postupně zanikají při rozhodující úloze socialistických vlastnických forem ve vlastním slova smyslu a jestliže jejich vývoj, resp. postupný zánik je podřízen cílům rozvoje socialistické společnosti.¹⁴⁾

Obtíže v metodě analýzy statické, ale zejména dynamické stránky soustavy socialistického vlastnictví spočívají v tom, že rozvoj v socialistické společnosti a ovšem i jeho právní formy spočívá na principiálně jiných základech, než tomu bylo ve všech předcházejících společenskoekonomických formacích.

Zatímco dosavadní soustavy vlastnických vztahů se rozvíjely v rámci rozporu mezi vlastnictvím a nevlastnictvím, rozporu, který je možno též označit jako permanentní vyvlastňování, pak se socialistická vlastnická soustava zakládá na *vzájemné interakci různých forem a druhů vlastnictví, mezi nimiž, resp. vlastnickými subjekty není zásadně antagonistický vztah, projevující se již zmíněným permanentním vyvlastňováním.* Naopak, tento rozpor různých vlastnických subjektů nalézá stále dokonalejší pohybovou formu, v níž dochází ke vzájemnému obohacení co do rozsahu, které vede k souladnému rozvoji všech forem, při dlouhodobé akcentaci specificky socialistických forem.¹⁵⁾

¹³⁾ Německá učebnice politické ekonomie [Politická ekonomie socialismu a její uplatnění v NDR, český překlad Svoboda, Praha 1970], v obdobné souvislosti na str. 236 hovoří o „totalitě socialistického způsobu přivlastňování“.

¹⁴⁾ S podobným názorem se autorka setkala v učebnici „Politická ekonomie socialismu a její uplatňování v NDR“, nakladatelství Svoboda, 1970, kde se na str. 153 praví: „Těsnou spoluprací ve všech fázích reprodukčního procesu dochází k přímému skloubení podniků všech vlastnických forem. Tento proces jde až k vytvoření nových, socialistických vlastnických forem.“ A dále se na téže stránce pokračuje „... ani existující soukromé podniky a tím spíše ani polostátní podniky nemohou být ztotožňovány s kapitalistickými podniky západního Německa. Jsou začleněny do svazku socialistického plánovaného hospodářství, a proto jsou pevně spojeny se socialistickou soustavou“.

¹⁵⁾ Viz k tomu blíže již citovanou učebnici ekonomie NDR, kde se na str. 156 praví: „Ačkoliv není uzavřena socialistická přestavba soukromého průmyslu, řemesel a soukromého maloobchodu, ačkoliv budou i do budoucna existovat vedle znárodněných a družstevních podniků ještě soukromé a polostátní podniky, nemění to nic na skutečnosti, že socialistické výrobní vztahy zvítězily v NDR v roce 1962. Jak v programu SED, který byl přijat po vítězství socialistických výrobních vztahů, tak také v socialistické ústavě NDR bylo potvrzeno, že nebude nic měněno na principech politiky vůči těmto vrstvám našeho národa. SED, vláda a Národní fronta podnikají vše, aby dále zvyšovaly jejich ekonomickou výkonnost a upevňovaly svazek s nimi. Tyto oblasti jsou pevně integrovány do plánovitě řízeného celospolečenského reprodukčního procesu.“

Tento základní rozdíl mezi soustavou kapitalistického a socialistického vlastnictví vystupuje ovšem plně na povrch teprve poté, když se socialistické vlastnictví začne rozvíjet na vlastní základně.

Okamžitě po provedení socialistické revoluce dochází ke generální negaci dosavadního vlastnického systému tím, že je „pozvednut“ (aufgehoben) na vyšší stupeň způsobem jemu vlastním, tj. vyvlastněním. Hlavním charakteristickým znakem tohoto momentu je „všeobecné vyvlastnění vyvlastňovatelů“, a tak se socialistické vlastnictví, zejména státní, zpočátku jeví jako vlastnictví, co do svého předmětu i zdroje pocházející z vlastnictví soukromého – kapitalistického, a vyvlastnění, ať už prováděné v jakékoli právní formě (znárodnění, konfiskace apod.) jako nejtypičtější, resp. nejzákladnější zdroj vzniku socialistického vlastnictví.

Společenský vývoj nás však přesvědčuje o pravdivosti Leninova výroku, že „konfiskovat lze pouhou ‚rozhodností‘ bez schopnosti správně počítat a správně rozdělit, kdežto *zespolečenštit* (vyznačeno autorkou) bez této schopnosti není možné“.¹⁶⁾ Vyvlastnění jakožto nejdůležitější zdroj socialistického vlastnictví je již v průběhu relativně krátké doby stále více zatlačováno do pozadí a socialistické vlastnictví se rozvíjí nikoli již dalším vyvlastňováním (i když k němu stále v jednotlivých případech dále dochází), nýbrž rozvinutím tvůrčích sil společnosti na podkladě rozšířené reprodukce, založené na celospolečenské plánovité kooperaci všech společenských a individuálních vlastníků, procesem neustálého a opětovného přivlastnění. Společenský vývoj tedy potvrdil správnost již citované Engelsovy myšlenky o tom, že „plná znalost věcí je předpokladem toho, aby se společnost stala pánem vlastního zespolečenštění“.¹⁷⁾

Z hlediska zkoumání soustavy socialistického vlastnictví představuje proto analýza problematiky „vyvlastnění vyvlastňovatelů“ pouze historicky přechodný, byť v momentu revoluce nevyhnutelný předpoklad. Ten svou podstatou nedává možnost pochopit onu vnitřní strukturu rozporů, které jsou zdrojem rozvoje socialistického vlastnictví na jeho vlastním základě, ale představuje naopak poslední radikální kritiku a negaci dosavadní vlastnické soustavy, k níž také svou formou patří.¹⁸⁾

Co do své *statické* stránky, jeví se právní soustava socialistického vlast-

¹⁶⁾ Viz V. I. Lenin, Spisy 27, SNPL, Praha 1954, str. 330.

¹⁷⁾ Viz B. Engels, Anti-Dühring, Svoboda, Praha 1962, str. 244.

¹⁸⁾ Mimořádná pozornost, která se věnuje v právní vědě problematice znárodnění v souvislosti se socialistickým vlastnictvím, je tedy podle mého názoru zcela přirozená a objektivně podmíněná. Nicméně však zjednodušené přiřazení aktu vyvlastnění formou znárodnění k soustavě *socialistického* vlastnictví skrývá v sobě nebezpečí teoretických omylů nejméně ve dvou směrech.

Především vede k *přecenění významu* „převzatého bohatství“ jako zdroje socialistického vlastnictví a poskytuje tak základ pro různé nemarxistické překrucování skutečnosti. Za druhé, což však je podle mého názoru závažnější, vytváří živnou půdu pro představy, že soustava *socialistického* vlastnictví je ve svém celku *vyvlastňovacími akty v podstatě dotvořena* (neboť jak je zřejmé, již není co dále vyvlastňovat) a vede k hlubokému podcenění nezbytnosti rozvinout strukturu socialistického vlastnictví na jeho vlastním základě.

nictví především jako diferencovaná jednotka různých druhů a forem vlastnictví. Úlohou analýzy bude proto zjistit, jak se v historickém vývoji tato diferencovaná soustava vytvářela a jak se v jejím rámci právně odráží rozhodující úloha státního socialistického vlastnictví výrobních prostředků. Vlastní pochopení podstaty vlastnické soustavy ovšem může přinést pouze analýza její dynamické stránky, která je jako u každého jevu založena na neustálém nalézání pohybových forem vnitřních rozporů.

Dynamická stránka právní soustavy socialistického vlastnictví tedy spočívá ve společensky uvědomnělém vytváření takové soustavy druhů a forem vlastnictví při rozhodující úloze státního socialistického vlastnictví, kde *charakter vzájemných interakcí* mezi jednotlivými druhy a formami vytváří optimální prostor pro rozvoj bohatství společnosti i jednotlivce.

V nejobecnější rovině jde zejména o vztahy, v nichž se jednotlivé druhy a formy vlastnictví vzájemně podmiňují či naopak vylučují, diferencují či ztotožňují.

V závěrečné části studie se pokusím na konkrétním vztahu osobního vlastnictví a socialistického vlastnictví v užším slova smyslu naznačit konkrétněji, jak složitá může být zmíněná interakce.

Vzhledem k tomu, že strukturální části soustavy vlastnictví jsou mezi sebou spojeny vzájemným působením a rozporným pohybem, jemuž dává právo v mezích svých možností určitý prostor, popsat dynamickou stránku soustavy socialistického vlastnictví (a tím spíše v mezinárodním srovnání) tedy znamená analyzovat onu složitou síť vzájemných interakcí jednotlivých druhů a forem vlastnictví, z níž jako dvojjediná výslednice vystupuje nakonec posilování socialistického vlastnictví ve vlastním slova smyslu a současně rozvoj bohatství každého v podobě vlastnictví osobního.

Zabývat se však touto sítí vztahů vcelku je metodicky zcela neschůdné, a to tím spíše, že podobná analýza by byla možná jen s použitím neobyčejně širokého okruhu normativního materiálu a pravděpodobně i podkladů z právní praxe.

Problém je však možno si metodicky zjednodušit. Ve zdánlivě nepřehledné síti vzájemných vztahů jednotlivých druhů a forem vlastnictví v rámci právní soustavy socialistického vlastnictví lze nalézt, resp. předpokládat vztah, který v této síti představuje základní kámen, osu, na níž navazují všechny vztahy ostatní, nebo na níž se konečkonců ostatní vztahy redukují. Lze tedy předpokládat vztah, v němž se s výhradou vysokého stupně teoretické abstrakce konečkonců odrážejí rozporné pohyby v ostatních místech shora zmíněné sítě vztahů. Takovým vztahem je *vztah mezi socialistickým vlastnictvím v užším slova smyslu* na straně jedné a *osobním vlastnictvím* na straně druhé. Tento vztah lze podle mého názoru považovat za *klíčový vztah socialistické vlastnické soustavy*,¹⁹⁾ resp. její dynamické

¹⁹⁾ Viz k tomu např. S. G. Strumilin, *Otázky socialismu a komunismu v SSSR*, NPL, 1963, kde se na str. 40 praví: „Názor, že příčinou zbožní výroby v první fázi komunismu je existence dvou forem vlastnictví, je nedostačujícím vysvětlením ještě

stránky, která ve zhuštěné podobě nese v sobě zároveň i její základní rozpor — nutnost rozvíjet vlastnickou soustavu tak, aby od sebe oddělené, na sobě relativně nezávislé vlastnické subjekty se rozvíjely jakožto vlastníci, a to nikoli vzájemným vyvlastňováním, ale souladným vývojem, založeným na celospolečenské kooperaci.

Abstrahuji zde samozřejmě od skutečnosti, že také uvnitř socialistického vlastnictví v užším slova smyslu dochází k dialektickému překonávání rozporu mezi tím, že toto vlastnictví je vlastnictvím celé společnosti (ve svém základě) a současně je svěřováno do správy kolektivů pracujících (socialistických státních organizací).

Proto jádrem analýzy dynamické stránky srovnávaných právních soustav socialistického vlastnictví musí být forma, v níž jednotlivé právní řády řeší tento neobyčejně složitý a z hlediska dlouhodobého rozvoje socialistické společnosti koneckonců nejdůležitější úkol — totiž úkol souladného rozvoje socialistického vlastnictví v užším smyslu a osobního vlastnictví.

Přitom je třeba mít na zřeteli, že právní analýza nemůže být „dynamická“ ve stejném smyslu jako analýza ekonomická, neboť předmětem její pozornosti je právní forma, vymezující prostor ekonomickému pohybu, a tedy ve srovnání s ekonomickým obsahem se zabývá něčím, co je svou povahou relativně statické. To však jen potvrzuje, že relace pojmů statický — dynamický je dána vždy jen v konkrétně určené oblasti a nelze ji bez dalšího přenášet jinač.

d) Výchozí předpoklady komparace

Otázka správné interpretace složité struktury vlastnických vztahů není vzhledem k tomu, co bylo uvedeno o pojmu vlastnictví, samozřejmě předmětem zájmu jen politické ekonomie, ale každého vědního odvětví, zabývajícího se jevovou formou vlastnických vztahů. Proto, chce-li se právní teorie zabývat právním odrazem vlastnických vztahů, musí přinejmenším přijmout ve formě hypotézy určitá východiska pro svou analýzu.

V následujících úvahách vycházím z předpokladu, že *právní soustava socialistického vlastnictví představuje složitý systém, který v podstatné míře zasahuje nejen ta odvětví právního řádu, která se vlastnictvím explicitně zabývají, ale který prolíná celým systémem práva v té míře, v jaké je ekonomický vztah vlastnictví klíčovým a základním vztahem celého společenského řádu.*

To ovšem neznamená, že by bylo nutné (a ostatně by to nebylo ani možné) pro průkaznou analýzu právní soustavy vlastnictví dovádět rozbor až do

i proto, že ignoruje existenci *třetí* formy vlastnictví za socialismu. Máme na mysli osobní vlastnictví všech pracujících, zahrnující spotřební předměty, jež pracující nabývají. Vždyť koupě a prodej všech spotřebních předmětů, vyráběných za socialismu pro trh, tj. neurčitěho kupce, a přechod od jednoho vlastníka spotřebních předmětů, představovaného celou společností, k mnoha jednotlivým vlastníkům — do osobního vlastnictví konečných spotřebitelů spotřebních předmětů — se za socialismu stává nejtýpější formou zbožné peněžní výroby a oběhu.“

onoho zprostředkování třetího, čtvrtého a n-tého řádu v celém systému socialistického práva. Je možno vyslovit předpoklad, že i při univerzálnosti dopadu vlastnické soustavy na celý právní řád existují v něm jisté oblasti, které vazbu mezi společenským vztahem vlastnictví a jeho právním odrazem nejbezprostředněji a především odrážejí.

Předpokládám proto, že budu-li analyzovat vlastnickou soustavu především *na základě základních norem ústavního práva*, tj. ústav, případně z nich vycházejících *základních norem práva občanského*, lze s dostatečnou přesností postihnout základní charakteristiku právní soustavy socialistického vlastnictví.

Termínu právní soustava socialistického vlastnictví užívám ze dvou důvodů.

Jednak proto, abych zdůraznila, že *předmětem analýzy není společenská podstata*, ale pouze *právní odraz vlastnických vztahů* v socialistické společnosti.

Za druhé pak *pojmem soustava socialistického vlastnictví rozumím soustavu všech vlastnických forem v socialistické společnosti, představujících historickou jednotu, v níž rozhodujícím a určujícím článkem je socialistické vlastnictví výrobních prostředků*. V tomto pojetí zahrnuje termín soustava socialistického vlastnictví veškeré druhy a formy vlastnictví, dokonce i vlastnictví soukromé, neboť (a pokud) jsou všechny v konkrétních historických podmínkách podřízeny cílům rozvoje socialistické společnosti.

Před vlastním provedením komparativní analýzy je třeba seznámit čtenáře s těmi nezbytnými omezeními, výhradami a metodickými předpoklady, které musely být provedeny, resp. z nichž bylo třeba vycházet při formulování závěrů ze shromážděného materiálu.

První omezení se týká vztahu ekonomické a právní analýzy soustavy socialistického vlastnictví. Článek si klade za cíl přinést určité podněty v oblasti právní sféry, tj. v oblasti odrazu společenského vztahu vlastnictví v právu. Z toho vyplývá, že závěry analýzy nemohou být bez dalšího přenášeny na oblast společenského (ekonomického) vztahu vlastnictví — tj. musí být respektována možnost rozporu mezi podstatou a jevem. Kromě toho třeba mít dále na zřeteli, že právní forma společenského vztahu vlastnictví není jedinou možnou a existující jevovou formou tohoto vztahu. Proto také *nemůže být právní forma vlastnictví považována za úplný, komplexní projev tohoto vztahu a je úkolem i jiných vědních disciplín zkoumat, jak se objektivně existující vlastnická struktura socialistické společnosti odráží v rozmanitých sférách společenského života, aniž nabývá právní formy*.

Další omezení, resp. vymezující předpoklad vyplývá z toho, že z právních norem, upravujících vlastnictví, jsem se omezila pouze na jakési legislativní jádro, neboť předpokládám, že právě v něm se s dostatečnou přesností odráží celková charakteristika právní soustavy socialistického vlastnictví. Jinak řečeno *předpokládám, že socialistický stát uplatňuje svou řídicí funkci takovým způsobem, že je schopen v základních normách vyjádřit to nejjobecnější a nejzávažnější, aniž by docházelo k tomu, že by*

v dílčích a méně závažných normách byly tyto základní postuláty negovány.²⁰⁾

V rámci tohoto druhého omezení je pak rovněž implikován předpoklad, že k dosažení vytčeného cíle postačí analýza základních normativních aktů, aniž by bylo třeba přihlížet i k jejich aplikaci soudy či jinými státními orgány. Bereme-li totiž v úvahu dostatečně dlouhou historickou etapu, lze mít zato, že socialistický stát vytvoří, resp. zajistí v průběhu vývoje jednotu legislativy a právní praxe v takové míře, že eventuální rozpory mezi nimi nejsou z hlediska základních rysů vlastnické soustavy rozhodující.²¹⁾

Konečně třetí omezení, o němž je třeba se zmínit, se týká *výběru právních řádů, které jsou podrobovány komparativní analýze*. V článku jsou zpracovány ústavy, resp. občanské zákoníky sedmi evropských socialistických států. Vzhledem ke zcela zvláštní společenské situaci nejsou brány v úvahu ani asijské socialistické státy, ani Republika Kuba. Analýza nezahrnuje ani právní řády Albánské lidové republiky a SFRJ. V prvním případě proto, že podle názoru autorky by analýza nepřinesla takové nové momenty, které by svým významem byly úměrné mimořádné námaze spojené s jejím provedením. V druhém případě pak proto, že SFRJ představuje zcela zvláštní jednotku v rámci socialistického tábora a její začlenění do podobné analýzy by vyžadovalo především zvláštní monografické zpracování jejího vývoje.

Analýza tedy zahrnuje, početně vzato, polovinu států tvořících světovou socialistickou soustavu a vzhledem k počtu obyvatel dokonce méně než polovinu. Nicméně podle názoru autorky při analýze vlastnické právní soustavy není třeba dávat se vést těmito čistě kvantitativními zřeteli a zvláště pak je možné výsledky rozboru považovat za reprezentativní pro postupně se vytvářející integrační celek RVHP.

²⁰⁾ Tento předpoklad neodpovídá skutečnosti tam, kde při bouřlivém, rozvoji nových společenských vztahů nestačí přirozeně konzervativní právní forma, jakou je ústava, sledovat krok a dočasně dochází k porušení zmíněné zásady vydáním nižšího norem, v našem případě především občanských zákoníků, jimiž se vyrovnává onen nesoulad mezi společenským obsahem a právní formou.

Proto tam, kde dosud platí ústavy, přijaté na samém počátku budování socialistické společnosti (jako je tomu v Maďarsku a Polsku), resp. tam, kde i socialistická ústava byla již vývojem překonána a v oblasti úpravy vlastnických vztahů doplněna, resp. nahrazena novým občanským zákoníkem (viz SSSR), přihlíží analýza i k úpravě vlastnictví v těchto občanských zákonících. Na to však bude poukázáno na příslušných místech dále.

²¹⁾ Není tomu tak ovšem na samotném počátku existence socialistického státu, kdy může dojít k situacím, v nichž se ekonomický vztah socialistického vlastnictví v právu odráží pouze v úpravě přímého, bezprostředního přivlastnění, jehož realizace však ještě nenabyla socialistické podoby a může — nebo ani nemusí — přitom využívat dosud platných právních institutů.

a) *Exkurs I. Prvotní zdroj vzniku socialistické vlastnické soustavy — vyvlastnění vyvlastňovatelů*

V předchozích úvahách jsem uvedla, že hlavním a nejdůležitějším prvotním zdrojem vzniku soustavy socialistického vlastnictví, zejména socialistického vlastnictví v užším slova smyslu, bylo postupné „vyvlastnění vyvlastňovatelů“. Ve srovnávaných státech probíhalo v různých právních formách, z nichž nejdůležitější byly *znárodnění, konfiskace a pozemková reforma*.

Vyvlastnění soukromého kapitalistického vlastnictví neplnilo však jen funkci ekonomického a právního zdroje nového druhu vlastnictví — státního socialistického. Ve svých důsledcích znamenalo likvidaci jednotné soustavy soukromého vlastnictví a její nahrazení soustavou různých druhů a forem vlastnictví. Tím se stalo zároveň zdrojem, resp. právním základem vzniku socialistické vlastnické soustavy vůbec, a proto mu bude v rámci naší analýzy věnována pozornost.

Z právních forem, v nichž se uskutečňovalo vyvlastňování kapitalistického vlastnictví především a většinou, mělo největší význam *znárodnění*. Přes veškeré odlišnosti jeho realizace ve srovnávaných právních rádech, týkajících se zejména rozsahu, předmětu, úplatnosti či bezplatnosti, délky období, v němž probíhalo, povahy právních norem, které jej zakotvovaly apod., jeho hlavní následek byl všude stejný — totiž že znárodněný majetek přecházel do vlastnictví státu,²²⁾ a tudíž že se stalo prvotním zdrojem ekonomické moci nově vznikajícího socialistického státu, prvotním zdrojem té formy socialistického vlastnictví, která má určující roli v rámci soustavy socialistického vlastnictví — totiž státního socialistického vlastnictví.

Znárodnění neprobíhalo jako jednorázový akt, ale postupně, tvořilo určitý více či méně souvislý proces, skládající se z několika etap. Jeho právním základem byly většinou normy ústavního práva, které znamenaly podstatný zásah do dosud platného buržoazního občanského zákonodárství.

V Bulharsku probíhalo od roku 1945, kdy byl vydán dekret ze 17. srpna o znárodnění nerostného bohatství půdy, pokračovalo vydáním zákonů z 24. a 26. prosince 1947 o znárodnění některých průmyslových podniků a o znárodnění bank a bylo dovršeno v roce 1948 přijetím zákonů o vyvlastnění velkého městského nemovitého majetku (5. března 1948), o vyvlastnění elektrotechnického průmyslu (4. března 1948) a o znárodnění nákladních parníků (3. listopadu 1948).

V Československu probíhalo v letech 1945 až 1948 na základě dekretů presidenta republiky č. 100–103/45 Sb. a zákonů č. 114, 115, 118 a 126/48 Sb.

²²⁾ Jedinou výjimkou, trvající však velmi krátkou dobu, bylo v tomto smyslu znárodnění, probíhající na území tzv. Východního Německa (dnešní NDR). Zde až do roku 1948 byly vlastníkem znárodněného majetku jednotlivé země, poté se stal předmětem tzv. všelidového vlastnictví a teprve po vzniku NDR předmětem vlastnictví státního.

V Maďarsku probíhalo znárodnění v letech 1946–1949 na základě zákonů č. XIII/46 o znárodnění uhelného průmyslu, č. XX/46 o znárodnění velkých elektráren, č. XXX/47 o znárodnění bank, č. XIII/48 o znárodnění výroby bauxitu a hliníku, č. XXV/48 o znárodnění továren nad 100 zaměstnanců a dekretu č. 20/49 o znárodnění továren nad 10 zaměstnanců a znárodnění dopravy.

V NDR se znárodnovací proces vyznačoval řadou zvláštností, vyplývajících především z toho, že probíhal zásadně ještě před vznikem Německé demokratické republiky, na území sovětského okupačního pásma Německa, na základě zákonů kontrolní rady a nařízení Sovětské vojenské správy v Německu, které byly pak po vzniku Německé demokratické republiky během let 1954 a 1955 sovětskou vládou zrušeny a jejich obsah převzat zákonodárstvím NDR.

Právním základem znárodnění bylo nařízení sovětské vojenské správy z 30. října 1945 (Rozkaz náčelníka sovětské vojenské správy a vrchního velitele skupiny sovětských okupačních jednotek v Německu č. 124). Na jeho základě byl bez náhrady zabavován majetek válečných zločinců, nacistických funkcionářů a aktivních nacistů v oblastech a zemích s dočasnou správou a činěna opatření k použití zabaveného majetku pro potřeby mírového hospodářství. Tato opatření však znamenala jen předběžné úpravy, nepřejímala budoucí právní, zejména přesné vlastnické začlenění konfiskovaných podniků. O tom rozhodovaly německé zemské sněmy. Tak v Sasku byl na základě referenda o vyvlastnění monopolního kapitálu bez odškodnění schválen zákon o znárodnění (30. června 1946), v Durynsku pak 24. července 1946, v Braniborsku 5. srpna 1946, v Meklenbursku 16. srpna 1946, v Sasku-Anhaltsku 30. července 1946.

Znárodněný majetek přešel do zemského vlastnictví, které ještě nebylo identické s všelidovým vlastnictvím. Pro koordinaci hospodářského řízení byla 10. června 1947 zřízena Německá hospodářská komise.

Znárodněné podniky nebyly v tehdejší době ani socialistickými, neboť chyběla politická vláda dělnické třídy jako předpoklad socialismu, ani ale státně kapitalistickými, neboť mocenské orgány, které je spravovaly, nezastupovaly zájmy vykořisťovatelů, nýbrž zájmy pracujících.²³⁾

V Polsku znárodnění probíhalo na základě jediného základního normativního aktu – totiž zákona ze 3. ledna 1946 o přechodu základních odvětví národního hospodářství do vlastnictví státu. Na jeho základě došlo ke znárodnění průmyslových a dopravních podniků nad 50 zaměstnanců, veškerých bankovních, pojišťovacích a hutních podniků.

V Rumunsku proběhlo znárodnění až na základě ústavy z roku 1948. Do té doby byl vydán pouze zákon o znárodnění a organizaci Národní banky Rumunska č. 1056 z 20. prosince 1946.

Na základě článku 11 ústavy z 13. dubna 1948, který stanovil, že výrobní prostředky, banky a pojišťovací prostředky, jež jsou v soukromém vlastnictví, mohou v obecném zájmu přejít do vlastnictví státu, byl pak přijat zákon č. 119 z 11. června 1948 o znárodnění průmyslových, bankovních, rudných a dopravních organizací a znárodnění nerostného bohatství a pojištění.

Znárodnovací proces pokračoval pak až do roku 1950 a postihl velká zemědělská hospodářství do 50 ha, na která se nevztahovala pozemková reforma z roku 1945, a část městského domovního majetku (viz výnosy č. 83/49 a 92/50).

V Sovětském svazu počal znárodnovací proces ihned po Velké říjnové revoluci. Dekretem o půdě z 26. října 1917 byla provedena racionalizace veškeré půdy a jejího nerostného bohatství (nafta, uhlí, rudy). V oblasti průmyslu předcházelo znárodnění zavedení dělnické kontroly nad výrobou, zřízenou prvním dokumentem sovětské moci, totiž prohlášením „K občanům Ruska“ z 25. 10. 1917, přijatým Všeruským centrálním výkonným výborem sovětu pracujících a vojenských poslanců 14. 11. 1917. 22. dubna 1919 bylo provedeno znárodnění veškerého zahraničního obchodu zavedením státního monopolu v této oblasti, 20. června 1918 byl vydán dekret o znárodnění

²³⁾ Viz Politická ekonomie socialismu a její uplatňování v NDR, cit. dílo, str. 65.

veškerého naftového průmyslu, v prosinci 1917 byl vydán dekret o znárodnění bank, v květnu 1918 bylo provedeno znárodnění cukrovarnického průmyslu, 18. června 1918 bylo výnosem Nejvyšší rady národního hospodářství provedeno znárodnění těžkého strojírenství, 28. června 1918 byl přijat dekret sovětské vlády o znárodnění těžkého průmyslu.

V první etapě postihovalo znárodnění vesměs klíčový průmysl (s výjimkou Rumunska), peněžnictví, nerostné bohatství a přírodní zdroje, později postupně převážnou část veškeré průmyslové výroby, vnitřní a zahraniční obchod a oblast služeb. S výjimkou Sovětského svazu²⁴⁾ se nedotklo podstatněji soukromého vlastnictví půdy (částečně se tak stalo v Rumunsku a v Polsku).²⁵⁾

Další právní formou, v níž se ve srovnávaných právních řádech uskutečňoval proces „vyvlastňování vyvlastňovatelů“, byla *konfiskace*.

Na rozdíl od znárodnění měla konfiskace v různých zemích různý cíl a dopad na stávající vlastnickou soustavu. Zatímco v Československu, kde měla povahu trestního opatření vůči zrádcům a kolaborantům, postihla značnou část výrobních prostředků nepodléhajících znárodnění a znamenala posílení socialistického sektoru a sektoru drobných výrobců a oslabení sektoru soukromokapitalistického,²⁶⁾ v Bulharsku, kde bylo jejím účelem postihnout movitý a nemovitý majetek nabytý spekulací či jinými nezákonnými cestami, neměla na rozšíření socialistického sektoru výraznější vliv.²⁷⁾

Na rozdíl od znárodnění, které probíhalo ve všech srovnávaných státech, nebyla konfiskace jako samostatná právní forma vyvlastnění kapitalistického vlastnictví, probíhající paralelně vedle znárodnění, v některých srovnávaných právních řádech vůbec použita (viz např. Maďarsko, Rumunsko).

V Polsku měla konfiskace stejný právní základ jako znárodnění, od něhož se lišila tím, že měla povahu trestního opatření, namířeného proti zrádcům a proti majetku příslušníků bývalého svobodného města Gdaňsk a byla tudíž prováděna bez náhrady.

V NDR (v sovětském okupačním pásmu Německa) proběhla konfiskace na základě Postupimské dohody, realizované v tomto směru zejména již citovaným nařízením sovětské vojenské správy č. 124 z 30. října 1945 a č. 126 z 31. října 1945. Postihla ma-

²⁴⁾ Na základě Dekretu o půdě ze dne 26. října 1917 a dekretu o socialisaci půdy ze dne 19. února 1918 bylo v Sovětském svazu navždy zrušeno soukromé vlastnictví půdy. Stala se majetkem všeho lidu a přešla do užívání těch, kdož na ní pracovali.

²⁵⁾ V Rumunsku na základě výnosu č. 83/49 přešla do vlastnictví státu velká hospodářství do 50 ha, na které se nevztahovala pozemková reforma z roku 1945.

V Polsku postihl znárodnovací proces částečně i zemědělské vlastnictví patřící Němcům, část církevní půdy a část půdy v okruhu Varšavy.

²⁶⁾ Viz konfiskační dekrety presidenta republiky č. 108/45 a 12/45 Sb., které sice určily konfiskovaný majetek k přidělu, ve skutečnosti však část konfiskované půdy zůstala ve státním vlastnictví a konfiskované továrny nebyly do přidělu vůbec zahrnuty. Tak se dostala do vlastnictví státu značná část zemědělské půdy a řada továren a živnostenských podniků.

²⁷⁾ Viz konfiskační zákony č. 78, 121, 191, 226/46.

jetek bývalého hitlerovského státu, NSDAP, jejich organizací a vedoucích, majetek válečných zločinců a kapitalistických monopolů.

Třetí hlavní právní formou procesu vyvlastňování kapitalistického vlastnictví byla *pozemková reforma*.

Měla vliv na stávající vlastnickou soustavu potud, že znamenala vesměs citelný zásah do kapitalistického vlastnictví v zemědělství a posílení soukromého vlastnictví drobných rolníků, v souladu se zásadou „půda patří těm, kdož na ní pracují“. Metody její realizace se lišily podle úrovně rozvoje kapitalismu v zemědělství.

V Bulharsku měla pozemková reforma charakter antikapitalistický, nikoli anti-feudální, neboť velkostatky byly likvidovány již v sedmdesátých letech minulého století, za války rusko-turecké. Proto zákon z 12. března 1946 o pracovním zemědělském vlastnictví likvidoval kulacká hospodářství nad 20 ha, která nepodléhala znárodnění.

V Československu trvala pozemková reforma tři roky a byla realizována ve třech etapách. Započala v roce 1945 dekretem presidenta republiky 12/45 Sb., pokračovala vydáním zákona o revizi první pozemkové reformy 11. července 1947 č. 142 a byla ukončena zákonem o nové pozemkové reformě z 21. března 1948, který se týkal zemědělské půdy nad 50 ha a do 50 ha, pokud byla pravidelně vlastníkem pronajímána. Pozemková reforma v Československu se vyznačovala tím, že bývalým vlastníkům byla v řadě případů (zejména v druhé a třetí etapě) vyplácena náhrada a ti, kdož dostali konfiskovanou půdu přidělenou, za ní měli zaplatit určenou cenu.

V NDR byla pozemková reforma provedena na základě zákonů o pozemkové reformě, přijatých v jednotlivých zemích v září 1945 (šlo o Sasko, Meklenbursko, Braniborsko, Durynsko). Půda nad 100 ha byla bez náhrady konfiskována a rozdělena mezi bezzemky, malé pachtýře, drobné rolníky a přesídlence z Polska a Československa. Znamenala tudíž likvidaci junkerského vlastnictví k půdě.

V Maďarsku byla provedena na základě nařízení vlády o pozemkové reformě z 15. března 1945, v Polsku na základě dekretu o provedení pozemkové reformy ze září 1944, novelizovaného v lednu 1946, který znamenal likvidaci statkářského vlastnictví nad 50 ha.

Na rozdíl od znárodnění a konfiskace nebylo vlastním cílem pozemkové reformy posílení socialistického sektoru, tj. znárodnění půdy, s výjimkou případů, kdy půda, podléhající pozemkové reformě, nebyla z nejruznějších důvodů rozdělena do individuálního vlastnictví a zůstala ve vlastnictví státu.

Na tomto závěru nemění nic ani ta skutečnost, že v některých případech, jako tomu bylo v Rumunsku,²⁸⁾ přešla půda, podléhající pozemkové reformě, nejprve do vlastnictví státu, neboť většina byla dodatečně rozdělena do soukromého vlastnictví drobných rolníků.

V důsledku vyvlastnění soukromého kapitalistického vlastnictví ve shora uvedených právních formách, došlo tedy s výjimkou Rumunska ve všech srovnávaných právních rádech ještě před novou ústavní úpravou vlastnických vztahů k likvidaci jednotné soustavy soukromého vlastnictví a k je-

²⁸⁾ Viz zákon o pozemkové reformě z 20. března 1945, na jehož základě bylo vyvlastněno 28 000 velkostatků ve výměře nad 50 ha, kromě půdy královské a církevní.

jímu nahrazení soustavou vlastnictví, diferencovanou na různé druhy a formy vlastnictví. Místo jediného soukromého vlastnictví vzniká všude vlastnictví státní, družstevní, soukromé (kapitalistické a drobných výrobců), příp. osobní.

Významné místo v této soustavě zaujímá státní vlastnictví, které v podmínkách postupného upevňování moci dělnické třídy nabývá charakteru socialistického vlastnictví.

Zformoval se tak základ, na němž se dále rozvíjela soustava socialistického vlastnictví.

b) Socialistické společenské vlastnictví

V první etapě budování socialistické společnosti, po získání politické moci dělnickou třídou a vyvlastnění kapitalistického soukromého vlastnictví v rozhodující míře, setkáváme se ve srovnávaných ústavách přijatých v té době, tj. zhruba na počátku padesátých let, s novými právními kategoriemi, jako „majetek všeho lidu“, „národní majetek“, „státní majetek“, „státní vlastnictví“, „vlastnictví lidu“, „společenské vlastnictví“.²⁹⁾

Rozdíly vyplývají zejména ze stupně konkrétnosti právní úpravy vlastnických vztahů vůbec a zvláště pak společenského vlastnictví a způsobu jeho realizace v té které ústavě.

Ze srovnávaných ústav mluví v té době o právních formách společenského vlastnictví pouze ústava sovětská,³⁰⁾ maďarská,³¹⁾ polská³²⁾ a rumunská.³³⁾

Přitom sovětská, rumunská a polská ústava rozeznávají *dvě formy*, maďarská ústava *tři formy společenského vlastnictví*.

Naproti tomu československá Ústava 9. května nemluví ani o společenském vlastnictví, tím méně pak o jeho právních formách. Mluví pouze o národním majetku, avšak na rozdíl od všech ostatních ústav počítala v § 149, odst. 2 s existencí tzv. komunálního vlastnictví, jehož předmětem by byla část národního majetku, která nemá celostátní význam a slouží převážně jen obyvatelstvu některého správního celku. Jeho subjektem měly být svazky lidové správy.³⁴⁾

²⁹⁾ Viz čl. 8 ústavy BLR, čl. XII, §§ 150, 154, 155 československé Ústavy 9. května, § 59 ústavy MLR, čl. 77, odst. 1 PLR, čl. 25, odst. 1 ústavy NDR.

³⁰⁾ Viz čl. 5 ústavy SSSR o tom, že socialistické vlastnictví má dvě formy — formu státního vlastnictví a formu družstevně kolchozního vlastnictví.

³¹⁾ Viz § 4 maďarské ústavy o tom, že společenské vlastnictví výrobních prostředků je ve vlastnictví státu, společenských organizací nebo družstev.

³²⁾ Viz čl. 11 polské ústavy, který mluví o společenském vlastnictví nejen v souvislosti s národním majetkem, ale prohlašuje za ně i vlastnictví družstevní.

³³⁾ Viz čl. 6 rumunské ústavy o tom, že socialistické vlastnictví výrobních prostředků má buď formu státního vlastnictví (majetek všeho lidu nebo družstevně kolektivního vlastnictví).

³⁴⁾ V praxi se toto vlastnictví nikdy nevytvořilo. V historii výstavby socialistické společnosti není však tento druh vlastnictví zcela novým. Občanský zákoník RSFSR

Rovněž tak ústava Německé demokratické republiky z roku 1949 nedi-ferencovala ještě právní formy společenského vlastnictví, mluví pouze obecně o vlastnictví všelidovém.

Nejpodrobnější úpravu *správy národního majetku* obsahovala v té době československá Ústava 9. května. Zakotvovala dvě formy správy národního majetku, totiž buď přímo státem, nebo prostřednictvím národních podniků (viz § 150). Kromě toho v § 152, odst. 2 připouštěla, aby stát, se zřetelem k veřejnému zájmu a potřebám národního hospodářství, přenechal využití jednotlivých hospodářských nebo jiných objektů svazkům lidové správy, lidovým družstvům nebo jiným právnickým osobám. Stanovila dále základní hospodářskou funkci a právní vymezení postavení národních podniků. V § 154 je označila za hlavní formu, v níž stát organizuje znárodněné podnikání, jakož i jiné státní podnikání a hospodářské objekty, které mu připadly či případnou do vlastnictví. Prohlásila je za samostatné právní osoby, které však tvoří část národního majetku a jsou podřízeny vrchnímu vedení a dozoru státu (§ 155, odst. 1).

Rovněž bulharská ústava předvíдалa dva způsoby realizace státního vlastnictví výrobních prostředků — buď přímo státem, či tak, že stát postoupí hospodaření s tímto majetkem jiným hospodářským subjektům (viz čl. 8 ústavy BLR). Kromě toho v čl. 13 svěřila státu řízení a kontrolu zahraničního a vnitřního obchodu.

Ostatní srovnávané ústavy se o správě státního vlastnictví či národního majetku nezmiňují.

V *druhé etapě ústavněprávní úpravy vlastnických vztahů*, resp. tam, kde dosud ve srovnávaných státech nebyly dosud vydány nové socialistické ústavy, v *rekodifikacích občanského práva*, setkáváme se již s podrobnějším a pregnantnějším vymezením právních forem a správy socialistického vlastnictví v užším smyslu.

Ve všech srovnávaných normách, vydaných koncem padesátých, resp. v průběhu šedesátých let, rozlišují se dvě nebo tři právní formy socialistického vlastnictví, přičemž však institut, který nazývám socialistické vlastnictví v užším smyslu, je v jednotlivých normách označován různě.

Tak ústava ČSSR užívá jako obecný pojem *socialistické společenské vlastnictví* a v čl. 8, odst. 1 rozeznává dvě jeho základní formy — vlastnictví *státní* (všeho lidu, národní majetek) a vlastnictví *družstevní* (majetek lidových družstev).³⁵⁾

Ústava Rumunské socialistické republiky z roku 1965 užívá jakožto obecného pojmu *socialistické vlastnictví* výrobních prostředků, které podle článku 6 existuje ve dvou formách, totiž jako vlastnictví *státní*

z roku 1922 rozlišoval v článku 52 dvě formy státního vlastnictví — státní vlastnictví znárodněné (gosudarstvennaja nacionalizirovannaja sobstvennost) a státní vlastnictví municipalizované (gosudarstvennaja municipalizirovannaja sobstvennost).

³⁵⁾ Československý hospodářský zákoník č. 109/64 Sb. zakotvil pak ještě v § 8, odst. 2 třetí formu socialistického společenského vlastnictví, vlastnictví *společenských a jiných socialistických organizací*.

(majetek všeho lidu) a *družstevní* (majetek jednotlivých družstevních organizací).

Ústava Německé demokratické republiky z roku 1968 užívá jako obecný termín *socialistické* vlastnictví, které existuje ve třech formách — jako *celospolečenské* vlastnictví lidu, jako *družstevní* veřejné vlastnictví pracovních kolektivů a jako vlastnictví *společenských organizací* (viz čl. 10, odst. 1). Polský občanský zákoník z roku 1964 užívá jakožto obecný pojem *společenské vlastnictví*, které podle čl. 126 existuje ve třech formách — totiž jako *socialistické všelidové* (státní) vlastnictví, *družstevní* vlastnictví a vlastnictví *ostatních společenských organizací*.

Maďarský občanský zákoník z roku 1959 užívá rovněž jakožto obecný pojem *společenské* vlastnictví (viz § 88), které má buď formu *státního socialistického* vlastnictví, nebo vlastnictví *družstevního*.

Na rozdíl od všech ostatních srovnávaných norem polský a maďarský zákonodárce považuje tedy za *socialistické* vlastnictví pouze vlastnictví státní s tím, že ostatní formy společenského vlastnictví jsou nižší, neboť jde o vlastnictví skupinové.³⁶⁾

Zásady občanského zákonodárství SSSR na rozdíl od ústavy rozeznávají rovněž tři formy *socialistického* vlastnictví, totiž vlastnictví *státní* (všelidové), vlastnictví *kolchozů*, jiných družstevních organizací a jejich sdružení, a vlastnictví *společenských organizací* (viz čl. 20).

Z uvedeného přehledu právního zakotvení *socialistického* vlastnictví v užším smyslu v druhé etapě vývoje *socialistické* společnosti v jednotlivých srovnávaných normách vidíme, že tento druh vlastnictví je označován různě — jako „*socialistické společenské vlastnictví*“, „*socialistické vlastnictví*“, „*společenské vlastnictví*“. Aniž bych chtěla přeceňovat význam právní terminologie, nicméně se domnívám, že u tak základní a klíčové právní kategorie, odrážející samu podstatu společenského zřízení, by totožnost obsahu mohla, resp. měla být v právu vyjádřena i totožným označením.

Rovněž úprava *správy*, resp. *realizace státního socialistického* vlastnictví je, ve srovnání s citovanou úpravou v první etapě, v základních normách vydaných koncem padesátých a během šedesátých let vesměs podrobnější a preciznější.

Tak ústava ČSSR v čl. 11, odst. 1 stanoví, že stát zřizuje *hospodářské* (vyznačeno autorkou) organizace, zejména národní podniky, kterým svěřuje části národního majetku do *správy* jako samostatným právníkým osobám.³⁷⁾

³⁶⁾ Viz k tomu již výše citovanou úvodní stať k polskému občanskému zákoníku, str. 27, kde se praví: „Zákonodárce vychází z předpokladu, že v současné etapě rozvoje lidového Polska kvalifikace společenského skupinového vlastnictví, což je vlastnictví družstevních a společenských organizací, jako *socialistického* by ještě neodpovídala skutečnému stavu společenských vztahů ve sféře vlastnictví.“

³⁷⁾ Hospodářský zákoník č. 109/63 Sb. v článku III, na rozdíl od ústavy, rozšiřuje okruh subjektů *správy* národního majetku na *veškeré státní organizace*, tedy i na rozpočtové, když stanoví, že „k plnění úkolů hospodářské a kulturní výstavby zřizuje *socialistický* stát *státní* organizace a svěřuje jim do *správy* části národního majetku“.

V československé ústavě, hospodářském ani občanském zákoníku ne-najdeme již výslovné ustanovení o tom, že výlučným subjektem státního socialistického vlastnictví je stát, resp. že státní socialistické vlastnictví je nedělitelné a jednotné. Hospodářský zákoník navíc *neprohláší* stát vůbec za *subjekt* hospodářskoprávních vztahů. Tím došlo v československém právním řádu k situaci, že tak závažná otázka, jako je *právní postavení státu* v majetkoprávních vztazích, je *různě* upravena v hospodářském zákoníku, který státu, jak již bylo řečeno, právní subjektivitu nepřiznává a v zákonících občanském a mezinárodního obchodu, které považují československý stát za jeden ze subjektů právních vztahů jimi upravených.³⁸⁾

Postoj československého hospodářského zákoníku k právní subjektivitě státu je jednak výsledkem, jednak příčinou názorů, které se vyskytly v československé právní teorii o tom, že *stát již neexistuje* jako zvláštní *subjekt* práva, což pak dále vedlo k závěru, že *stát nemůže být ani subjektem práva vlastnického*.³⁹⁾

Naproti tomu *zákoníky občanský a mezinárodního obchodu* vycházejí z opačného právně teoretického pojetí postavení státu v majetkoprávních vztazích, totiž že *československý stát je samostatným subjektem občanskoprávních vztahů*, který, vzhledem k jeho zvláštnímu charakteru, je třeba lišit od ostatních subjektů občanského práva — tj. konkrétně od právnických osob. Tudíž je třeba přesně rozlišovat práva a povinnosti státu od

V odstavci druhém pak cit. ustanovení připouští svěření části národního majetku i do užívání družstevních a společenských organizací.

³⁸⁾ Viz § 21 občanského zákoníku o tom, že „účastníkem občanskoprávních vztahů může být i stát“ a § 8, odst. 3 z. m. o. o tom, že „způsobilost k právům a povinnostem má i stát“.

³⁹⁾ Viz např. Ján Spišiak, Právní obzor č. 4/1966, str. 351: „...Socialistický stát dnes jako subjekt občanských práv a povinností právně neexistuje. Stát už dávno nemá účet v bance, státní pokladna jako taková byla zrušena, nemá vlastní hotovostní ani bezhotovostní prostředky. Proto už z toho důvodu by nemohl své závazky plnit, ani kdyby v úloze samostatného subjektu skutečně existoval. *Subjektivita někdejšího eráru ... se do posledního zbytku rozplynula v chozrasčotních a rozpočtových organizacích.* Jeho subjektivitu převzaly jednotlivé státní socialistické organizace ... Tím, pravda, tyto organizace nepřestaly tvořit dialektickou jednotu, ale jde o jednotu v mnohosti. Tyto kategorie uspokojivě vysvětluje jediné marxistická dialektika ... Ani ministerstvo financí nejedná za ‚erár‘, za ‚státní‘ pokladnu, nebo ‚fiskus‘, ale *v každém případě ve smyslu § 61 hosp. zák. jedná vlastním jménem.* V buržoazním státě, pokud měl úlohu ‚nočního hlídače‘, existence eráru byla z praktického hlediska možná a představitelná. Erár jako takový měl málo občanskoprávních úkolů, takže byly zvládnutelné i pod firmou eráru.“

Pro oblast vlastnických vztahů pak z toho činí prof. Spišiak na str. 356 tento závěr: „Jestliže zjišťujeme neexistenci mimoorgánového státu a připustíme, že existenci bezsubjektivního vlastnického vztahu třeba vyloučit z vědeckých úvah, potom je jediný možný závěr, že vlastnickými nositeli národního všelidového vlastnictví ve smyslu občanského a hospodářského práva jsou jednotlivé organizace, kterým hospodářský zákoník přiznává právní subjektivitu, tj. oprávnění jednat vlastním jménem.“

Obdobné závěry činí cit. autor i ve studii „Některé aspekty na členitou jednotu státního socialistického vlastnictví“, Právnícké štúdie č. 1/1968.

práv a povinností státních socialistických organizací spravujících svěřené části státního majetku, resp. právní úkony učiněné jménem státu, ze kterých nabývá práv a povinností stát, od právních úkonů učiněných jménem státní socialistické organizace, z nichž práv a povinností nabývá tato organizace. Stát neručí za závazky socialistických organizací a socialistické organizace neručí za závazky státu, resp. jeho orgánů.⁴⁰⁾

V této souvislosti se poukazuje i na to, že např. ve vztazích, vznikajících v mezinárodním obchodním styku, vystupují dnes stále častěji státy jako smluvní strany, a to i tam, kde dříve vystupovaly jen podniky nebo soukromé osoby.⁴¹⁾

Na nesprávnost koncepce, že stát existuje jen ve svých orgánech z hlediska filosofického, poukázal V. Knapp s tím, že jde o problematiku vztahu celku a části a tudíž že stát naopak je metaorgánová bytost tak, jako každá struktura je ve vztahu k elementům, z nichž se skládá, metaelementární.⁴²⁾

Problémem zvláštní povahy subjektivity socialistického státu v občansko-právních vztazích se zabývají v socialistické právní literatuře z poslední doby např. i sovětské učebnice⁴³⁾ a nedávno vyšla maďarská monografie o socialistickém právu, jejímž autorem je G. Eörsi.⁴⁴⁾

Citovaní sovětsští autoři vidí specifičnost státu jakožto subjektu občanského práva v tom, že představuje *jednotu moci a vlastnictví*, že je představitelem všeho sovětského lidu. Vzhledem k tomu má právní subjektivita státu, na rozdíl od jiných právnických osob, *univerzální charakter*, což se projevuje v tom, že stát má právní subjektivitu ve všech právních odvětvích, že může být subjektem jakéhokoli majetkového práva, že jeho majetková práva používají zvláštní ochrany apod. Na základě výpočtu případů, kdy sovětský stát vystupuje jakožto subjekt občanskoprávních vztahů vlastním jménem,⁴⁵⁾ docházejí pak citovaní autoři k závěru, že *jeho účast v občanskoprávních vztazích nelze redukovat jen na plnění funkce státní pokladny*.

G. Eörsi přistupuje k problému zvláštní povahy subjektivity socialistického státu v občanskoprávních vztazích, obdobně jako k řešení problému právní subjektivity v občanském právu vůbec, od analýzy *souvislosti*, resp.

⁴⁰⁾ Viz Učebnice československého občanského práva, I, Orbis, Praha 1965, str. 188 a násl.

⁴¹⁾ Viz „Právo mezinárodního obchodu“, Svoboda, Praha 1967, str. 44.

⁴²⁾ Viz V. K n a p p, Marxův pojem vlastnictví a současné problémy státního socialistického vlastnictví, Právník č. 9/1970.

⁴³⁾ Viz Sovětskoje graždanskoje pravo, pod redakcí O. A. Krasavčikova, I, Moskva 1968, str. 185 a n.; S. A. Bratus, O. S. Joffe, Graždanskoje pravo, Moskva 1967, str. 35 a n.

⁴⁴⁾ Viz Gyula Eörsi, Fundamental problems of socialist civil law, Budapest 1970.

⁴⁵⁾ Uvádí se, že stát je subjektem státního socialistického vlastnictví, účastníkem nejruznějších obligačních vztahů a dědického řízení, vztahů vznikajících v souvislosti se státním úvěrem a půjčkami, peněžními a věcnými loteriemi, subjektem nejruznějších zahraničně obchodních vztahů, ve kterých vystupuje jménem sovětského státu ministerstvo zahraničního obchodu SSSR nebo obchodní zastupitelství.

závislosti, existující mezi občanskoprávní subjektivitou a subjektivním vlastnickým právem.⁴⁶⁾

Specifičnost subjektivity socialistického státu v občanskoprávních vztazích pak vidí jako důsledek specifického charakteristického rysu státního socialistického vlastnictví. Ten vidí cit. autor ve dvou skutečnostech. Jednak v tom, že se na něm nedělitelně a v jeho totalitě podílejí všichni členové společnosti a jednak v tom, že stát jako vlastník vykonává vždy zároveň kromě vlastnických oprávnění i veřejnou moc — tedy ve spojení vlastnictví a veřejné moci státu.

Vzhledem k tomu se státní socialistické vlastnictví vyznačuje univerzálností (complex nature) a není tudíž výlučně, ani převážně institucí jen občanskoprávní, neboť nejdůležitějšími funkcemi, které stát jako vlastník plní, není výkon tradičních vlastnických oprávnění, ale organizace, kontrola a řízení.

Univerzální povaze státního socialistického vlastnictví pak odpovídá i univerzálnost subjektivity státu v občanskoprávních vztazích. Při realizaci svých vlastnických oprávnění je stát vázán pouze požadavkem čl. 2 obč. zák., že musí být vykonávána v souladu s jejich funkcemi.

Přesahovalo by rámec této studie, kdyby autorka měla rozebírat a hodnotit diskuse, vedené v socialistické právní teorii o právním subjektu celospolečenského socialistického vlastnictví. Ve shodě s tím, co bylo uvedeno v části I. studie o socialistickém vlastnictví, domnívám se, že ve společnosti, nacházející se ve vývojovém stadiu budování socialismu, může být právním subjektem celospolečenského vlastnictví jen stát, neboť právě v tom spočívá jedna ze specifických vlastností socialismu.

Základy občanského zákonodárství SSSR v čl. 21 stanoví, že *subjektem* veškerého státního vlastnictví je stát, který státním organizacím svěřuje svůj majetek do *operativní správy*.

Operativní správa je pak v čl. 21 Zásad charakterizována jako výkon práva držet, užívat a nakládat svěřeným majetkem v mezích stanovených zákonem, v souladu s cílem činnosti organizace, plánovanými úkoly a určením svěřeného majetku. Státní podniky, budovy a stavby lze převádět z jedné státní organizace na druhou jen bezplatně.

Subjektivita státu v občanskoprávních vztazích vyplývá obecně z čl. 11 Zásad, kde se v posledním odstavci předpokládá, že v případech, uvedených zákonodárstvím Svazu nebo svazových republik, jednají právnické osoby, tj. organizace v tomto článku uvedené, jménem Svazu SSR nebo jménem svazových republik.

Maďarský občanský zákoník v § 170 prohlašuje státní socialistické vlastnictví za *jednotné a nedělitelné*. Na vlastnickém právu nemění podle § 171, odst. 1 nic ta skutečnost, že jednotlivé předměty tohoto vlastnictví jsou svěřovány do správy státním orgánům — státním podnikům a organizacím, neboť stát řídí a kontroluje hospodaření svých orgánů a také stát rozhoduje o přerozdělení majetku, svěřeného jednotlivým orgánům do správy.

Státní orgány jsou povinny užívat majetek, svěřený jim do správy v souladu s jejich úkoly, v zájmu plnění svých plánů nebo cílů, stanovených ve státním rozpočtu. Ke splnění těchto povinností se jim svěřují všechna nutná oprávnění.

⁴⁶⁾ Viz cit. dílo *Fundamental problems...*, str. 96 a n.

Na základě § 26 je stát považován za jeden ze subjektů občanskoprávních vztahů a je způsobilý nabývat veškerých práv a povinností, které vzhledem k jejich povaze nejsou výlučně vázány na člověka.

Stát se podle § 26, odst. 2 bezprostředně účastní občanskoprávních vztahů zejména tehdy, jestliže majetek, který je předmětem právního vztahu, patří do vlastnictví státu a není ve správě státních orgánů, resp. je ve správě státního orgánu, který nemá občanskoprávní subjektivitu, nebo není-li přesně stanoveno určení (naznačení) takového majetku.

Polský občanský zákoník v čl. 128 prohlašuje, že výlučným subjektem státního vlastnictví je stát. V mezích své subjektivity státní právnické osoby uskutečňují vlastním jménem oprávnění, vyplývající z práva státního vlastnictví vzhledem k částem všelidového majetku, svěřeným jim do správy.

Státní pokladna je výslovně prohlášena za subjekt občanskoprávních vztahů (právníkou osobou) v článku 33, § 1, což čl. 34 blíže konkretizuje tak, že stát je v občanskoprávních vztazích subjektem takových práv a povinností, které se týkají všelidového majetku, jenž není ve správě jiných státních právnických osob.

Podle článku 40 stát nenese odpovědnost za závazky státních právnických osob, hospodařících na zásadách chozrasčotu, a tyto organizace neodpovídají za závazky státu.

Článek 12, odst. 2 ústavy NDR stanoví, že užívání a obhospodařování národního majetku se děje prostřednictvím národních podniků a státních organizací. Jeho užívání a obhospodařování může stát přenést smlouvou na družstevní nebo společenské organizace a sdružení. Takový převod má sloužit všeobecnému zájmu a zvětšování společenského bohatství.

Stát je považován za subjekt občanskoprávních vztahů — a to dokonce přímo za jednu z právnických osob — i v právu rumunském. Zákon č. 31 z 30. ledna 1954 stanoví, že ve vztazích, v nichž stát vystupuje bezprostředně svým jménem jako nositel práv a povinností, je též právnickou osobou. V těchto vztazích vystupuje stát zpravidla prostřednictvím ministerstva financí.

Z jednotlivých právních forem socialistického vlastnictví má všude prvorádý význam *státní socialistické vlastnictví*, což se projevuje zejména: — ve vymezení jeho *předmětu*. Předmětem státního socialistického vlastnictví může být cokoli, zatímco předmětem ostatních forem socialistického vlastnictví nemůže být tzv. výhradní národní, resp. všelidový majetek;

Viz čl. 7 *ústavy* BLR, podávající vymezení „majetku všeho lidu“ a čl. 13, zakotvující státní monopol vnitřního a zahraničního obchodu;

čl. 8, odst. 1 *ústavy* ČSSR, příkladmo vypočítávající, co tvoří národní majetek;

čl. 7 *ústavy* RSR, který vypočítává, co tvoří státní vlastnictví;

§ 6 *ústavy* MLR a § 168 maďarského občanského zákoníku;

čl. 8 *ústavy* PLR, vypočítávající, co tvoří majetek všeho lidu a čl. 7, odst. 2, zakotvující státní monopol zahraničního obchodu;

čl. 12, odst. 1 *ústavy* NDR, vypočítávající předmět národního majetku, a tím, že tyto předměty nemohou být ve vlastnictví soukromém, a čl. 9, odst. 5, zakotvující státní monopol zahraničního hospodářství včetně zahraničního obchodu a valutového hospodářství;

čl. 6 *ústavy* SSSR a čl. 21 *Zásad* občanského zákonodárství o tom, že předmětem státního vlastnictví může být jakýkoli majetek, ve výhradním vlastnictví státu že však je půda, nerostné bohatství, vody, lesy.

— socialistické vlastnictví, resp. někde jen státní socialistické vlastnictví požívá zvláštní právní ochrany, čímž je mj. vyjádřen jeho rozhodující význam pro socialistické národní hospodářství;

Ústava BLR v čl. 8 stanoví, že „majetek všeho lidu je hlavní oporou státu při rozvíjení národního hospodářství a požívá zvláštní ochrany“, zatímco majetek družstev podle čl. 9 stát podporuje a povzbuzuje. Článek 98 ukládá všem občanům povinnost chránit majetek všeho lidu všemi svými silami.

Ústava ČSSR v čl. 7 prohlašuje, že ekonomickým základem ČSSR je socialistická hospodářská soustava, v níž jsou výrobní prostředky zespolečenštěny a v čl. 35 ukládá občanům povinnost chránit a upevňovat socialistické vlastnictví jako nedotknutelný zdroj blahobytu pracujícího lidu, bohatství a síly vlasti.

Článek 5 *ústavy RSR* stanoví, že „rumunské národní hospodářství je socialistickým hospodářstvím, založeným na socialistickém vlastnictví výrobních prostředků“, čl. 13 stanoví, že „stát řídí a chrání socialistické vlastnictví“ a čl. 39 ukládá povinnost všem občanům chránit socialistické vlastnictví.

Podle § 5 *ústavy MLR* se státní moc opírá mj. o podniky ve společenském vlastnictví, o státní bankovní systém a o zemědělské STS, a kontroluje národní hospodářství, mimo jiné v zájmu zvětšení národního majetku. § 59 prohlašuje za základní občanskou povinnost chránit majetek lidu a upevňovat společenské vlastnictví. Občanský zákoník MLR pak v § 89 prohlašuje za základní materiální základnu a záruku blahobytu a síly země státní socialistické vlastnictví a pouze ochranu této formy společenského vlastnictví prohlašuje v § 175 za základní povinnost každého občana.

Článek 7 *ústavy PLR* prohlašuje, že Polská lidová republika se opírá mj. o znárodněné výrobní prostředky a znárodněné prostředky obchodu, komunikace a úvěru. Článek 8 pak prohlašuje majetek všeho lidu za předmět zvláštní péče a ochrany státu a všech občanů a čl. 77, odst. 1 ukládá každému občanu povinnost chránit společenské vlastnictví a posilovat je jako nedotknutelnou základnu rozvoje státu, zdroj bohatství a síly vlasti. Článek 127 *polského obč. zák.* pak prohlašuje, že ochrana společenského vlastnictví od hrozcí škody je povinností každého občana a čl. 128 zakotvuje zvláštní právní ochranu společenského vlastnictví.

Článek 2 *ústavy NDR* uvádí socialistické vlastnictví výrobních prostředků mezi faktory, tvořícími základnu socialistického společenského zřízení, čl. 9, odst. 1 prohlašuje, že národní hospodářství v NDR spočívá na socialistickém vlastnictví výrobních prostředků a čl. 10, odst. 2 prohlašuje ochranu a zvětšování socialistického vlastnictví za povinnost státu a jeho občanů.

Článek 4 *ústavy SSSR* prohlašuje socialistické vlastnictví výrobních prostředků za jeden z ekonomických základů SSSR a čl. 131 ukládá každému občanu povinnost střežit a upevňovat společenské socialistické vlastnictví jako posvátný a nedotknutelný základ sovětského zřízení, zdroj bohatství a síly vlasti, blahobytu a kulturního života všeho pracujícího lidu. Osoby, které vztáhnou ruku na společenské socialistické vlastnictví, jsou prohlášeny za nepřátele státu.

V některých ústavách je výslovně zakotvena podpora družstevního hnutí státem a zvláštní ochrana družstevního vlastnictví,⁴⁷⁾ přičemž někde je tomu tak proto, že zvýšená právní ochrana je poskytována pouze státnímu socialistickému vlastnictví.⁴⁸⁾ Ústavy ČSSR, SSSR a NDR sice neobsahují žádné speciální ustanovení o státní podpoře družstevního vlastnictví jakožto

⁴⁷⁾ Viz čl. 9 a 11 *ústavy BLR*, pokud jde o zemědělská družstva založená na práci, čl. 10 *ústavy RSR*, čl. 7, odst. 2 *ústavy MLR*, čl. 9, odst. 2 a čl. 11 *ústavy PLR* a čl. 11, odst. 2 *ústavy ČSSR*.

Ze všech citovaných ústav věnuje polská ústava podpoře družstevního hnutí největší pozornost. Kromě zakotvení zvláštní podpory a všestranné pomoci zemědělským výrobním družstvům a zvláštní péče a ochrany družstevního vlastnictví jakožto vlastnictví společenského, stanoví i hlavní formy státní podpory a pomoci družstevnictví (viz čl. 9, odst. 3).

⁴⁸⁾ Viz již citovaný maďarský občanský zákoník.

jedné z forem socialistického vlastnictví, avšak na druhé straně neomezují, jak to činí maďarský občanský zákoník, zvýšenou právní ochranu pouze na státní socialistické vlastnictví.

c) Osobní vlastnictví

Legislativní i právně teoretické pojetí osobního vlastnictví má dnes již svou historii. Na počátku, při jeho vzniku a prvním právním zakotvení v ústavách, občanských zákonících, resp. speciálních normách o vlastnictví ve srovnávaných právních řádech bylo definováno *spotřebním* charakterem, přičemž se vycházelo z možnosti jeho zásadně *neomezeného* rozvoje.

Československá Ústava 9. května z roku 1948, která prohlásila v § 158, odst. 2 osobní majetek a dědické právo k němu za nedotknutelné, považovala za osobní majetek zejména předměty domácí a osobní spotřeby, rodinné domky a úspory nabyté prací.

Rumunská ústava z 24. září 1952 definovala v čl. 12 osobní vlastnické právo občanů Rumunské lidové republiky jako právo k pracovním příjmům a úsporám, k obytnému domu, vedlejšímu hospodářství a předmětům domácí potřeby a osobní spotřeby. Výslovně prohlásila osobní vlastnické právo a dědické právo k němu za chráněné zákonem.

Polská ústava z 22. července 1952 zaručuje v čl. 13 osobnímu vlastnictví občanů, jakož i dědickému právu k němu plnou ochranu. Jeho bližší vymezení však nepodává.

Sovětská ústava z 5. prosince 1936, v níž bylo osobní vlastnictví poprvé právně zakotveno, prohlašuje v čl. 10 za osobní vlastnictví občanů jejich důchody a úspory nabyté prací, obytný dům a vedlejší domácí hospodářství, předměty domácího hospodářství a domácí potřeby, předměty osobní spotřeby a domácího pohodlí. Osobní vlastnictví kolchozní usedlosti definuje v čl. 7 jako vlastnictví k vedlejšímu hospodářství, obytnému domu na záhůdku, užitkovému dobytku a drobnému hospodářskému inventáři. O osobním vlastnictví a dědickém právu k němu prohlašuje, že je chráněno zákonem.

Ústava Německé demokratické republiky z 19. března 1949, bulharská ústava ze 4. prosince 1947 a maďarská ústava z 18. srpna 1949 osobní vlastnictví ještě nezakotvují. Bulharská a maďarská ústava však diferencují mezi soukromým vlastnictvím a soukromým vlastnictvím nabytým prací (spořivostí); přičemž posléze uvedené pak výslovně chrání a uznává (viz čl. 8 ústavy MLR), resp. jeho nabývání a dědění poskytuje zvláštní ochranu (viz čl. 10 ústavy BLR).⁴⁹⁾

V průběhu vývoje socialistické společnosti a jejích vlastnických vztahů dospívala postupně teorie politické ekonomie a práva k exaktnějšímu vymezení osobního vlastnictví a její závěry pak ovlivnily ve větší či menší míře legislativní pojetí osobního vlastnictví v nových ústavách a při rekonstrukcích občanského práva. Jedinou výjimku tvoří v tomto směru Bul-

⁴⁹⁾ Při zkoumání a hodnocení bulharské a rumunské právní úpravy vlastnických vztahů třeba mít na zřeteli, že dodnes v těchto státech nebyl vydán socialistický občanský zákoník a základní občanskoprávní instituty upravující dílčí zákony. V Bulharsku navíc právní úprava vlastnictví, obsažená v ústavě z roku 1947 a v zákonech o vlastnictví (č. 92/1951) a o dědění (č. 22/49 ve znění zákona č. 275/50), která platí dodnes, byla přijata za formální platnosti fašistických zákonů, vydaných do 9. září 1944 a zrušených až zákonem z 12. listopadu 1951.

harská lidová republika, kde, jak bylo již uvedeno, platí dosud původní právní úprava vlastnických vztahů z počátku padesátých let.

Ústava ČSSR ze dne 11. července 1960 prohlašuje v čl. 10, odst. 1 za nedotknutelné osobní vlastnictví občanů ke spotřebním předmětům, zejména k předmětům osobní a domácí potřeby, rodinným domkům, jakož i úsporám nabytým prací. Československý občanský zákoník č. 40/64 Sb. pak osobní vlastnictví ve srovnání s ústavou vymezuje nejen mnohem exaktněji v rámci ústavní definice, ale ústavní pojetí osobního vlastnictví v určitých směrech zužuje, a to zejména jeho vymezením co *do zdroje* (viz § 125 o tom, že „zdrojem osobního vlastnictví je především práce občana ve prospěch společnosti“ a že „majetek získaný z nepoctivého zdroje nepožívá ochrany osobního vlastnictví“, vymezením osobního vlastnictví co *do účelu* (viz § 126 o tom, že osobní vlastnictví slouží k uspokojování hmotných a kulturních potřeb občanů), vymezením co *do předmětu* (viz § 127 o tom, že „v osobním vlastnictví jsou především příjmy a úspory z práce a ze sociálního zabezpečení, dále zejména věci domácí a osobní potřeby, jeden rodinný domek (§ 129) a rekreační chaty, a konečně vymezením co *do kvantity* (viz § 130 o tom, že „věci nahromaděné v rozporu se zájmem společnosti nad míru osobní potřeby vlastníka, jeho rodiny a domácnosti nepožívají ochrany osobního vlastnictví“). V souladu s ústavou prohlašuje osobní vlastnictví občanský zákoník za nedotknutelné.

Rumunská ústava z 21. srpna 1965 zakotvuje osobní vlastnictví v čl. 36 v rámci úpravy základních práv a povinností občanů. Předmětem osobního vlastnictví, o němž výslovně prohlašuje, že je chráněno zákonem, mohou být příjmy a úspory nabyté prací, rodinný domek, záhustenkové hospodářství a pozemek, na němž se nacházejí, jakož i předměty osobní a domácí potřeby. Družstevní rolníci mohou mít podle čl. 9 v osobním vlastnictví obytný dům a k němu náležející pomocné hospodářské budovy, pozemek, na němž se tyto budovy nacházejí, užitkový dobytek a drobný hospodářský inventář.

Maďarský občanský zákoník z roku 1959 prohlašuje v § 92 za osobní vlastnictví prostředky občanů, sloužící nebo napomáhající bezprostřednímu uspokojování potřeb, obytné domy, předměty domácí potřeby, majetek patřící k záhustenkovému, hospodářství, které je vedlejším hospodářstvím. U obytného domu v osobním vlastnictví ponechává pak právním normám, aby stanovily jeho maximální rozměry. Vlastníku přiznává právo vykonávat svobodně osobní vlastnictví k uspokojování jeho osobních potřeb.

Polský občanský zákoník z roku 1964 definuje osobní vlastnictví jako vlastnictví k věcem, určeným k uspokojování osobních hmotných a kulturních potřeb vlastníka a jeho příbuzných, vlastnictví drobných výrobních prostředků určených k uspokojování osobních potřeb vlastníka a jeho příbuzných (viz čl. 132).

Blíží vymezení předmětu osobního vlastnictví a příkladný výpočet věcí, které mohou být v osobním vlastnictví, podává čl. 133. Předmětem osobního vlastnictví může být zejména rodinný domek nebo obytná budova, pokud jsou samostatnou nemovitostí, spolu s nutným hospodářským zařízením, nutným k jejich užívání, věci, patřící k domácímu zařízení a hospodářství.

V zemědělských družstvech může být předmětem osobního vlastnictví v mezích stanovených stanovami hospodářské budovy a nářadí, inventář, domácí zvířata, nástroje a jiné předměty, určené k vedení hospodářství na záhustenku.

Ústava NDR z 26. března 1968, která je tedy nejposlednější základní normou, upravující vlastnické vztahy v socialistické společnosti, věnuje osobnímu vlastnictví čl. 11, ve kterém jednak zaručuje osobní majetek občanů a dědické právo a jednak obecně vymezuje pojem osobního majetku jako majetku, který „slouží k uspokojování osobních a kulturních potřeb občanů, jehož užívání nesmí být v rozporu se zájmy společnosti.

Sovětské Zásady občanského zákonodárství SSSR a svazových republik z 8. prosince 1961 ve své preambuli charakterizují osobní vlastnictví jako jeden z prostředků

uspokojování potřeb občanů, které je odvozeno od vlastnictví socialistického a které s přibližováním se ke komunismu bude odumírat, neboť osobní potřeby budou ve stále větší míře uspokojovány ze společenských fondů.

Podle čl. 25 může být v osobním vlastnictví majetek, určený k uspokojování hmotných a kulturních potřeb občanů. Každý občan může mít v osobním vlastnictví pracovní příjmy a úspory, obytný dům, s ním související hospodářství, předměty domácí potřeby, jakož i předměty osobní potřeby a pohodlí. Majetku, jenž je v osobním vlastnictví, se nesmí používat k získání bezpracných příjmů. Pokud je občan členem kolchozní usedlosti, v jeho osobním vlastnictví nesmí být majetek, který podle stanov kolchozu může náležet pouze kolchozní usedlosti.

Pokud jde o osobní vlastnictví k rodinnému domu, pak v osobním vlastnictví může být jen jeden obytný dům, přičemž společně žijící manželé a jejich nezletilé děti mohou mít pouze jeden obytný dům, jenž náleží buď jednomu z nich, nebo je v jejich spoluvlastnictví.

Bulharský zákon o vlastnictví č. 92/51 charakterizuje v čl. 28 osobní vlastnictví jako vlastnictví k předmětům domácího zařízení a předmětům určeným pro osobní a rodinné užívání. Vylučuje je k výrobním prostředkům a půdě.

Z uvedeného přehledu legislativního pojetí osobního vlastnictví ve srovnávaných právních řádech vyplývají tyto závěry:

Úprava osobního vlastnictví ve srovnávaných ústavách, resp. občanských zákonících není zdaleka totožná. Rozdíly vyplývají, resp. jejich základním zdrojem je obecné pojetí osobního vlastnictví, tj. zda ten který zákonodárce pojímá osobní vlastnictví *široce*, jako zásadně každé vlastnictví k předmětům osobní potřeby,⁵⁰⁾ nebo *úzce*, tj. zda vedle kritéria osobní spotřeby považuje zákonodárce k vymezení osobního vlastnictví za právně relevantní ještě další, jako např. kritérium ekonomického zdroje, kritérium souladu s existujícím systémem rozdělování, kritérium přiměřenosti vzhledem ke struktuře a rozsahu osobní spotřeby v dané etapě společenského vývoje apod.⁵¹⁾

Přijetí té či oné legislativní koncepce osobního vlastnictví plyne nepochybně z *hodnocení dosažené etapy rozvoje společenských vztahů*.

V této souvislosti považují za účelné citovat dva různé přístupy socialistického zákonodárce k chápání osobního vlastnictví, vycházející z různého hodnocení společenské reality.

Prvním je stanovisko, vyjádřené v preambuli Zásad občanského zákonodárství SSSR z roku 1961, kde je osobní vlastnictví charakterizováno jako jeden z prostředků uspokojování potřeb občanů, které je odvozeno od vlastnictví socialistického a které s přibližováním ke komunismu bude odumírat, neboť osobní potřeby budou ve stále větší míře uspokojovány ze společenských fondů.

Druhým je zdůvodnění širokého pojetí osobního vlastnictví v polském občanském zákoníku z roku 1964 (tedy přijatým o 3 roky později než

⁵⁰⁾ Z výše podaného přehledu právního vymezení osobního vlastnictví vyplývá, že ze širokého pojetí osobního vlastnictví vychází polská ústava a občanský zákoník, ústava NDR z roku 1968, rumunská ústava z roku 1965, maďarský obč. zákoník z roku 1959 a bulharský zákon o vlastnictví z roku 1951.

⁵¹⁾ Viz citovaná ustanovení ústavy ČSSR a Zásad občanského zákonodárství SSSR.

citované Zásady), obsažené v úvodní části k tomuto zákoníku, jejímž autorem je akademik J. Vasilkovskij: „Není pochyby o tom, že takto široce pojaté osobní vlastnictví nemůže být právním institutem s jediným třídním obsahem. Proto, z teoretického hlediska, zdá se být opodstatněný ten názor, že ve společnosti s mnoha hospodářskými sektory, jakou je společnost přechodného období, kategorie osobního vlastnictví jakožto socialistické formy vlastnictví k předmětům osobní potřeby se nemohla ještě plně zformovat. Tomu brání nejen to, že v přechodném období socialistický způsob rozdělování není jediným a výlučným, ale též ta okolnost, že předměty osobní potřeby, dokonce i ty, které byly získány v důsledku socialistických rozdělovacích vztahů, mohou se stát prostředky výrobní potřeby, využívanými v nezespolečenštěných sektorech.“⁵²⁾

Zaslouží pozornost též nepřímé zdůvodnění „širokého pojetí“ osobního vlastnictví v Německé demokratické republice. Již citovaná učebnice „Politická ekonomie socialismu a její uplatňování v NDR“ na str. 197 charakterizuje osobní vlastnictví takto: „Osobní vlastnictví spotřebních předmětů sloužících k uspokojování individuálních potřeb pracujících jako výrobců a vlastníků má za *socialismu* podstatně jiný charakter než za *kapitalismu* (vyznačeno autorkou). Sociální protiklady při individuální spotřebě jako výsledek kapitalistického vykořisťování byly odstraněny. Avšak pracující nepřijímají ani způsob spotřeby, obvyklý mezi kapitalisty. Za socialistických výrobních podmínek odpadla sociální základna pro přivlastňování si spotřebních předmětů z důvodů sociálního prestiže, jakož i vůbec pro příživnickou spotřebu. Vývoj socialistického způsobu spotřeby, vyplývající ze socialistického výrobního způsobu, je určen hmotnými a ideovými potřebami tvůrčích, všestranně vzdělaných a rozvinutých socialistických lidí.“

Společným v legislativním vyjádření osobního vlastnictví ve srovnávaných právních řádech je to, že všude je pojímáno jako *zvláštní druh vlastnictví*, vznikající a realizující se za *předpokladu rozhodujícího významu socialistického systému rozdělování a existence socialistického vlastnictví, směřující k uspokojování osobních potřeb vlastníka a jeho rodiny*.

Vazba mezi osobním vlastnictvím a socialistickým systémem rozdělování podle práce se pak projevuje v právní preferenci osobního vlastnictví před vlastnictvím soukromým.

Rozdíly v právním pojetí osobního vlastnictví spočívají zejména:

– v tom, zda zákonodárce považuje za právně relevantní vedle kritéria osobní spotřeby i další a v kladném případě pak která, tj. ekonomický zdroj (viz § 125 čs. obč. zák. a čl. 25 Zásad obč. zákonodárství SSSR), kvantitativní kritérium jakožto obecné a samostatné (viz § 130, odst. 2 čs. obč. zák.), na rozdíl od případu, kdy kvantitativní kritérium je stanoveno jen u některých věcí, např. rodinných domků (viz § 129 čs. obč. zák., čl. 25 sovětských Zásad, § 92 maďarského obč. zák.);

⁵²⁾ Viz Graždanskij kodeks Polskoj narodnoj respubliky, Varšava 1966, str. 33–34.

— ve způsobu vymezení subjektivního vlastnického práva, tj. je-li vymezeno obecně a omezeno jen zájmem společnosti (viz např. ústava NDR, polský obč. zák.) či jsou-li stanovena pro výkon práva osobního vlastnictví další speciální omezení, jako je tomu v sovětských Základech čl. 25, kde se zakazuje používat majetek v osobním vlastnictví k získání bezpracných příjmů;

— v tom, připouští-li se osobní vlastnictví k půdě, jak to činí r u m u n s k á ústava z roku 1965, zda mohou být v osobním vlastnictví hospodářské budovy bez ohledu na velikost apod.

Z uvedených hledisek jeví se mj. jako *nejobecnější a nejširší pojetí osobního vlastnictví to, které je zakotveno v nejnovější socialistické ústavě, totiž v ústavě NDR.*

d) Soukromé vlastnictví

V prvé etapě společenského rozvoje socialistické společnosti, na počátku padesátých let, vycházejí srovnávané ústavy, resp. obecné právní normy upravující vlastnictví, vesměs z vícektorového hospodářství, tj. z existence sektoru socialistického (společenského), malovýrobního a kapitalistického. Vzhledem k tomu předpokládají a výslovně připouštějí vedle státního a družstevního vlastnictví výrobních prostředků i soukromé vlastnictví fyzických a právnických osob.⁵³⁾

V té době, vzhledem k předchozímu společenskému vývoji, činí výjimku pouze ústava SSSR z 5. prosince 1936, která na rozdíl od právních norem z dvacátých let v čl. 9 připouští již jen drobné soukromé hospodářství samostatně hospodařících rolníků a řemeslných malovýrobců, a to jen pokud je založeno na osobní práci a je-li vyloučeno vykořisťování cizí práce. Sovětská ústava tedy nepřipouští ani kapitalistické vlastnictví výrobních prostředků, a vzhledem k nacionalizaci půdy ani soukromé vlastnictví zemědělské či jiné půdy.

I když srovnávané ústavy, s výjimkou ústavy sovětské, připouštějí na počátku padesátých let soukromé (kapitalistické) vlastnictví výrobních prostředků, nelze toto soukromé vlastnictví ztotožňovat se soukromým vlastnictvím jakožto institucí práva buržoazního.

Soukromé vlastnictví v právu společnosti, nacházející se v přechodném období od kapitalismu k socialismu, liší se od názvem totožného vlastnictví v právu kapitalistické společnosti v těchto směrech:

— je omezeno co do předmětu, neboť je z něho vyloučen tzv. výhradní národní majetek a podnikání, vyhrazené výlučně státu;⁵⁴⁾

⁵³⁾ Viz ústava BLR z roku 1947 čl. 7, Ústava ČSR 9. května § 146, ústava RL R z roku 1952 čl. 5, ústava MLR z roku 1949, ústava PLR z roku 1952 čl. 10, čl. 12, ústava NDR z roku 1949, čl. 20, 22, 24, 29.

⁵⁴⁾ Viz čl. 7 a čl. 13 ústavy BLR, §§ 148, 152 Ústavy 9. května, čl. 7, 14 ústavy RL R z roku 1952, § 6 ústavy MLR, čl. 7, 8 ústavy PLR, čl. 25 ústavy NDR z roku 1949 a čl. 6 ústavy SSSR.

– v některých ústavách je omezeno i *co do rozsahu*, stanovením maximálního počtu zaměstnanců či maximálně přípustné rozlohy zemědělské půdy;⁵⁵⁾

– veškerá hospodářská činnost ve společnosti je řízena *státním plánem*;⁵⁶⁾

– zakotvení a úprava vlastnické soustavy ve srovnávaných právních normách vychází z *rozhodujícího významu majetku všeho lidu* (a tedy socialistického sektoru) pro národní hospodářství, jemuž je také poskytována zvláštní ochrana;⁵⁷⁾

– ačkoli se vesměs připouští jak soukromé vlastnictví kapitalistické (využívající cizí práce), tak soukromé vlastnictví drobných výrobců (založené na vlastní práci výrobce a jeho rodiny), přistupují zákonodárci srovnávaných států ke každé z uvedených forem různě.⁵⁸⁾

Výjimku v tomto směru činí pouze ústava sovětská a ústava NDR z roku 1949, přičemž každá z jiného konce.

Ústava SSSR v tom smyslu, že soukromé kapitalistické vlastnictví vůbec nepřipouští, ústava NDR naopak zná jen jedinou obecnou kategorii vlastnictví, tj. nediferencuje ještě jednotlivé druhy a formy vlastnictví. Pouze pro účely zdanění diferencuje jmění a důchod získaný prací (viz čl. 29, odst. 2);

– úprava vlastnictví k půdě je založena na ochraně zájmu na spravedlivém a účelném jejím využití, vyjádřeném v zásadě „půda patří těm, kdož na ní pracují“;⁵⁹⁾

– zakazuje se výkon vlastnického práva ke škodě společnosti;⁶⁰⁾

⁵⁵⁾ Viz čl. 11 ústavy BLR, § 159 Ústavy 9. května, čl. 24 ústavy NDR z roku 1949.

⁵⁶⁾ Viz čl. 12 ústavy BLR, čl. 13 ústavy RLR z roku 1952, čl. XII a § 164 Ústavy 9. května, § 5 ústavy MLR, čl. 7 ústavy PLR, čl. 11 ústavy SSSR.

O podřízenosti veškeré hospodářské činnosti státnímu plánu se výslovně nezmiňuje jen ústava NDR z roku 1949, nicméně i ta prohlašuje, že hospodářské zřízení musí odpovídat zásadám sociální spravedlnosti, musí zajišťovat důstojnou lidskou existenci, že hospodářství musí sloužit blahu všeho lidu a uspokojení jeho potřeb a že musí každému zajišťovat podíl na výsledku výroby přiměřený jeho výkonu (viz čl. 19). Jen v rámci těchto úkolů a cílů zajišťuje ústava NDR hospodářskou svobodu jednotlivce.

⁵⁷⁾ Viz čl. 8, 10 ústavy BLR, čl. XII, §§ 30, 161 Ústavy 9. května, čl. 6 ústavy RLR z roku 1952, §§ 4, 5 ústavy MLR, čl. 7, 77, odst. 1 ústavy PLR, čl. 4, 5 ústavy SSSR, čl. 24 ústavy NDR z roku 1949 a čl. 19, z něhož nepřímou vyplývá význam národního majetku pro národní hospodářství NDR.

⁵⁸⁾ Viz čl. 10 ústavy BLR o tom, že soukromé vlastnictví získané prací a spořivostí i jeho nabývání děděním požívá zvláštní ochrany a čl. 28 zákona o vlastnictví z roku 1951; čl. 11 ústavy RLR z roku 1952 o tom, že lidově demokratický stát důsledně uskutečňuje politiku omezování a zatlačování kapitalistických živlů, ačkoli toto vlastnictví čl. 11 připouští; § 4, odst. 2 ústavy MLR o tom, že lid postupně vytlačuje kapitalistické živly; čl. 10 ústavy PLR o ochraně individuálně hospodařících rolníků před kapitalistickým vykořisťováním. Ústava 9. května zaručuje pouze drobné a střední soukromé podnikání (viz čl. XII a §§ 158 a 159), tj. podnikání do maximální, výslovně stanovené rozlohy zemědělské půdy či počtu zaměstnanců, mezi ním však už nediferencuje.

⁵⁹⁾ Viz čl. 11 ústavy BLR, čl. 8 ústavy RLR, § 7 ústavy MLR, čl. 12 ústavy PLR, čl. 24, odst. 5, 6, čl. 26, odst. 1 ústavy NDR z roku 1949.

⁶⁰⁾ Viz čl. 10 ústavy BLR, § 9 ústavy MLR, § 9, odst. 3 Ústavy 9. května, čl. 24 ústavy NDR z roku 1949.

– státu je dáno právo omezit či vyvlastnit soukromé vlastnictví, avšak jen na základě zákona a zásadně za spravedlivou náhradu. Podmínky pro omezení či vyvlastnění osobního a soukromého vlastnictví jsou stejné.⁶¹⁾

Ve druhé etapě obecné úpravy vlastnické soustavy ve srovnávaných právních řádech koncem padesátých a během šedesátých let⁶²⁾ došlo vesměs k určité *revizi postoje zákonodárce k soukromému vlastnictví*. Míra, v jaké byl tento postoj revidován, závisela na hodnocení dosaženého stupně společenského rozvoje, z něhož ten který zákonodárce vycházel.

Z tohoto hlediska bychom mohli diferencovat mezi československým a sovětským zákonodárcem na straně jedné a maďarským, rumunským, polským a německým na straně druhé.

Ústava ČSSR a Zásady sovětského občanského zákonodárství vycházejí z toho, že ve společnosti bylo *již dosaženo úplného a konečného vítězství socialismu* a že vstoupila do období rozvinuté výstavby komunistické společnosti.⁶³⁾ Naproti tomu polský a maďarský občanský zákoník vycházejí z toho, že společnost se *stále ještě nachází v přechodném období od kapitalismu k socialismu*,⁶⁴⁾ ústavy Rumunské socialistické republiky a Německé demokratické republiky z toho, že socialismu bylo sice již dosaženo, ale že však „socialismus není krátkodobou přechodnou fází vývoje společ-

⁶¹⁾ Viz čl. 10 ústavy B L R o tom, že soukromé vlastnictví může být omezeno nebo vyvlastněno jen ve prospěch státu nebo společnosti, a to za spravedlivou náhradu; § 9 Ústavy 9. května o tom, že soukromé vlastnictví lze omezit jen zákonem a vyvlastnění že je možné jen na základě zákona a za náhradu, pokud nebude zákonem výslovně stanoveno, že se náhrada dávat nemá; čl. 23 ústavy N D R o tom, že omezení vlastnictví a vyvlastnění mohou být prováděna jen k blahu celku a na základě zákona a za přiměřené odškodnění, pokud zákon nestanoví jinak.

⁶²⁾ Jde o občanský zákoník M L R z roku 1959, ústavu ČSSR z 11. července 1960, československý občanský zákoník z roku 1964, občanský zákoník P L R z roku 1964, ústavu R S R z 21. srpna 1964, ústavu N D R z 26. března 1968 a Zásady občanského zákonodárství S S S R z 8. prosince 1961.

⁶³⁾ Viz ústavu ČSSR, kde se v Prohlášení mj. praví, že „... v zemi byly již vyřešeny všechny základní úkoly přechodu od kapitalistické společnosti k socialistické a veškeré úsilí směřuje nyní k vytvoření materiálních a duchovních předpokladů pro přechod ke komunismu...“ a Preambuli k Zásadám občanského zákonodárství SSSR, kde se mj. praví, že „...Sovětský svaz dosáhl úplného a konečného vítězství socialismu a vstoupil do období rozvinuté výstavby komunistické společnosti“.

⁶⁴⁾ Maďarský občanský zákoník naproti tomu bere ve značné míře do úvahy tu skutečnost, že maďarská společnost se nachází stále ještě v přechodném období a že v jejím národním hospodářství se vyskytuje řada prvků, majících ještě ve značné míře nesocialistický charakter. Tento výchozí předpoklad pak ovlivnil úpravu vlastnických vztahů v tom smyslu, že v souladu s ústavou chrání maďarský občanský zákoník i soukromé vlastnictví k výrobním prostředkům. V souladu s politikou strany, respektující, že v současné etapě vývoje maďarské společnosti třeba brát, i když ve stále menší míře, v úvahu existenci soukromého vlastnictví půdy a ostatních výrobních prostředků, vychází maďarský občanský zákoník ze svobody výroby pro soukromé vlastníky, pracující rolníky a řemeslníky za podmínky, že jejich činnost nebude narušovat zájmy společnosti (viz Graždanskij kodeks Vengerskoj narodnoj respubliky, Korvina-Budapest, str. 197, 203 — expozé ministra spravedlnosti při schvalování tohoto zákona).

Polský občanský zákoník z roku 1964 vychází rovněž z vícesektorového národního

nosti, nýbrž relativně samostatnou ekonomickou formací v historické epoše přechodu od kapitalismu k socialismu ve světovém měřítku“.⁶⁵⁾

Na zmíněném hodnocení dosaženého stupně společenského rozvoje pak záleží, zda soukromé vlastnictví je legislativně chápáno jako jeden z druhů vlastnické soustavy, jako odraz reálně existujícího ekonomického vztahu, či jako vztah, který buď již vůbec neexistuje ve společnosti, či jehož ekonomický význam je nepatrný, a proto je upraveno mimo ústavu, resp. i občanský zákoník.

Vzhledem k tomu, zda je *soukromé vlastnictví v ústavě* (resp. občanském zákoníku) *zakotveno a upraveno spolu s ostatními druhy vlastnictví*, můžeme srovnávané právní řády rozdělit do dvou skupin.

První skupinu tvoří ty ústavy, resp. občanské zákoníky, které soukromé vlastnictví zakotvují, upravují a chrání spolu s ostatními druhy vlastnictví. Patří sem ústava RSR,⁶⁶⁾ ústava NDR,⁶⁷⁾ občanský zákoník PLR⁶⁸⁾ a občanský zákoník MLR.⁶⁹⁾

hospodářství a zhodnocení polské společnosti jako společnosti nacházející se v přechodném období od kapitalismu k socialismu. V souladu s ústavou z roku 1952 zakotvuje, upravuje a chrání soukromé vlastnictví k půdě, hospodářským a obytným budovám a výrobním prostředkům, které netvoří výlučný předmět společenského vlastnictví. Postoj k soukromému vlastnictví je vyjádřen expressis verbis v čl. 131, kde se stanoví, že výklad a aplikace občanského zákoníku musí respektovat péči, již věnuje Polská lidová republika zemědělským hospodářstvím pracujících rolníků (viz Úvodní stať k polskému občanskému zákoníku od J. Wasilkowského, Graždanskij kodeks Polskoj narodnoj respubliky, Varšava 1966, str. 30 a 34.

⁶⁵⁾ Viz čl. 1 ústavy Rumunské socialistické republiky o tom, že Rumunsko je socialistická republika, kde se buduje socialistická společnost a vytvářejí podmínky pro přechod ke komunismu (čl. 2), kde národní hospodářství je socialistickým hospodářstvím založeným na socialistickém vlastnictví výrobních prostředků, kde je navždy odstraněno vykořisťování člověka člověkem a uskutečňuje se socialistický princip rozdělování podle práce. Obdobně viz ústavu Německé demokratické republiky o tom, že NDR je socialistická republika (čl. 1), kde je provždy odstraněno vykořisťování člověka člověkem (čl. 2), kde národní hospodářství spočívá na socialistickém vlastnictví výrobních prostředků (čl. 9), které se vyvíjí podle ekonomických zákonů socialismu a na základě socialistických výrobních vztahů.

Citát je z „Politické ekonomie socialismu a její uplatňování v NDR“, cit. dílo, str. 168.

⁶⁶⁾ Viz čl. 11, zaručující rolníkům, kteří se nemohou sjednotit v zemědělská výrobní družstva, vlastnictví k půdě, kterou obdělávají společně se svými rodinami, k pracovníkům a chovnému dobytku a vlastnictví řemeslníků k jejich dílnám.

⁶⁷⁾ Viz čl. 14, odst. 1 o tom, že užívání a provoz soukromých hospodářských podniků a zařízení z výdělečných důvodů musí uspokojovat společenské potřeby a sloužit k vzestupu blahobytu lidu a zvětšování společenského bohatství a čl. 14, odst. 2 o tom, že stát podporuje úzkou součinnost soukromých hospodářských podniků a zařízení se socialistickými a že soukromé podniky mohou v souladu se společenskými požadavky požádat o státní účast.

⁶⁸⁾ Viz kniha druhá „Vlastnictví a ostatní věcná práva“, kde je obsažena úprava všech druhů a forem vlastnictví, mj. v čl. 130 a 131 vlastnictví soukromého. Jeho předmětem může být půda, stavby a ostatní výrobní prostředky, které tvoří výhradní předmět společenského vlastnictví.

⁶⁹⁾ Viz třetí část „Právo vlastnické“, které upravuje veškeré vlastnické vztahy, mj. v § 91 i vlastnictví soukromé. Jeho předmětem mohou být výrobní prostředky, které podle zákona nejsou ve výhradním vlastnictví státu, přičemž se výslovně stanoví,

Druhou skupinu tvoří ústava ČSSR a Zásady sov. obč. zákonodárství. Ústava ČSSR nemluví o soukromém vlastnictví vůbec, ani nezaručuje jeho dědění, připouští pouze drobné soukromé hospodářství založené na osobní práci, a Zásady, na rozdíl od sovětské ústavy z roku 1936, se nezmiňují již ani o připuštění drobného soukromého hospodářství, ale zakotvují pouze socialistické a osobní vlastnictví. Československý občanský zákoník pak se zmiňuje o soukromém vlastnictví v rámci závěrečných ustanovení, při úpravě jiných občanskoprávních vztahů (§ 489) a chrání jej proti neoprávněným zásahům, připouští jeho smluvní převody a dědění (viz § 490), s výjimkou nezastavěných stavebních pozemků, kde je možnost smluvního převodu značně omezena.⁷⁰⁾

Ústava R S R a N D R navíc vycházejí z principu nedotknutelnosti i soukromého vlastnictví, neboť upravují podmínky, za nichž je možno soukromé vlastnictví omezit nebo vyvlastnit.⁷¹⁾

e) Exkurs II. Proces dalšího zespolečňování v rámci socialistické soustavy vlastnictví

V prvním exkursu této části jsme sledovali, jak se z kapitalistického soukromého vlastnictví vyvlastněním vyvlastňovatelů dospívá k vytváření základů socialistické vlastnické soustavy.

Proces vyvlastnění není dovršen v krátké revoluční etapě po převzetí moci dělnickým státem. Avšak ani vyvlastnění vyvlastňovatelů není posledním krokem v procesu zespolečňování výroby, jejímž odrazem je zespolečňování vlastnictví.

Jak v procesu výstavby socialistické společnosti, tak i v období jejího „rozvinutí“ můžeme sledovat, že se společenské vztahy, a zvláště jejich právní odraz, nespokojují pouze s původně existujícími, byť základními formami vlastnických vztahů a právními instituty je upravujícími, ale že postupně nacházejí nové formy adekvátní jejich novému obsahu, jakož se i vytvářejí různé formy přechodné a hybridní.

že soukromé vlastnictví drobných rolníků a řemeslníků, které je pracovním vlastnictvím, požívá podpory státu.

⁷⁰⁾ Úprava soukromého vlastnictví až v rámci závěrečných ustanovení a v řadě směrů odchylná od úpravy osobního vlastnictví, a její nezařazení do úpravy vlastnických vztahů v části druhé se v důvodové zprávě zdůvodňuje tím, že soukromé vlastnictví vítězstvím socialismu ztratilo svůj ekonomický význam. Vztahuje se převážně na zemědělskou půdu, k výrobním prostředkům jednotlivě hospodařících rolníků a k nájemním domům. Všechny tyto případy soukromého vlastnictví jsou podle důvodové zprávy dostatečně upraveny mimo občanský zákoník, speciálními zákony. Viz důvodová zpráva k vládnímu návrhu obč. zák., str. 124, 125.

⁷¹⁾ Viz čl. 12 ústavy R S R o tom, že půda a budovy mohou být vyvlastněny jen pro stavby ve veřejném zájmu a za spravedlivou odměnu a čl. 16 ústavy N D R o tom, že vyvlastnění je přípustné jen pro všeobecně prospěšné účely na zákonném podkladě a přiměřenou náhradu. Smí být provedeno jen tehdy, jestliže nemůže být dosaženo očekávaného obecně prospěšného cíle jiným způsobem.

Je to důsledek toho, že *proces zespolečenštění soukromého vlastnictví k základním výrobním prostředkům nemůže být z různých důvodů zcela ukončen jediným revolučním aktem, ale že jeho ukončení předpokládá vytvoření ekonomických a politických podmínek, překonání různých ideologických bariér apod.* (viz v první části citovaný Leninův výrok o tom, že ke konfiskaci stačí pouhá rozhodnost, k zespolečenštění že je však třeba schopnosti správně počítat, správně rozdělit).

Proto se setkáváme při zespolečenšťování soukromého vlastnictví střední a drobné buržoazie, jako jsou řemeslníci, obchodníci, drobní kapitalističtí podnikatelé apod., ve srovnávaných právních rádech s různými *přechodnými řešeními*.

Příkladem takovéhoho přechodného řešení je *součinnost soukromých hospodářských podniků a zařízení s podniky socialistickými v Německé demokratické republice*, kterou stát podle čl. 14, odst. 2 ústavy podporuje a tyto soukromé podniky mají podle cit. ustanovení ústavy možnost požádat o státní účast.⁷²⁾

Jiným příkladem přechodného vlastnického řešení ve srovnávaných právních rádech je problém zespolečenštění soukromého vlastnictví půdy jakožto základního výrobního prostředku, resp. *úprava společenských vztahů ohledně půdy*. S výjimkou Sovětského svazu není tato problematika řešena jen, resp. spíše především nejen v rámci úpravy vlastnické soustavy, ale pomocí různých administrativněprávních zásahů do výkonu subjektivního vlastnického práva k půdě.

Jedině sovětská úprava nacionalizací veškeré půdy vyřešila problém zespolečenštění soukromého vlastnictví půdy ihned po revoluci a bezesbýtku.

Ostatní srovnávané právní úpravy volí taková řešení, která sice vedou perspektivně k zespolečenštění soukromého vlastnictví půdy, avšak která se nedotýkají samotné existence soukromého vlastnictví půdy. Bezprostředním cílem těchto opatření je zespolečenštění produkce zemědělské půdy s tím, že se tak budou postupně vytvářet podmínky i k zespolečenštění vlastnictví půdy a vyjádření této skutečnosti v právu že bude mít pak povahu spíše dodatečné deklarace.⁷³⁾

Dalším zvláštním případem, kdy dochází k vytváření přechodných právních řešení vzhledem k tomu, že současné společenské podmínky nedovo-

⁷²⁾ V citované německé učebnici politické ekonomie se na str. 152 uvádí, že v roce 1968 činil podíl soukromých kapitalistických podniků na průmyslové hrubé výrobě 12,9 %, z čehož připadalo 9,8 % na podniky se státní účastí. Proti roku 1960 stoupla hrubá výroba těchto podniků na více než 200 %.

Tuto skutečnost považují autoři učebnice za důkaz nesmyslnosti tvrzení buržoazních publicistů o tom, že socialistický stát usiluje o sociální zničení společníků komanditních společností a soukromých podnikatelů.

⁷³⁾ Výjimku v tomto směru činí československá *úprava vlastnických vztahů k nezastavěným stavebním pozemkům*, neboť vylučuje jejich smluvní převod na jiné subjekty než stát a socialistické organizace k tomu výslovně zmocněné. V rozsahu stanoveném v zákoně připouští jejich darování příbuzným v řadě přímé a sourozencům. Cílem tohoto ustanovení (§ 490 československého obč. zák.) je postupná likvidace soukromého vlastnictví k nezastavěné stavební půdě.

lují ještě dovést proces likvidace soukromého vlastnictví do konce, je případ *záhumenkového vlastnictví* ve srovnávaných právních rádech.

Společně všem právním úpravám je to, že toto vlastnictví připouští. Jak ukázaly dosavadní zkušenosti z ekonomické výstavby socialistické vesnice, není totiž prozatím možné zajistit, aby zemědělská produkce družstev, resp. státních statků mohla plně uspokojit potřeby i členů zemědělských družstev a příslušníků jejich rodin. Kromě toho se ukázalo, že produkce záhumenkového hospodářství představuje významný příspěvek i do celospolečenských spotřebních fondů. Vzhledem k tomu považovaly všechny srovnávané státy za nezbytné nalézt, byť historicky dočasné, řešení, umožňující, aby se po dobu počátečního rozvoje socialistické zemědělské výroby kryla část potřeb ze svérázné malovýroby v rámci záhumenkového hospodářství.⁷⁴⁾

Přitom však jednotlivé právní úpravy přistupují k záhumenkovému hospodářství tak jako k soukromě hospodařícím rolníkům, jak jsem již výše ukázala, různě.

Tak rumunská socialistická ústava v člancích 11 a 36 prohlašuje za *osobní vlastnictví* nejen obytný dům, ale i k němu náležející pomocné hospodářské budovy a *pozemek*, na němž se nachází záhumenkové hospodářství či rodinný domek; polský občanský zákoník v čl. 132, § 2 prohlašuje za osobní vlastnictví k drobným výrobním prostředkům, určeným k uspokojování osobních potřeb vlastníka a jeho příbuzných; maďarský občanský zákoník v § 92, odst. 2 prohlašuje za osobní vlastnictví majetek, patřící k záhumenkovému hospodářství, které je vedlejším hospodářstvím.

Naproti tomu československý občanský zákoník prohlašuje v § 128, odst. 2 za osobní vlastnictví pouze obytnou část zemědělské usedlosti, pokud splňuje objektivní stavební kritéria stanovená pro rodinný domek. Československá ústava o záhumenkovém vlastnictví, resp. hospodářství vůbec nemluví. Sovětská ústava prohlašuje v čl. 10 za osobní vlastnictví mj. i předměty domácího hospodářství a vedlejšího domácího hospodářství a kolchozní usedlosti přiznává právo osobního užívání nevelkého záhumenku. Zásady občanského zákonodárství pak v čl. 27 definují vlastnictví kolchozní usedlosti s tím, že majetek kolchozní usedlosti, tj. vedlejší hospodářství na pozemku při usedlosti, obytný dům, chovný dobytek, drůbež a drobné zemědělské nářadí podle stanov kolchozu, pracovní příjmy z účasti na společném hospodářství kolchozu nebo jiný majetek, který ji odevzdají členové usedlosti do vlastnictví, jakož i předměty domácí

⁷⁴⁾ Obdobně viz G. Eörsi, *Fundamental problems...*, cit. práce, str. 106: Nesmíme zapomínat na skutečnost, že vzhledem k dosaženému stupni společenského rozvoje, v socialistických zemích východní Evropy, s výjimkou SSSR, není výlučným zdrojem osobního vlastnictví účast na společenské práci. V současné době ještě může docházet k akumulaci soukromého vlastnictví na základě soukromé činnosti v zemědělství, průmyslu nebo obchodu. Třeba však zároveň poznamenat, že např. záhumenkové hospodářství, jež je v osobním vlastnictví (čl. 92, odst. 2), se podílí v míře nikoli zanedbatelné na společné produkci (commodity production) a bude tomu tak dlouho, dokud to bude v zájmu národního hospodářství, dokud bude nutným doplňkovým důchodem družstevních rolníků. Tak i práce na záhumenkovém hospodářství, třebaže individuální, slouží, přinejmenším částečně, společenským cílům a je účastí na společenské práci.

a osobní potřeby, nabyté ze společných prostředků, patří jejím členům do bezpodílového osobního spoluvlastnictví.

Zásady pak v článku 25 připouštějí osobní vlastnictví nejen k obytnému domu, ale i k hospodářství s ním souvisejícímu.

O záhumenkovém hospodářství, resp. vlastnictví nemluví tedy československá ústava a občanský zákoník a *ústava* NDR, která však v čl. 11 podává, jak již bylo uvedeno, velmi širokou definici osobního vlastnictví.

Pokud jde o postoj toho kterého zákonodárce k individuálně hospodářícím rolníkům, odkazují na výklad podaný v souvislosti s výkladem soukromého vlastnictví.

Vedle těchto vývojových procesů v soustavě socialistického vlastnictví, které jsou v podstatě pouze dovršováním, resp. naplňováním jejího socialistického charakteru, pokračováním likvidace soukromého vlastnictví, jeho postupným zatlačováním a omezováním, bývá upozorňováno i na skutečnosti, které lze charakterizovat jako momenty postupného překonávání socialistického charakteru vlastnické soustavy ve prospěch narůstajících zárodků komunistické soustavy vlastnictví.

Tyto momenty bývají spatřovány např. ve *sblížování státního a družstevního* socialistického vlastnictví, zejména další koncentrací družstevního vlastnictví ve vyšší vlastnické celky,⁷⁵⁾ nebo vznikem smíšených státně družstevních organizací (SSSR).

Ke sblížování zmíněných dvou forem socialistického vlastnictví dochází někde též přechodem družstev do vlastnictví státu.

Zcela zvláštní problematiku v tomto směru otvírají procesy *mezinárodní socialistické integrace*. Jak bylo již dříve upozorňováno některými teoretiky NDR (viz např. D. Maskow, Probleme des sozialistischen Weltwirtschaftssystems, Staat und Recht 2/63) a teoretiky sovětskými,⁷⁶⁾ je nutné počítat s tím, že *si integrační proces vynutí vznik specifických přechodných vlastnických forem*, které budou poskytovat vhodný prostor pro nové formy mezinárodní hospodářské spolupráce socialistických zemí.

Zmíněné úvahy vznikly ovšem především v souvislosti s pokusy o integraci počátkem šedesátých let, který byl později kritizován jako příliš ukvapený a nerespektující konkrétní podmínky rozvoje ekonomiky socia-

⁷⁵⁾ V Bulharské lidové republice se např. setkáváme již s druhou etapou zmíněného procesu, kdy se již sloučená družstva dále spojují ve větší celky, které si sice zachovávají vlastnickou samostatnost, nicméně postupně přenechávají některé vlastnické atributy společným orgánům.

⁷⁶⁾ Viz např. G. M. Sorokin, Sborník Strojitelstvo kommunisma v SSSR i sotrudničestvo socialističeskich stran, Moskva 1962, kde se na str. 71 píše: „Na tomto základě může docházet k postupnému přerůstání národního vlastnictví (nacionalnoj sobstvennosti) jednotlivých zemí v *mezistátní vlastnictví* (vyznačeno autorkou) dvou nebo několika socialistických zemí, jakož i společnému vytváření takového vlastnictví. Společné vytváření velkých národohospodářských objektů jako zárodek budoucího jednotného socialistického vlastnictví v táboře socialismu vyžaduje, jak ukázala praxe, vytvoření činnosti mezinárodních orgánů, které by uskutečňovaly řídicí výrobní činnosti v těchto objektech a také by rozdělovaly výsledky této výroby.“

listických zemí. Jak však ukazují zkušenosti při vypracovávání projektu socialistické mezinárodní integrace v současné době, ani zde se nelze konečkonců vyhnout problému, *jak bude národní soustava socialistického vlastnictví v tom kterém státu na integrační procesy reagovat.*

III. NĚKTERÉ ASPEKTY VZÁJEMNÉHO VZTAHU SOCIALISTICKÉHO VLASTNICTVÍ V UŽŠÍM SLOVA SMYSLU A OSOBNÍHO VLASTNICTVÍ V SOCIALISTICKÉ VLASTNICKÉ SOUSTAVĚ

Jak jsem uvedla již v části I., považuji za klíč k pochopení struktury a vzájemné podmíněnosti jednotlivých částí socialistické vlastnické soustavy vedle vnitřní dialektiky jednoty a rozrůzněnosti socialistického vlastnictví v užším slova smyslu, tedy vedle problému, který se jeví jako problém vztahu státu jako vlastníka a socialistických organizací jakožto správců státního majetku, zejména *vztah mezi tímto společenským vlastnictvím a vlastnictvím osobním.*

Nalézt optimální právní úpravu tohoto vztahu znamená orientovat se především v jejich vzájemném vztahu v ekonomické, resp. širě — společenské realitě, analyzovat momenty, které ve svém celku jsou všeobecně označovány jako vzájemná podmíněnost, závislost apod.

Nejobecnější metodický návod k analýze zmíněného problému dává Marxova práce *Ke kritice politické ekonomie*, která se zabývá vztahem výroby a spotřeby. *Dialektika vztahu výroby a spotřeby* ve společnosti, v našem případě v socialistické společnosti, nalézající se ve stadiu nástupu vědeckotechnické revoluce a mezinárodní integrace, je metodickým klíčem též k orientaci o tom, jak má socialistická společnost utvářet *právní podobu socialistického vlastnictví v užším slova smyslu*, které je základní formou vlastnictví výrobních prostředků, na straně jedné a *právní podobu osobního vlastnictví*, které je svou podstatou, přes všechny dílčí zvláštnosti a výjimky, především vlastnictvím spotřebním předmětů, na straně druhé.

Marxovy teze, obsažené ve výše citované práci, lze v krátkosti reprodukovat takto:

Výroba i spotřeba jsou při zachování svých odlišností spolu vzájemně spojeny jednak zvnějšku — totiž tím, že nejen výroba určuje spotřebu, ale i spotřeba určuje výrobu. Zároveň však existuje mezi výrobou a spotřebou i vztah ztotožnění, neboť výroba je zároveň spotřebou a spotřeba je zároveň výrobou.⁷⁷⁾

Také vztah *mezi socialistickým vlastnictvím v užším slova smyslu a osobním vlastnictvím* lze chápat jako vztah, v němž je současně obsažen

⁷⁷⁾ K. M a r x, *Ke kritice politické ekonomie*, SNPL 1963, str. 164: „Výroba není jen bezprostředně spotřebou a spotřeba bezprostředně výrobou, ani není výroba jen prostředkem spotřeby a spotřeba účelem výroby, ... nýbrž každá z nich je nejen bezprostředně druhou a nejen druhou jen zprostředkovává, nýbrž každá z obou tím, že se uskutečňuje, vytváří druhou, vytváří sebe jako onu druhou.“

jak *moment diferenciace* (rozpornosti i výlučnosti), tak *moment ztotožnění*.

Socialistické vlastnictví v užším slova smyslu je především, jak ukazuje každodenní zkušenost, *podmínkou existence a zdrojem osobního vlastnictví*. Rozvoj socialistického vlastnictví je základním předpokladem růstu a rozvoje vlastnictví osobního v té míře, v jaké je rozvoj socialistické výroby předpokladem rozvoje bohatství socialistické společnosti vcelku a jednotlivých občanů zvláště. Není pochyb o tom, že i když princip rozdělování podle práce nemusí být a ve skutečnosti také ani není v socialistické společnosti vždy dokonale uplatněn, v podstatě a dlouhodobě platí, že jediným skutečně nevyčerpatelným zdrojem zvýšení životní úrovně občanů socialistické společnosti mohou být jediné výsledky jejich pracovního úsilí a nikoli stále ještě existující nejrůznější příjmy a obohacení, nezávislá na vykonané práci.⁷⁸⁾

Druhou stránkou téže mince, totiž podmíněnost existence a rozvoje osobního vlastnictví rozvojem vlastnictví socialistického, je skutečnost, že *vznik osobního vlastnictví* v dané fázi rozdělovacího procesu *předpokládá zánik socialistického vlastnictví*, neboť předpokládá přechod té či oné věci, resp. statku z vlastnictví socialistického do vlastnictví osobního.

Oba druhy vlastnictví se tedy jeví jako sice *vzájemně podmíněné*, ale zároveň se i *vylučující*. Předměty v osobním vlastnictví nemohou být v tutéž dobu ve vlastnictví socialistickém a naopak. Tato skutečnost vyjadřuje objektivní nezbytnost zachování principu rozdělování podle práce jako systému, který předpokládá *vlastnickou samostatnost jednotlivých občanů* v rámci socialistického národního hospodářství a byla dokonce nezřídka považována za natolik klíčovou, že od ní byla odvozována dokonce např. i existence zbožní výroby v socialistické společnosti vůbec.⁷⁹⁾

Oba druhy vlastnictví nejsou však pouze ve vztahu podmíněnosti jak shora uvedeno. Socialismus jako systém nese mateřská znaménka společ-

⁷⁸⁾ Na tento problém poukázal již v jiné souvislosti K. M a r x v práci *Nástin kritiky politické ekonomie*, str. 593, když charakterizoval socialistické přivlastňování jako přivlastňování, řídící se podle vykonané práce, a kde dokázal, že tomu ani jinak nemůže být, dokud práce zůstává bezprostředně rozhodujícím základem společenského bohatství.

⁷⁹⁾ V již citované německé učebnici politické ekonomie se k této otázce praví: „Základem přivlastňování a rozdělování podle vykonané práce není tedy vytváření jakýchkoli vnějších ‚soustav stimulů‘ a pobídek k rozvoji výroby, tím méně pad ‚koupě pracovního výkonu‘ ve smyslu ‚koupě zboží pracovní síla‘, ať bychom to nazvali jakkoli, nýbrž je jím objektivní skutečnost, že si sdružení výrobců v socialistických podmínkách nemohou přivlastňovat produkt své společné práce k uspokojování svých společenských a individuálních potřeb jinak, než právě podle své vykonané práce. Toto přivlastňování a rozdělování produktu je zároveň rozhodujícím činitelem ve výrobním a reprodukčním procesu.“ ... „Z těchto zákonitých vztahů přivlastňování v socialistickém výrobním procesu vyplývá nutnost uplatňování *principu hmotné zainteresovanosti*. Právě tento princip musí být zaměřen na to, zainteresovat jak jednotlivce, tak kolektiv na vysokých výkonech pro společnost do té míry, aby jednotlivce, tak i kolektiv bezprostředně hmotně pocítili společenský efekt práce. Správně uplatňovaná hmotná zainteresovanost v jejích různých formách ... se tím stává rozhodující pákou k plnému uskutečňování zákona přivlastňování“ (viz str. 227).

nosti, z níž vyšel, vytváří předpoklady, za nichž, byť v nikoli zásadní a podstatné míře, se může tato rozdílnost diferenciací obou druhů vlastnictví projevit jako jejich *rozpornost* nebo dokonce *přerůst* i v *protiklad*.

V té míře, jak se socialistické rozdělovací vztahy teprve upevňují a vytvářejí, jak se postupně dovršuje nejen likvidace soukromého vlastnictví jakožto zdroje bezpracných důchodů, ale zároveň jak se i postupně odstraňuje i sama možnost získání jakéhokoli společensky nežádoucího obohacení, existuje po relativně dlouhou historickou dobu *možnost*, aby *osobní vlastnictví* v jednotlivých případech „*degenerovalo*“ ve zdroj *nepracovních důchodů*, stalo se nástrojem faktické obnovy fungování kapitalistického vztahu.

I když nemůže již zpravidla jít o přímé vykořisťování cizí pracovní síly (viz zákaz vykořisťování cizí práce ve většině srovnávaných ústav), tedy o fungování výrobního kapitálu, objevuje se tu a tam možnost, aby osobní vlastnictví fungovalo fakticky jako obchodní kapitál (mám na mysli např. spekulace s nedostatkovým zbožím, s nemovitostmi apod.), nebo jako zá-půjční kapitál (při lichvářských půjčkách apod.). Zmíněné formy spekulace a lichvářství všech druhů jsou přizpůsobivé všem mezerám v soustavě socialistické ekonomiky a díky síle zvyku a maloburžoazní živelnosti se objevují i v socialistické společnosti všude tam, kde je jim dána možnost. Ostatně i teorie politické ekonomie připouští, že obě tyto formy kapitálu nejsou vázány, resp. se mohou objevit i mimo kapitalismus, tj. i mimo společenský systém, v němž je rozvinut vlastní kapitalistický výrobní vztah, kde se pracovní síla stala zbožím.

V těchto případech se pak původní rozdílnost a vzájemná podmíněnost socialistického a osobního vlastnictví převrací v *rozpor a výlučný protiklad*. Osobní vlastnictví zpravidla v důsledku toho, že došlo k jeho kvalitativnímu, resp. kvantitativnímu rozšíření daleko nad osobní potřeby vlastníka a jeho rodiny (ale nemusí to být jen z tohoto důvodu), degeneruje ve vlastnictví soukromé.

Podmíněnost socialistického vlastnictví v užším smyslu a osobního vlastnictví není ovšem jen jednostranná ve výše uvedeném smyslu. Jak jsem již ukázala v jiné souvislosti,⁸⁰⁾ je osobní vlastnictví koneckonců vlastním naplněním a cílem rozvoje vlastnictví socialistického. Socialistické vlastnictví se nemůže rozvíjet bez uvědomělé podpory členů socialistické společnosti a této podpory se společnosti dostává v té míře, jak se pracující přesvědčují o tom, že v jejich vlastním materiálním zájmu, odrážejícím se zejména pak v rozvoji jejich životní úrovně, a tedy i v zájmu růstu jejich osobního vlastnictví, je právě tuto podporu společnosti poskytnout.⁸¹⁾

⁸⁰⁾ Viz V. Čížková, Vlastnická svoboda a občanské právo v socialistické společnosti, Právník č. 9/68.

⁸¹⁾ „Proto je také omylem se domnívat, že hmotná zainteresovanost stále reprodukuje ideologické přežitky staré společnosti, např. sobectví. Naopak, je-li správně uplatňována, překonávají se právě spolu s ní a s využíváním zákona socialistického přivlastňování všechny hmotné a ideové přežitky kapitalismu. Činí práci člověka, jeho

Tím se kruh vzájemné podmíněnosti uzavírá. Tak jako výroba nachází svůj cíl a smysl ve spotřebě a jako spotřeba je podmíněna výrobou, platí i o socialistickém vlastnictví, že jeho rozvoj dává prostor pro rozvoj osobního vlastnictví. Zároveň však *rozvoj socialistického vlastnictví není sám o sobě účelem*, ale je cílem pouze v souvislosti s rozvojem materiálního blahobytu lidu, který se projevuje především rozvojem jejich osobního vlastnictví, neboť právě tato okolnost, jak již bylo výše řečeno, zpětně vytváří impulsy pro všelidovou aktivitu k rozvoji socialistického vlastnictví.

Socialistická výstavba tak dává příklady celé škály dialektické souvislosti obou druhů vlastnictví v rámci jejich odlišnosti od prosté difference až po zvrát k antagonismu.

Na tuto skutečnost pak musí včas a vhodnými formami reagovat i zákonodárce při úpravě vlastnictví. Půjde zejména o tyto okruhy problémů: — zachytit v právní úpravě co nejpřesněji onu zmíněnou podmíněnost rozvoje osobního vlastnictví účastí vlastníka jeho prací na celospolečenské kooperaci akcentováním principu rozdělování podle práce a hmotné zainteresovanosti;⁸²⁾

— zamezit degeneraci osobního vlastnictví ve vlastnictví soukromé vytyčením společensky objektivně odůvodněných právních mezí osobního vlastnictví pomocí různých zákonných kritérií, což však nesmí vést k druhému nežádoucímu extrému, totiž k rovnostářství a oslabení fungování principu hmotné zainteresovanosti.⁸³⁾

Někdy se tatáž problematika spíše jeví jako otázka „preferování toho či onoho druhu vlastnictví“, neboť legislativní pojetí osobního vlastnictví je koneckonců výsledkem toho, jak je interpretován ekonomický vztah socialistického a osobního vlastnictví.

Vychází-li zákonodárce z jednostranné představy o bezvýhradné preferenci společenského vlastnictví před osobním, vychází při úpravě osobního vlastnictví

— ze společenské žádoucnosti zajistit maximální rozvoj osobní spotřeby z celospolečenských fondů a tudíž z potřeby stanovit právní bariéry růstu osobního vlastnictví. Osobní vlastnictví proto omezuje v nejrůznějších směrech co do kvality i kvantity, bez ohledu na jeho ekonomický zdroj a účel, jemuž má sloužit;

— z představy o originalitě práv a svobod společnosti jako celku a odvozenosti práv a svobod jednotlivce, která vlastnické právo občana nepovažuje

výkon ve prospěch společnosti, měřítkem jeho postavení v socialistickém společenství“ (viz citovaná Politická ekonomie socialismu a její uplatňování v NDR, str. 227).

⁸²⁾ V podrobnostech k tomu odkazují na svůj článek Úvaha o realizaci socialistického principu odměňování podle zásluh v občanskoprávních vztazích, Právník 1970, str. 209 a násl.

⁸³⁾ V socialismu jde o to, důsledně potírat všechny projevy rovnostářství a neoprávněných výhod, které nakonec oddělují přivlastňování výrobků od vykonané práce, a tím vyvolávají jak po hmotné, tak i po duševní stránce přinejmenším lhostejnost vůči stálému vývoji a zdokonalování výroby jako rozhodující potence pro pokrok socialistické společnosti (viz cit. Politická ekonomie socialismu ..., str. 228).

za jedno ze základních občanských práv, které má občan nejen díky, ale zároveň a především i v zájmu společnosti. Při úpravě osobního vlastnictví se toto stanovisko projevuje zejména vesměs kogentní úpravou subjektivního vlastnického práva.⁸⁴⁾

Pojímá-li zákonodárce *osobní vlastnictví jako důležitý nástroj hmotné zainteresovanosti při řízení národního hospodářství* socialistické společnosti, v níž základním a rozdělovacím kritériem je množství, kvalita a důležitost práce ve prospěch společnosti, považuje kritérium hospodářského účelu zásadně za dostačující.

Úprava subjektivního vlastnického práva pak odráží vlastnickou nezávislost účastníků zbožně peněžních vztahů respektováním autonomie vůle vlastníka svojí zásadně dispozitivní povahou. Ve skutečnosti ovšem nejde a nikdy nemůže jít o jakousi *preferenci absolutní*, která by např. fakticky přijímala pouze socialistické vlastnictví a s osobním vlastnictvím by se jen smířovala jako s nutným zlem. Tím by si socialistická společnost „podřezávala větev, na níž sama sedí“. Jde tedy o správné, resp. optimální vytyčení stupně ochrany a míry preference obou těchto druhů vlastnictví, které nemohou stát zásadně proti sobě, neboť jak bylo výše zmíněno, cílem socialistické společnosti, a tedy i jejího zákonodárce, musí být jejich souladný rozvoj.⁸⁵⁾

Tím jsme se ale již dostali ke druhé stránce vzájemného vztahu zmíněných druhů vlastnictví. Zmíněné vztahy nejsou, jak již bylo řečeno, pouze rozdílné, v dílčích případech rozporné až do protikladnosti, ale že zároveň je mezi nimi i totožnost, resp. že *ve svém vývoji se oba druhy vlastnictví stále ztotožňují*.

Povšimněme si především té stránky, na níž poukazovali mj. i autoři některých srovnávaných občanskoprávních kodexů, totiž skutečnosti, že osobní vlastnictví je zdrojem materiálního postavení občana v současné etapě výstavby socialistické společnosti v menší míře, než se obvykle má za to.

Obrovské výdaje, které socialistická společnost vynakládá na kulturní, výchovné a sociální účely, bezplatné vzdělání, bezplatná léčebná péče, dotace osobní dopravě, různé formy dotací rodinám s více dětmi, rekreace apod., vedou fakticky ke stavu, že materiální postavení občana v dosti podstatné části, která se v různých srovnávaných socialistických státech odhaduje až na 30–40 % reálného důchodu některých sociálních skupin,

⁸⁴⁾ S touto koncepcí úpravy osobního vlastnictví se setkáváme např. v ústavě ČSSR z roku 1960 a československém občanském zákoníku z roku 1964.

⁸⁵⁾ „Socialistické vlastnictví výrobních prostředků nejen nevylučuje existenci osobního vlastnictví spotřebních předmětů, nýbrž rostoucí objem socialistického vlastnictví výrobních prostředků uvolňuje všechny zdroje pro neustálý růst osobního vlastnictví rozmanitých spotřebních předmětů úměrně rostoucím potřebám pracujících“ (str. 196). „A naopak, stále dokonalejší a racionálnější uspokojování individuálních a společenských potřeb působí zpětně jako značně hybná síla tvůrčí činnosti lidí na společenskou výrobu a na zvyšování efektivnosti společenské práce“ (str. 209, cit. Politická ekonomie socialismu...).

se nerealizuje prostřednictvím zvětšování jeho osobního vlastnictví, nýbrž prostřednictvím socialistického, a to zpravidla státního⁸⁶⁾ vlastnictví spotřebních předmětů, výchovných, kulturních, léčebných, zdravotních, sociálních a jiných zařízení kolektivní spotřeby.

Zde je kořen úvah, které jdou často tak daleko, že v tomto postupném vytlačování osobního vlastnictví jakožto projevu, resp. zprostředkovatele materiálního postavení jednotlivce vidí rozhodující a aktuální současnou tendenci a tudíž i formu, v níž v nikoli nepodstatné míře nahradí společenské vlastnictví dosavadní vlastnictví osobní.

To, zda je tato tendence v současné vývojové etapě socialistické společnosti a v tom či onom srovnávaném socialistickém státě již tendencí aktuální, nebo zda jde spíše o opatření, jimiž se někdy překlenuje naopak nedostatečný rozvoj osobního vlastnictví, nepovažuji v této souvislosti za nutné posuzovat.⁸⁷⁾

Nesporným faktem zůstává, že ať již z jakýchkoli důvodů, dochází ve všech socialistických státech k tomu, že *v určité míře*, diferencované podle hospodářských možností té které země, *přejímá socialistické vlastnictví funkce vlastnictví osobního*. Tuto skutečnost bychom mohli formulovat také tak, že se stále rozvíjí sféra, v níž se jednotlivý pracující může chovat k socialistickému vlastnictví bezprostředně jako ke svému. V tomto procesu pak vidím zřejmě prvky *sblížování* obou druhů vlastnictví a náznak toho, že se původní difference mezi nimi začíná stírat.

Na problém ztotožňování socialistického společenského vlastnictví a osobního vlastnictví lze nazírat i z jiné strany. Zatímco v dosavadních společenskoekonomických formacích se jevila spotřeba spíše jako ukončení výrobního procesu, nejvýše jako reprodukce pracovní síly, v podmínkách vědeckotechnické revoluce se situace mění. Vytvoření kvalitativně vyšší úrovně výrobních sil, které vyžaduje rozvinutí socialistické, a tím spíše pak komunistické výstavby, vyžaduje též nový pohled na výrobní funkci spotřeby. Plné rozvinutí schopností člověka, kvalitativní skok v jeho kulturní úrovni a jeho uvědomění, přeměna pasivního činitele výrobního procesu v činorodého budovatele nového společenského řádu, vyžaduje především kvalitativní změny v životním stylu lidí.

V teoretických pracích se na to poukazuje v různých souvislostech. Tak citovaná německá učebnice politické ekonomie poukazuje na kvalitativní změny ve způsobu spotřeby, kterými se vyznačuje socialistický systém proti systémům dřívějším. Sovětská práce o problémech ekonomické reformy (Ekonomičeskaja reforma, její osuštěstvení i problémy, pod redakcí

⁸⁶⁾ V některých případech může jít i o vlastnictví družstevní či společenských organizací (ROH), to však na podstatě věci nic nemění.

⁸⁷⁾ Srovnej k tomu např. otázku rozvoje automobilismu. Jak se zdá, i v Sovětském svazu má být tato otázka řešena zásadně převodem tohoto důležitého statku osobní spotřeby do osobního vlastnictví, ač původně, na počátku šedesátých let, se v diskusích vycházelo z kolektivního využívání osobních automobilů.

Rumjanceva, Izd. pol. lit., Moskva 1969, str. 26–27) to formuluje takto (překlad vlastní):

„...Jde nejen o všeobecný mechanismus plánování a stimulování, o rozšíření práv podniků, ale také o to, aby se v plánování plně respektoval fakt, že uspokojování potřeb pracujících vede k neustálému růstu jejich pracovní aktivity. Cíl, výchozí příčina rozvoje socialismu (uspokojování potřeb lidu) se stává následkem (faktorem růstu produktivity práce), což dále ovlivňuje původní příčinu.

Vklady do „služeb pro lidi“ — to nejsou jen výdaje. Je to také důchod, a to stále vzrůstající. Jestliže za kapitalismu omezená spotřeba mas se jeví podmínkou životaschopnosti kapitálu, pak v našich podmínkách, naopak, zvýšení spotřeby mas, rozvoj osobnosti je nejdůležitějším předpokladem vítězství komunismu. „Rozvoj společenského jedince — psal Marx — takto vystupuje jako základní podmínka výroby i bohatství“...

Můžeme tedy říci, že *osobní vlastnictví je socialistické vlastnictví nejen co do socialistického charakteru*, o čemž nebylo zásadně nikdy sporu, ale proto, že osobní vlastnictví plní, resp. *zprostředkuje řadu funkcí, které byly dosud často spojovány pouze se společenským socialistickým vlastnictvím*. Osobní vlastnictví není tedy pouze pasivním odrazem rozvoje společenského vlastnictví do individuální sféry, ale stává se aktivním činitelem ovlivňujícím rozvoj společnosti.

ВЕРА ЧИЖКОВСКА

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ СОБСТВЕННОСТИ

(Попытка сравнительного анализа на основе конституционно-правовых источников)

РЕЗЮМЕ

Статья представляет собой теоретически понятую попытку сравнительного анализа правовых систем собственности и их развития в отдельных европейских социалистических государствах на основе норм конституций и основных гражданско-правовых источников.

Методическим началом сравнения является определение понятия собственности в экономическом и правовом смысле и понятие системы социалистической собственности. Автор исходит из понятия собственности, данного Марксом, как присвоения предметов природы внутри и посредством определенной общественной формы и делает из него следующие выводы:

- научное исследование собственности можно проводить лишь тогда, когда дифференцируется его экономическое содержание и волевые формы, выражающие это содержание;

- собственность, как категория экономическая или правовая, исторически обусловлена уровнем развития производительных сил общества и поэтому изменяется в зависимости от достигнутого уровня общественного развития, причем изменяется не только вместе с изменением общественно-экономической формации, но и в рамках каждой из них;

- понятие собственности как „присвоения предметов природы внутри и посредством определенной общественной формы“ в марксистской правовой теории находит выражение в дифференцировании права собственности в объективном и субъективном смысле и в понятии субъективного права собственности как право собственника распоряжаться вещью своей властью и в своем интересе внутри и посредством определенной общественной формы;

— собственность нельзя свести лишь к результату одного акта присвоения, а необходимо ее понимать как процесс постоянного приобретения и отчуждения;

— решающее значение имеет собственность на средства производства;

— собственность характеризуется, с одной стороны, исключительностью, с другой стороны, возможностью распоряжаться приобретенной вещью, причем определенный способ распоряжения вещью собственником является проявлением определенной формы собственности.

Что касается социалистической собственности по мнению автора вопрос заключается в том, как обеспечить, чтобы в реализации социалистической общественной собственности оптимальным способом принимало участие общество, как единое целое. Автор приходит к выводу, что качество того или другого вида собственности определено, как это вытекает из отношения сущность—явление, ее сущностью, т. е. процессом ее реализации и, что именно сознательное руководство всем процессом общественного присвоения является именно тем, чем социалистическая общественная собственность отличается от частной капиталистической собственности. Решение указанного вопроса автор статьи находит в распределении права по распоряжению государства как собственника между центральными госорганами и нижестоящими хозяйственными организациями при соблюдении концепции единства и исключительности субъекта собственности — государства.

Размышления о понятии собственности в экономическом и правовом смысле автор заканчивает ссылкой на то, что попытки дальнейшего анализа собственности как общественного отношения показали, что при этом можно очутиться между двумя крайностями:

— первой крайностью является односторонняя переоценка указания Маркса о том, что анализировать собственность означает — анализировать всю экономическую систему данного общества, результатом чего является фактическое „растворение“ отношений собственности в экономических отношениях вообще;

— второй крайностью является неадекватное сужение отношений собственности только на момент первичного присвоения, что своими последствиями ведет к тому, что проблема социалистической собственности в сущности является решенной уже самим актом „экспроприации экспроприаторов“.

Систему социалистической собственности автор понимает как внутренне противоречивое единство форм и видов собственности в социалистическом обществе, которое включает в себя не только социалистические формы собственности, но и постепенно отживающие несоциалистические формы или их элементы. И эти формы или их элементы также развиваются или вымирают при решающей роли социалистических форм собственности или подчиняются целям развития социалистического общества.

Что касается статической стороны правовая система социалистической собственности представляет собой прежде всего дифференцированное единство разных видов и форм собственности, а что касается динамической стороны, то она проявляется в сознательном создании обществом такой системы видов и форм собственности при решающей роли социалистической собственности, где характер взаимных интеракций между отдельными видами и формами создает оптимальный простор для роста богатства общества, так и индивидуума.

Цель сравнительного анализа статической стороны правовой системы социалистической собственности заключается в установлении того, как в историческом развитии эта дифференцированная система создавалась и как в ее рамках в юридических формах отражается решающая роль социалистической собственности на средства производства. Ядром анализа динамической стороны сравниваемых правовых систем социалистической собственности является форма, в которой отдельные правовые системы решают задачу гармонического развития основных отношений системы социалистической собственности, которыми по мнению автора являются отношения социалистической собственности в узком смысле и отношения личной собственности.

Первая часть статьи заканчивается указанием на ограничения, оговорки и методические предпосылки, из которых автор исходил при сравнительном анализе правовой системы социалистической собственности.

Вторая часть статьи начинается введением о первичных источниках возникновения социалистической системы собственности, т. е. о процессе постепенной „экспроприации экспроприаторов“. Этот процесс проходил в сравниваемых правовых системах в разных

правовых формах, из которых самыми существенными были национализация, конфискация и земельная реформа. Автор дает обзор того, как эти формы реализовались в разных правовых системах и какое оказали влияние на будущую систему собственности.

После этого автор приступает к анализу возникновения социалистической общественной собственности в отдельных сравниваемых правовых системах и его правового понятия на первом этапе строительства социалистического общества, т. е. приблизительно в начале 50-х годов. На основе этого автор делает вывод о том, что было для правовой регламентации общим и специфическим.

В дальнейшей части работы дается сравнительный анализ правового закрепления социалистической общественной собственности и способа его реализации на втором этапе регулирования отношений собственности в конституции или в рекодификации гражданского права в конце 50-х лет и в течение 60-х годов. В этой связи в работе рассматривается проблема субъективности социалистического государства в гражданско-правовых отношениях и ее решение в разных правовых системах.

После сравнительного анализа социалистической общественной собственности автор приступает к анализу личной собственности и ее понятия в законодательстве и правовой теории в разных правовых системах и в этом случае дифференцируются два периода, одинаковые с вышеуказанными. Анализ заканчивается выводом о том, в чем регулирование личной собственности в отдельных правовых системах одинаково и в чем отличается, причем понятие личной собственности в законодательстве зависит от того, как законодатель оценивает достигнутый этап развития общественных отношений.

После анализа личной собственности в работе проводится анализ частной собственности, ее понятия в законодательстве и правового регулирования в течение упомянутых двух этапов общественного развития социалистического общества. Вторая часть работы заканчивается изложением о процессе дальнейшего обобществления в рамках социалистической системы собственности и о ее правовых формах в соответствующей правовой системе.

Третья часть работы посвящена некоторым аспектам взаимоотношений между социалистической собственностью в узком смысле слова и личной собственностью в системе социалистической собственности. Автор считает, что наиболее общим методическим руководством для анализа этих отношений является работа Маркса „К критике политической экономии“, в которой рассматриваются отношения производства и потребления. Автор исходит из того, что диалектика отношений производства и потребления является методическим ключом для ориентации в том, как должно социалистическое общество создавать правовой образ социалистической собственности в узком смысле (т. е. государственной и кооперативной социалистической собственности и собственности социалистических общественных организаций), которая является основной формой собственности на средства производства, с одной стороны, и правовой образ личной собственности, которая своим характером является прежде всего собственностью на предметы потребления, с другой стороны. Автор отмечает, что в указанном отношении содержится как момент дифференциации (противоречивость и исключительность), а также момент тождественности. С одной стороны, оба вида собственности взаимообусловлены и, с другой стороны, взаимно исключаются, так как один и тот же предмет не может быть одновременно в собственности, например, государственной, так и личной. При этом упомянутая противоречивость между социалистической и личной собственностью может перерасти и в взаимный антипод, если бы личная собственность „переродилась“ в источник нетрудовых доходов и стала орудием фактического обновления действия капиталистических отношений.

С другой стороны, как производство находит свою цель и смысл в потреблении, так и развитие социалистической собственности не является само по себе целью, а является целью только в связи с ростом материального благосостояния народа, который проявляется в росте их личной собственности. Автор работы показывает, как этот фактор может отразиться при регулировании отношений собственности в социалистическом обществе.

Neprovdaná matka

SENTA RADVANOVÁ

I.

STRUČNĚ O VÝVOJI PROBLÉMU

1. Společenské a právní postavení neprovdané matky i jejího dítěte z historického hlediska prodělává až do dnešní doby postupné změny. Touto byt' zajímavou historií se zde nemíníme zabývat. Chtěli bychom úvodem jen připomenout základní, charakteristický rys této problematiky, který ji víceméně ovlivňoval.

Otázky související se společenským a právním postavením neprovdané matky jsou historicky spjaty se vznikem monogamní rodiny, jejímž základem se v právní sféře stává monogamní manželství. Monogamní rodina „je založena na vládě muže a jejím účelem je výslovně plození dětí, u kterých by nemohlo být sporu o tom, kdo je jejich otcem. A toto otcovství se požaduje, protože děti se mají jednou jako pokrevní dědicové ujmout otcova jmění“.¹⁾ Právní úpravu manželství ve všech vykořisťovatelských společnostech tedy provází snaha zaručit manželu legální potomky a naopak zaručit víceméně jen těmto potomkům privilegované postavení. Monogamní manželství pochopitelně neodstranilo skutečnost, že i z jiných než manželských styků vzešly děti. Na otázku, zda monogamní manželství vůbec mohlo zaručit manželu matky jistotu jeho otcovství výstižně odpovídá Engels: „Vedle monogamního manželství a heterismu stalo se nezbytným společenským zařízením cizoložství — zavrňované, těžce trestané, avšak nepotlačitelné. Jistota o otcovství dětí pramení teď právě tak jako dříve nanejvýš z mravního přesvědčení a Code Napoleon, aby tento neřešitelný rozpor rozřešil, dekretoval v článku 312: L'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari; otcem dítěte počatého za manželství je manžel. To je poslední výsledek tří tisíc let monogamie.“²⁾ Jistota tzv. manželského původu dítěte je však už další stránkou problému, který byl se vznikem monogamie nastolen. Nás spíše zajímá postavení těch žen, které se staly matkami vně manželských vztahů, tedy měly postavení matky nemanželské a jejich dítě bylo i právními normami označováno za nemanželské. Lze říci, že nerovnoprávnost ženy, jež ve vykořisťovatelské společnosti

¹⁾ B. Engels, Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu; srov. K. Marx, B. Engels, Vybrané spisy II, Svoboda 1950, str. 228.

²⁾ Srov. tamtéž, str. 234.

základním způsobem určovala její společenské postavení velmi pronikavým způsobem, vynikala právě v souvislosti s jejím mimomanželským mateřstvím. V oblasti morálních vztahů docházela jednoznačného morálního odsouzení; pokud právní úprava znala sankce za mimomanželský pohlavní styk, dopadaly tyto sankce obvykle krutějším způsobem na ženu. Její právní ochrana byla minimální. Stejně tak postavení jejího dítěte nebylo, pokud jde o jeho nároky vůči otci, zabezpečováno. Sociální postavení nemanželské matky ve středověkých poměrech, ale i v době pozdější, charakterizuje výstižně i instituce tzv. nalezinců. Bezprávné, hospodářsky nezajištěné matce nezbývalo často nic jiného, než dítě „odložit“. Svým způsobem byla charitativní činnost projevující se zřizováním nalezinců (původně církevními zařízeními – zejména kláštery a později i státem) jedinou významnější „společenskou pomocí“, která byla nemanželské matce poskytnuta.

2. Postavení neprovdané matky velmi úzce souvisí s právním postavením jejího dítěte. Nepochybně tam, kde právní úprava umožňuje alespoň určité zabezpečení jejího dítěte ze strany otce, zlepšuje se i postavení matky. V takovém případě totiž matka nenese sama celou tíži především hmotného zabezpečení dítěte.

V evropských středověkých poměrech ovlivňuje právní úpravu postavení nemanželského dítěte téměř na celém kontinentě nazírání římského práva spolu s některými prvky práva kanonického. Připouštěla se legitimace nemanželského dítěte per subsequens matrimonium; pokud některé právní režimy připouštěly nárok na určení otcovství soudním řízením, šlo obvykle o stanovení vyživovací povinnosti otce k dítěti. Nerovnoprávné postavení nemanželského dítěte vynikalo obzvláště ve středověkém anglickém právu, které nepřiznávalo po dlouhou dobu tomuto dítěti žádný právní vztah k otci ani k matce. Nepřipouštělo dokonce ani legitimaci per subsequens matrimonium. (Je však třeba pro úplnost upozornit ještě na jeden problém, totiž na to, že právní úpravy často ve skupině nemanželských dětí rozeznávaly ještě zvláštní skupinu nemanželských dětí narozených z cizoložství a krve-smilstva, kterým nepřiznávaly vůbec žádná práva. Trvalo velmi dlouho, než tyto děti přestaly být takto rozeznávány a měly postavení ostatních nemanželských dětí.)

Určité zlepšení právního postavení nemanželského dítěte lze postupně v jednotlivých právních úpravách sledovat zhruba od konce šestnáctého století. K tomuto zlepšení dochází zejména pod vlivem prvků přirozenoprávní teorie.

Teprve od doby osvícenské lze v Evropě sledovat tři základní systémy, kterými se řídí postavení nemanželského dítěte, jež dodnes, pokud jde o základní přístup, ovlivňují jednotlivé právní úpravy; systém francouzského code civil (Napoleon), systém rakouského všeobecného zákona občanského (ABGB) a systém common law.³⁾

³⁾ Srov. M á s í l k o, V a n ě č e k, Určování otcovství v evropských právních řádech, Příručky min. spravedlnosti, sv. 28, str. 46 a násl.

Zcela nepochybně z těchto tří systémů nejpokrokovějším jeví se systém rakouského všeobecného zákona občanského, který od počátku vycházel ze zásady, že každé dítě má právní nárok na určení svého zploditele. V tomto směru naopak oba zbývající systémy zaujímají po dlouhou dobu velmi rigidní stanovisko. Možnost zjištění otcovství postupně přiznává systém *code civil* teprve v tomto století, systém *common law* (event. anglické pozitivní právo) žalobu na zjištění či popření otcovství nezná dodnes; právního postavení manželského dítěte zde může dosáhnout dítě zrozené mimo manželství pouze pomocí osvojení.

3. Vývoj právní úpravy postavení nemanželského dítěte a jeho matky na našem území byl tedy ovlivněn především systémem rakouského všeobecného zákona. Z historického hlediska stojí za zmínku ještě jedna velmi zajímavá — byť pouhá epizoda — která předcházela.

Máme na mysli josefinský patent z roku 1787, který děti nemanželské postavil na roveň dětem manželským (zejména co se týkalo práva dědickeho). Tato reforma byla zrušena krátce po smrti Josefa II.; tak příznivé úpravy postavení nemanželských dětí nebylo ani v pozdějším buržoasním právu platném na našem území nikdy dosaženo.⁴⁾

Umožňoval zjištění otcovství, event. jeho uznání, na jehož základě mohla být nemanželskému otci uložena k dítěti alimentární povinnost. Nemanželské dítě však nevstupovalo do rodiny svého otce, nepožívalo zde všech práv příbuznosti, které náležely pouze dětem manželským (zejména právo na jméno, právo dědictví a další práva).

Dalším, významným momentem pro naši otázku bylo, že občanský zákon z r. 1811 vycházel ze zásady „*mater certa est*“, tedy z toho, že identita nemanželské matky je nepochybná. K tomu ovšem třeba poznamenat, že nemanželská matka neměla povinnost označit při zápisu svého dítěte do matriky ani jméno zploditele, ani své. Toto své právo v praxi realizovaly nemanželské matky zejména v souvislosti s tím, když ponechávaly dítě v tehdejší sociální instituci nalezince. Pro postavení nemanželské matky v tehdejší společnosti jsou tyto momenty velmi charakteristické. Její event. anonymita a možnost zanechání dítěte v nalezinci měly předcházet umělým potratům, případně vraždám novorozenců. Zřejmě pro značný počet nemanželských matek — byť zákon možnost zjištění otcovství dával, představovalo soudní řízení záležitost tak složitou a další osobní péče a výchova dítěte vzhledem k jejich sociálnímu postavení byla pro ně prakticky nemožná, že zejména v minulém století hojněji využívaly možností tehdejší „veřejné péče“ (nalezinců), než aby usilovaly o zjištění otcovství.

4. Předpisy obecného občanského zákoníka z roku 1811 přetrvaly až do vzniku socialistického rodinného práva na území naší republiky. Kodifikaci socialistického rodinného práva významně ovlivnilo v té době již několik

⁴⁾ Srov. J. Kloubouch, Manželství a rodina v minulosti, Orbis 1962, str. 121.

desítek let existující sovětské rodinné právo, zejména jeho základní stěžejní principy. Tyto principy byly vytyčeny těsně po vítězství Velké socialistické říjnové revoluce — již v prosinci 1917 — dekrety „O rozvodu manželství“ a „O občanském sňatku, dětech a vedení matrik“. Prosincové dekrety kromě stěžejního principu zrovnoprávnění ženy výslovně zrovnoprávnily též děti manželské a děti narozené mimo manželství.⁵⁾

Socialistický princip zrovnoprávnění všech dětí byl v našem právu vyjádřen již v ústavě 9. května v r. 1948 a v § 11 odst. 2, kde bylo řečeno, že „původ dítěte nesmí být jeho právům na újmu“. Ústavní princip významně ovlivnil následující kodifikaci rodinného práva — tj. vydání zákona č. 265/49 Sb. o právu rodinném. Tu je třeba se však podrobněji zmínit o velmi zajímavé otázce. Bývalo někdy vytýkáno, že naše právo přejímalo mnohé ze socialistického sovětského práva mechanicky. Příklad kodifikace rodinného práva je naopak důkazem toho, jak kodifikátoři tehdejšího lidově demokratického státu přistupovali k vytvoření kvalitativně nového práva s hlubokými znalostmi sovětského socialistického práva a jeho praxe na jedné straně, na straně druhé však přihlíželi k dosavadnímu vývoji našeho práva a zejména ke konkrétním společenským podmínkám, jimž nová úprava měla odpovídat. Konkrétním příkladem je nám právě problematika úpravy postavení matky a jejího dítěte, které se narodilo mimo manželství.

V sovětském právu byla totiž tato problematika podstatně změněným způsobem (proti úpravě předchozí) upravena v r. 1944 výnosem Presidia Nejvyššího sovětu SSSR „O zvýšení státní pomoci těhotným ženám, ženám s více dětmi a osamělým matkám...“ Výnos změnil dřívější úpravu v tom smyslu, že nadále nebyla dána možnost zjištění otcovství v případě, že se dítě narodilo mimo manželství rodičů. Dítě narozené mimo manželství nabývalo práv pouze vůči matce, nevstupovalo tedy do právního vztahu k otci.⁶⁾ Na druhé straně však současně byla zajištěna materiální pomoc tzv. osamělé matce (odinokaja mať) ze strany společnosti — státu. Ratio legis této úpravy, která znamenala podstatný zásah do stávajících předpisů, spočívalo zřejmě především v poměrech, které do rodinných vztahů vnesly hluboké otřesy. způsobené Velkou vlasteneckou válkou. Je nepochybné, že základní zájem sovětského státu směřoval v té době k urychlenému zajištění materiálních potřeb dětí, u nichž by bývalo zcela ilusorní uplatňovat zjištění otcovství obtížnou a zdlouhavou soudní cestou (k vydání uvedeného výnosu vedly ovšem i důvody další, zejména populační, vycházející z existujícího nepoměru mezi počtem mužů a žen tehdejší generace v reprodukčním věku). Z tohoto hlediska se zmíněné nařízení jevílo jako vyjímecný, zřejmě však společensky nutný právní čin. Postupem doby, jak se poválečné poměry v oblasti rodinných vztahů konsolidovaly, docházelo ke kritice právního stavu, který ve skutečnosti vedl k rozdělení dětí na manželské a nemanželské. Tato kritika byla uváděna v sovětském tisku v řadě článků i v knižních publikacích. Někteří autoři poukazovali dokonce na to, že ani za váleč-

⁵⁾ Srov. Sverdlov, Sovětskoje semějnoje pravo, Moskva 1951, str. 34.

⁶⁾ Srov. tamtéž, str. 124 a násl.

ných poměrů nemělo dojít k rozlišování mezi dětmi nemanželskými a manželskými: „Jednotlivé body výnosu z 8. července 1944, kterými se rozlišuje právní postavení manželských a nemanželských dětí, se neukázaly správnými ani v době války a tím spíše v poválečném období. Tyto paragrafy uvedeného zákona nevyplývají z hlavních a nejdůležitějších zásad socialistického rodinného práva.“⁷⁾ Souhlasíme, zejména s tou částí kritiky, která usilovala v poválečné době o změnu tehdejšího právního stavu. Je zřejmé, že oprávněnost kritických hlasů byla namístě, protože v r. 1968 ke změně dochází. Podle zásad rodinného zákonodárství schválených zákonem z 27. 6. 1968 (s účinností od 1. 10. 1968) platí v sovětském právu, že otcovství k dítěti narozenému mimo manželství se zjistí buď na základě společného prohlášení obou rodičů, nebo soudně a vyznačí se v rodném listě. Při zjišťování otcovství přihlédne soud k tomu, zda matka dítěte se žalovaným žila a měla s ním před narozením dítěte společnou domácnost anebo s ním dítě společně vychovávala nebo živila, event. k důkazům, jež bezpečně potvrzují, že žalovaný uznal otcovství. Pouze děti, které pocházejí jen z chvilkových vztahů rodičů, nemají ani nadále právo na zjištění otcovství. V tomto případě může svobodná matka (jako tomu bylo v době od 8. července 1944 až do 1. 10. 1968) požádat o státní podporu na výživu dítěte nebo dítě dát do dětského domova, kde náklady na jeho výchovu a výživu nese stát.

Na zajímavosti nepostrádá ustanovení, které dává možnost, aby v tomto případě, když není otec zjištěn, svobodná matka dala zapsat v matrice narozených jako otce dvě libovolná jména a své vlastní příjmení v mužské gramatické formě. Nová úprava postavení dětí narozených mimo manželství je významným krokem, ke kterému v oblasti sovětského rodinného práva došlo. Je zřejmé, že maximální zájem na tom, aby dětem narozeným mimo manželství byla zásadně dána možnost vstupu do právních vztahů se svým pokrevním otcem, je vyjádřením základního principu socialistického rodinného práva — zrovnoprávnění všech dětí.

Z toho, co bylo řečeno o vývoji této problematiky v sovětském právu v letech 1944–1968 vyplývá, že naše zákonodárství obdobnou úpravu nezavedlo, protože neodpovídala ani v poválečných letech společenským podmínkám, které byly v našem státě.

II.

SOUČASNÉ SPOLEČENSKÉ A PRÁVNÍ POSTAVENÍ NEPROVDANÉ MATKY V NAŠEM STÁTĚ

A. K společenskému problému počtu porodů mimo manželství

Počet dětí narozených mimo manželství lze sledovat na přesných statistických údajích v uplynulém padesátiletí samostatnosti našeho státu. Oproti

⁷⁾ Srov. V. Bilšajová, Postavení ženy za socialismu, Praha 1960, str. 201.

době před druhou světovou válkou se počet nemanželských porodů snížil na polovinu. Proti původním cca 10 % z celkové roční populace klesl prakticky od roku 1950 na cca 5 %. V posledních letech se u nás počet porodů mimo manželství pohybuje okolo 12 000 ročně (počet všech porodů pak okolo 220 000 ročně).

Pokles nemanželských porodů ovlivnily různé příčiny. Působí tu zdravotnická osvěta — rozšíření znalostí antikoncepce, zřejmě zde působí i určité faktory sociálně-politické, např. uzavírání manželství v mladším věku, oproštění vstupu do manželství od ekonomických, stavovských a jiných vlivů. Zejména však podstatně pokles mimomanželských porodů u nás ovlivňuje od r. 1957 legalizování přerušení těhotenství. Podrobnější průzkum provedl v této otázce V. Wynnyczuk v r. 1963 a uveřejnil tyto zajímavé údaje:

Počet případů umělého přerušení provdaných a neprovdaných žen, připadajících na 100 porodů v r. 1958—1962:

Rok	Celkem	V manželství	Mimo manželství
1958	25,8	23,4	73,8
1959	36,1	32,1	112,3
1960	40,2	35,4	134,6
1961	42,8	36,8	163,3
1962	40,9	35,1	161,1
1958 } 1962 } =	37,0	32,4	126,5

Ukazuje se, že zatím co v ČSSR připadá na 100 porodů 37,0 potratů podle zákona, dochází u žen podle jejich rodinného stavu k zásadnímu rozdílu. Zatímco na 100 porodů v manželství připadá cca 35 umělých zákroků, dosahuje počet umělých zákroků na 100 porodů mimo manželství číslice 160.

Můžeme proto konstatovat, že po zavedení zákona o umělém přerušení dochází u nás po roce 1958 ke stoupajícímu počtu těhotenství u žen právě mimo manželství. Většina těchto těhotenství však končí umělým zákrokem. Jedině tímto způsobem lze vysvětlit, proč podíl dětí narozených mimo manželství zůstává z celkového počtu přibližně stejný, tj. oněch 5 %, jež jsme uvedli. Není tomu tak proto, že by u nás stoupalo vědomé mateřství mimo manželství, nýbrž proto, že přibývá počtu i podílu otěhotnění mimo manželství (jež ovšem končí umělým potratem).⁸⁾

K tomu je ovšem třeba ještě uvést, že absolutní počet dětí narozených mimo manželství sleduje též celkový pokles porodnosti u nás.

Uvedený průzkum uvedl ještě další zajímavá fakta. Ukázalo se, že v případech nemanželských porodů nejde u nás o projev rostoucí ženské samo-

⁸⁾ Srov. V. Wynnyczuk, Porodnost neprovdaných žen, Zprávy státní populační komise č. 8/1963.

statnosti a skutečné rovnoprávnosti neprovdaných matek, jež se projevuje v konkrétní touze po dítěti, i když se nepodařilo nalézt vhodného partnera. Tento závěr vyplynul zejména ze srovnání neprovdaných matek různých věkových skupin před vydáním zákona o umělém přerušení těhotenství a po něm. Předpokládalo by se totiž, že k uvědomělému mateřství u neprovdaných matek by mělo docházet právě u vyšších věkových skupin. Zjištěná fakta svědčí o opak. „Srovnání neprovdaných matek podle věku neprokázalo, že by přibývalo porodů u žen nad 25 let. Naopak — věk u neprovdaných matek klesá a ztotožňuje se v zásadě s celostátními tendencemi. Zatím co v r. 1955 bylo 55,9 % neprovdaných matek ve věku do 24 let, v roce 1960 stoupá jejich podíl na 62,8 %, čemuž odpovídá rovnoměrný pokles starších žen (1955 — 44,1 %; 1960 — 37,2 %). Nejsilnější vzestup se projevuje právě u žen nejmladších do 19 let. Zatím co v r. 1955 byla každá čtvrtá neprovdaná matka ve věku 19 let a méně, je v tomto věku dnes zhruba každá třetí.“¹⁾ Nedomníváme se, že by od doby uvedeného průzkumu se něco podstatného změnilo, pokud jde o zjištěné údaje. Je možné, že v souvislosti se vzestupem počtu umělých přerušení těhotenství, k němuž došlo v posledních letech, ještě poněkud stoupá počet přerušení těhotenství k nimž došlo mimo manželství.

Statistické údaje o počtu porodů mimo manželství nás informují ovšem jen o události mimomanželského porodu. O dalším vývoji postavení těchto neprovdaných rodiček lze z těchto čísel usuzovat dosti nesnadno. Nelze si totiž představovat, že každá z těchto, ve statistice zachycených žen, nadále v naší společnosti figuruje jako neprovdaná matka. Jak se dále může společenské a právní postavení těchto žen utvářet? Lze se domnívat, že určitý počet těchto žen uzavře manželství — buď s otcem svého dítěte, či případně s jiným mužem; část nemanželských matek souhlasí s tím, aby jejich dítě bylo osvojeno, jen určitá, podle našeho názoru nepřevažující část žen, které porodily dítě mimo manželství, vytváří spolu s tímto dítětem neúplnou rodinu — žijí s ním, osobně o něj pečují, vychovávají je. Děti narozené mimo manželství bývají často svěřovány do péče a výchovy jiných osob, event. do péče ústavní. Uvedené možnosti praktického řešení životní situace ženy, která porodila dítě mimo manželství, existují; nejsou však k dispozici přesné údaje, proto činíme jen určitý odhad. (Např. k názoru, že značná část nemanželských matek uzavře s otcem dítěte manželství, event. vyřeší otázku otcovství smírnou cestou (souhlasným prohlášením rodičů), docházíme proto, že počet soudně projednávaných žalob o zjištění otcovství tvoří zhruba jen 15 % z počtu všech narozených dětí mimo manželství. Zřejmě zde také hraje roli osvojení.)

Proto v dalším výkladu se budeme snažit vyčerpát právní problémy z oblasti rodinného práva, které se mohou neprovdané matky týkat v souvislosti s onou možnou proměnlivostí jejího postavení, na niž jsme poukázali. Chtěli bychom totiž právě na příkladu právní problematiky prokázat,

¹⁾ Srov. tamtéž.

že pojem „matka neprovdaná“ nezachycuje jen statický moment nemanželského porodu, ale že s tímto pojmem lze spojovat další vývoj právního postavení dvou zúčastněných subjektů — matky a dítěte.

B. Neprovdaná matka a otázky rodičovství

1. *Určení mateřství.* Mezi matkou provdanou a neprovdanou není zásadně, pokud jde o určení jejího mateřství, rozdíl. Společenský a praktický význam určení mateřství je však v případě neprovdané matky svým způsobem kvalitativně rozdílný až do okamžiku, kdy k dítěti narozenému mimo manželství je zapsáno v matrice též otcovství. Do té doby totiž — event. nebude-li otec vůbec zapsán, tak výlučně — bude matka jediným subjektem rodičovství ke svému dítěti. (K obdobné situaci ovšem může dojít i v případě, že dítě se sice narodilo ženě provdané, ale otcovství k němu bylo úspěšně popřeno, či v případě, že dítě se narodilo ženě, která byla provdána, až po uplynutí 300 dnů po zániku jejího manželství.)

Jak jsme uvedli, již rakouský všeobecný zákoník vycházel z názoru, že „matka je jistá“. Z tohoto předpokladu vychází i naše právo. Zákon o rodině nestanoví žádné předpoklady pro vznik právního vztahu mezi matkou a dítětem (stejně tak je nestanovil ani předchozí zákon o právu rodinném č. 265/49 Sb.). Zákonodárce vychází z faktu, že základem právního vztahu matky a dítěte je vztah biologický, tj. porod dítěte. (Zrození dítěte určitou matkou se považuje v našich společenských podmínkách za skutečnost, kterou je poměrně obtížné utajit, tudíž naopak je skutečností snadno prokazatelnou; tomu napomáhá i ohlašovací povinnost, uložená zdravotnickým zařízením a pracovníkům.)

Na zrození (porod) je třeba hledět jako na právní skutečnost, mající povahu události, jež vede ke vzniku významného právního vztahu rodiče (matky) a dítěte. Ke vzniku právního vztahu matky a dítěte nepřistupuje v našem právu tudíž žádná jiná skutečnost. (Některé právní řády — např. ve Francii, Itálii a dalších, vyžadují, aby k dítěti narozenému mimo manželství matka své mateřství ještě zvláštním uznávacím projevem prohlásila (*reconnaissance obligatoire*). Právní vztah matky a dítěte vzniká tedy okamžikem zrození dítěte.¹⁰⁾ Pokud jde o matku dítěte, není pro vznik jejího

¹⁰⁾ Podle našeho názoru je z hlediska vzniku právního rodičovského vztahu a s tím event. souvisejících práv a povinností v oblasti některých majetkových práv, porod mrtvého dítěte bezvýznamný — srov. ust. § 7, odst. 1 obč. zák. I porod mrtvého dítěte může mít ovšem právní význam — nese s sebou určité nároky z titulu pracovního práva, práva sociálního zabezpečení, vzniknou zde též event nároky podle § 95 zák. o rod. I v případě, že dojde k určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů k dítěti počatému, ale dosud nenarozenému (§ 53 zák. o rod.), je třeba k tomu, aby vznikl vztah rodiče a dítěte, zrození živého dítěte. Podle našeho názoru i zde vzniká rodičovský vztah až okamžikem porodu, nikoli *ex tunc*, tj. od souhlasného prohlášení rodičů, narodí-li se dítě živé. Je tomu tak proto, že naše právo nezná rodičovský vztah k lidskému plodu, ale výlučně jen k životaschopnému novorozenci — oddělenému od matčina těla. Plodu (*nasciturovi*) přiznává jen určitá práva, pokud se pak dítě narodí živé (§ 7 obč. zák.).

právního vztahu k dítěti rozhodující cokoli se týká jejího osobního stavu, její věk, otázky duševního stavu či způsobilosti k právním úkonům. Není tedy např. rozhodující její vědomost o tom, že porodila dítě (z hlediska literatury jsou známy případy, kdy žena upadla do dlouhého bezvědomí, např. po úrazu, během tohoto bezvědomí porodila dítě, aniž se ze svého fyziologického stavu probírala). Právní vztahy matky k dítěti vzniká dokonce i v tragické situaci, kdy matka při porodu umírá (smrt matky v takovém případě může dokonce v krátkém okamžiku předejít zrození dítěte).

Jestliže porod dítěte považuje naše právo za právní skutečnost vedoucí ke vzniku právního vztahu mezi matkou a dítětem, pak je zřejmé, že zápis do matriky má význam pouze deklaratorní (nekonstituuje vztah mezi matkou a dítětem). Proto se připouští možnost provedení důkazu o tom, že matkou dítěte není žena, která je uvedena jako matka v matrice, ale že naopak matkou je žena jiná. Případně by též bylo možno se domáhat toho, aby byla určena matka k dítěti, v jehož rodném listě rodičů vůbec zapsáni nejsou (nalezenec). V těchto případech by řízení proběhlo na základě žaloby o určení osobního stavu podle § 80 o. s. ř.¹¹⁾

2. URČENÍ OTCOVSTVÍ

Rodičovský právní vztah vzniká otci k dítěti na základě právních domněnek, jež zobecňují společenské zkušenosti nejpravděpodobnějšího zplození dítěte určitým mužem. Zplození dítěte je materiálním, biologickým základem právního vztahu otce k dítěti, pozitivně však podle současného stavu přírodních věd není prokazatelné. Negativní skutečnost, tedy důkaz o tom, že určitý muž dítě nezplodil, je naopak za určitých okolností prokazatelná. Proto domněnky otcovství jsou v našem právu konstruovány jako vyvratitelné.

Zcela zásadní význam pro řešení právního vztahu otce k dítěti má manželství. Existence manželství jako právního vztahu je z hlediska konstrukce právních domněnek otcovství, výchozí, základní otázkou. Zákonodárce zde důsledně postupuje jen v rovině právní — skutečnost, zda se dítě narodilo ženě provdané nebo neprovdané, konstátuje jako *quaestio iuris*. Pro uplatnění či neuplatnění domněnky otcovství manžela matky nepřipouští tudíž možnost zkoumání existence jakýchkoli dalších faktických okolností (např. takových negativních skutečností, jež by manžela jako otce vylučovaly). Proto domněnka otcovství k dítěti, jež se narodí ženě provdané (případně

¹¹⁾ Problematikou určení a popření mateřství se zde nezabýváme v plné šíři, protože nejde o otázky, které by se týkaly speciálně jen matky neprovdané. Spíše teoreticky je určení a popření mateřství ovšem problematikou velmi zajímavou. Zejména tehdy, když by byla vznesena pochybnost o mateřství k dítěti, jež by v matrice mělo zapsaného i otce, se uvádí, že pak nelze ponechat stranou ani otázku otcovství. V tomto případě se poukazuje na to, že vztahy dítěte k matce jsou nerozlučně spjaty se vztahy dítěte k otci — k tomu srov. podrobný teoretický výklad podaný v učebnici Rodinné právo, Orbis 1970, str. 130 a násled.

do 300 dnů po zániku jejího manželství nebo jeho prohlášení za neplatné — § 51 zák. o rod.), se uplatňuje automaticky — otcovství manžela matky je zapsáno do matriky, aniž by rodiče-manželé či třetí osoba mohli jakýmkoli způsobem svojí vůlí nastolení domněnky otcovství manžela matky, tedy i tento zápis ovlivnit. (Jinou otázkou je ovšem možnost vyvrácení domněnky otcovství manžela matky, které zákon připouští za dodržení přesných předpokladů, jež jsou pro ně stanoveny.)

Postavení neprovdané matky se tedy od matky provdané, pokud jde o určení otcovství, liší především v tomto výchozím momentu — existence manželství a s ním spojených právních důsledků pro rozlišení domněnky otcovství manžela matky od dalších dvou domněnek otcovství.

Všimněme si nejprve některých rysů, kterými lze právní možnosti vzniku otcovství k dítěti neprovdané matky charakterizovat. Naše právní úprava nevylučuje zásadně možnost, aby ke kterémukoli dítěti, jež se narodí neprovdané ženě, vzniklo otcovství. Jiná otázka ovšem je, zda v každém případě bude tato možnost realizována. Dalším charakteristickým rysem je, že zákon nečiní žádný rozdíl mezi postavením dítěte, jestliže svědčí domněnka otcovství manžela matky, a dítětem, jestliže svědčí některá z dalších domněnek otcovství. Ve všech případech dítě vstupuje do příbuzenského vztahu k otci se všemi vzájemnými právy a povinnostmi. Jde tu o provedení socialistického principu rovnoprávnosti všech dětí, bez ohledu na jejich zrození v manželství či mimo ně. Konečně je třeba uvést, že při určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů, event. i při určení otcovství soudem, se na rozdíl od uplatnění domněnky otcovství manžela matky, více či méně uplatňují volní projevy matky i otce. Přitom, jak vyplývá ještě z dalšího výkladu, je podle našeho názoru zřejmé, že volní projev matky hraje v procesu realizace dalších domněnek otcovství významnější roli.

K tomu, aby bylo určeno otcovství k dítěti neprovdané matky, nabízejí se tedy tyto možnosti: a) otcovství je určeno souhlasným prohlášením rodičů (§ 52, 53 zák. o rod.), b) otcovství je určeno soudem (§ 54–56 zák. o rod.).¹²⁾

ad a) *Souhlasné prohlášení rodičů* zakládá domněnku otcovství muže, který spolu s matkou prohlásil, že je otcem dítěte. Jde opět o domněnku vyvratitelnou — připouští se tedy popření takto vzniklého otcovství. Projevy vůle, vedoucí k souhlasnému prohlášení rodičů, vyžadují ke své platnosti některé náležitosti: musí být učiněny osobně, ústně, osobou způsobilou, a to buď před národním výborem pověřeným vést matriky nebo před soudem.

Povšimněme si nyní některých otázek, které se týkají v této souvislosti především neprovdané matky. Souhlasné prohlášení rodičů, jímž se určí otcovství k dítěti, je nejjednodušším způsobem, kterým urychleně a bez procedurálních obtíží lze vztahy rodičů a dítěte narozeného mimo manžel-

¹²⁾ Tyto možnosti určení otcovství přicházejí v úvahu i v případech, kdy se sice narodilo dítě ženě provdané, ale otcovství k němu bylo pravomocně popřeno; či se narodilo dítě ženě, která byla provdána, ale až po 300 dnech po zániku jejího manželství nebo jeho prohlášení za neplatné.

ství stabilizovat. Většina neprovdaných matek může tedy učinit v prvé řadě pokus využít této možnosti. Vycházíme totiž z toho, že o svém těhotenství (případně až porodu), informuje matka toho muže, o němž se domnívá, že dítě zplodil. Psychické faktory, vedoucí k utváření vůle, jež by zde měla vést k projevu směřujícímu k souhlasnému prohlášení podle § 52 a 53 zák. o rod., mohou být nejrůznější. Z praktického hlediska lze si představit řadu okolností, které jak rozhodnutí matky, tak muže označeného za otce ovlivňují. Podstatnou psychickou okolností je vzájemná důvěra, jež ovlivní rozhodnutí v kladném smyslu, tj. souhlasné prohlášení učinit. Jindy zde však mohou na straně buď obou či jednoho ze zúčastněných subjektů existovat pochybnosti o zplodění dítěte určitým mužem. Většinou se předpokládá, že by matka dítěte měla mít přesnější představu o tom, kdo její dítě zplodil. (V případě, že se matka v době rozhodné pro narození dítěte pohlavně stýkala s více muži, ani ona sama nemůže bezpečně rozhodnout o tom, který z nich její dítě zplodil.) Lze si představit i takový případ, kdy oba „rodiče“ se rozhodnou učinit souhlasný projev o otcovství, při plné vědomosti si toho, že muž, který prohlašuje, že je otcem, ve skutečnosti jím vůbec být nemůže.¹³⁾

Z hlediska zákona nic nebrání tomu, aby v maximální míře bylo souhlasného prohlášení rodičů vedoucího k nastolení druhé domněnky otcovství využíváno. V praxi se obvykle uskutečňuje toto prohlášení před národním výborem pověřeným vést matriky. Zákon umožňuje, aby souhlasným prohlášením bylo určeno otcovství i k dítěti počatému, dosud nenarozenému (§ 53 zák. o rod.). Tu se matce nabízí nejideálnější řešení, otázek spojených s otcovstvím k dítěti jež očekává.¹⁴⁾

Ne vždy však dochází ke spontánnímu souhlasnému prohlášení rodičů, jímž se určuje otcovství. Prvním z rodičů, se kterým se matriční orgán setká, je neprovdaná matka, jejímuž dítěti je vystavován rodný list. Pokud se matriční orgán sám nedozví, kdo by přicházel k úvahu jako otec dítěte (např. od otce samého), nemá jinou možnost, než požádat matku, aby otce

¹³⁾ K tomu srov. též J. Haderka, Určování otcovství souhlasným prohlášením rodičů, Socialistická zákonost č. 2/1968: „Tak, jako první domněnka zakládá fakt, že se dítě narodilo za trvání manželství, tak druhou domněnku zakládá samo o sobě souhlasné prohlášení matky a muže k otcovství před soudem či před matrikářem. Byť i těmto orgánům třeba bylo známo, že muž činící prohlášení matku dítěte v kritické době ani neznal, nemohou založení domněnky čelit. Jediným orgánem, který ji může v takovém případě zvrátit, je generální prokurátor, a to cestou úspěšné žaloby o popření otcovství podle § 62 zákona o rodině. Ta však připadá v úvahu jen ve společensky odůvodněném případě a společenskou důvodnost by zajisté bylo zkoumat i z jiných zřetelů než výlučně jen z toho osamocенého hlediska, že k otcovství se hlásí ten, kdo otcem není...“

¹⁴⁾ Domněnka otcovství založená souhlasným prohlášením rodičů k nasciturovi by se však neuplatnila v případě, že by se těhotná matka poté provdala a dítě se narodilo až za manželství. Zde totiž i k tomuto dítěti vznikne otcovství na základě domněnky prvé a předchozí souhlasné prohlášení rodičů se stává irrelevantní (srov. tamtéž). Opačný názor zastává J. Petrušáková, Právní úprava výchovy dětí v rodině, str. 39–49.

označila, resp. poučí matku o možnosti souhlasného prohlášení a jeho právních následcích. Nedojde-li však k určení otcovství před národním výborem tímto způsobem, je třeba, aby matriční orgán učinil oznámení soudu o tom, že v matrice je zapsáno dítě, k němuž není otcovství určeno.

V takovém případě postupuje soud podle § 73 o. s. ř.; především vyslechně matku, aby se dozvěděl o muži, kterého označuje za otce dítěte. Pravidelně dochází k tomu, že matka takového muže označí. Předseda senátu pak vyslechně jeho, přičemž buď dojde k projevu podle § 52 zák. o rod., či k němu nedojde, tj. označený otec neprohlásí, že by své otcovství uznával. Vraťme se však ještě k matce dítěte, která — podle našeho názoru — v případě, že má označit otce dítěte, zaujímá svým způsobem výlučné postavení. Může totiž dojít k tomu, že matka odepře otce dítěte označit. Naskytá se otázka, zda existuje právní povinnost matky v řízení o určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů otce dítěte označit. Domníváme se, že takovou právní povinnost zde matce obecně uložit nelze, protože matka může sice, přesně vzato, označit muže, se kterým se pohlavně stýkala (a v některých případech ani identita tohoto muže jí nemusí být známa), ale těžko lze na ní požadovat jako povinnost označit otce. Na jedné straně tedy může neprovdaná matka před soudem učinit projev vedoucí k označení otce jejího dítěte — a soud nesmí odepřít tento projev přijmout, na druhé straně však zde neexistuje právní povinnost tento projev před soudem učinit, tudíž zde není ani možnost vynucení tohoto projevu právními prostředky.

O této otázce se zmiňujeme podrobněji proto, že ji považujeme za významnou z hlediska práv náležejících výlučně neprovdané matce. Jestliže totiž přiznáme, že zde neexistuje právní povinnost označit otce dítěte, pak v takovýchto případech, kdy matka odepře otce označit, bude téměř nemožná i další možnost určení otcovství, tj. jeho zjištění soudem. Přesto, že žalovat o určení otcovství může i dítě, event. národní výbor (k této problematice viz podrobněji dále), je nutno si uvědomit, že žaloba musí směřovat vůči pravděpodobnému otci, jmenovitě označenému. Bez součinnosti matky lze se takového muže dopátrat jen velmi obtížně, i když i tuto možnost zcela vyloučit nelze.

V praxi existují takové případy, kdy neprovdaná matka nemá zájem na tom, aby otcovství k jejímu dítěti bylo určeno. Mohou ji k tomu vést nejružnější osobní a společenské důvody. Naskytá se otázka, jak takový postoj neprovdané matky hodnotit. Odpověď je zde obtížná. Tu se totiž uplatňují v podstatě dvě hlediska, z nichž lze vzniklou situaci hodnotit. Hledisko matky, resp. její zájem vychází z jejího zřejmě ryze osobního práva vyjadřovat se k tomu, kterého muže považuje za zploditele svého dítěte. Tento její zájem střetává se však se zájmem dítěte: náš právní řád zásadně dává dítěti právo na to, aby oba jeho rodiče byli určeni. Tato zásada je důsledkem všestranné společenské ochrany zájmů nezletilých dětí. Konflikt obou uvedených zájmů je řešitelný jen v případech, kdy objektivní prokazatelné skutečnosti uplatněné v důkazním řízení ve sporu o určení otcovství dají základ soudnímu rozhodnutí, jímž bude otcovství určeno.

Lze tedy učinit tyto závěry: zásadně proti vůli matky není druhá domněnka otcovství spočívající v souhlasném prohlášení rodičů uskutečnitelná; v souvislosti s řízením o určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů nelze matce přičítat právní povinnost označit otce dítěte, tudíž ji nelze k tomuto projevu ani pomocí právních prostředků donutit.

V zákoně však existuje výjimka z pravidla „souhlasného prohlášení rodičů“. Domněnka otcovství může být založena pouhým uznávacím projevem (tedy projevem jednostranným), ze strany otce. Matčin projev vůle se nevyžaduje v případě, že aa) matka nemůže pro duševní poruchu posoudit význam svého jednání, bb) by opatření jejího souhlasu bylo spojeno s těžko překonatelnou překážkou.

ad aa) Duševní poruchu je pro tento případ třeba posuzovat vždy v souvislosti s jejím vlivem na usuzovací schopnost matky v konkrétní otázce — otcovství k jejímu dítěti. Jde o otázku faktickou, to proto, že matka např. soudním výrokem omezená ve způsobilosti k některým právním úkonům třeba v majetkové sféře, by otázku otcovství k dítěti byla schopna posoudit. Problematická otázka je, zda matka zbavená způsobilosti k právním úkonům, by v konkrétním případě byla schopna posoudit význam svého projevu vůle v souvislosti se založením druhé domněnky otcovství. Zdá se, že ustanovení § 52 zák. o rod. ani pro tento případ nevylučuje možnost zkoumat, zda duševní porucha, pro kterou matka z hlediska § 10 o. z. není vůbec schopna činit právní úkony, a byla proto způsobilosti k právním úkonům ve sféře občanského práva zbavena, přece jen z hlediska jejího souhlasného prohlášení podle § 52 zák. o rod. nebrání, aby posoudila význam svého jednání v této konkrétní otázce. K tomuto závěru docházíme poté, když na intenzitu a povahu duševní poruchy hledíme v této souvislosti jako na *quaestio facti* v relativním vztahu k rozpoznávací schopnosti významu prohlášení souhlasu s otcovstvím. Proto jen tam, kde by duševní porucha fakticky znemožňovala matce význam tohoto jejího projevu vůle rozpoznat a posoudit, není ho k založení druhé domněnky třeba.

ad bb) Dále dochází k založení druhé domněnky otcovství jednostranným projevem muže za situace, kdy opatření souhlasu matky by bylo spojeno s těžko překonatelnou překážkou. Tu se předpokládá, že matka dítěte existuje — nejenom právně, ale i fyzicky (tedy je na živu), ale její souhlas není možno opatřit proto, že např. nelze zjistit její pobyt. Za „těžko překonatelnou překážku“ nelze samozřejmě považovat případ, kdy by matka prostě svůj souhlas projevit odmítala. V případě, že matka v okamžiku prohlášení muže o otcovství k jejímu dítěti již nežije, není možno otcovství založit podle druhé domněnky, zbývá pouze postup podle domněnky třetí.

Dostáváme se k dalšímu, jak se zdá teoreticky i prakticky svízelnému problému, jímž je posouzení projevu vůle směřujícího k založení druhé domněnky učiněného nezletilým rodičem.¹⁵⁾ Na první pohled by se zdálo, že mezi nezletilou matkou a nezletilým otcem v jejich právním postavení

¹⁵⁾ Statistické údaje ukazují, že mimomanželské porody nezletilých matek nejsou společensky zanedbatelným problémem:

není rozdílu. Při bližším zkoumání však vidíme, že tomu tak není. Nezletilá žena (spíše možno říci dívka), která porodí dítě, se stane i po právní stránce jeho matkou (srov. k tomu co bylo uvedeno výše). Otcem dítěte automaticky se může stát jen na základě první domněnky jen muž zletilý (srov. § 8 o. z. — uzavřením manželství nabývá se vždy zletilosti). Považujeme tedy problém nezletilé matky a rozsahu jejích práv při určení otcovství za problém neprovdané matky. Nezletilá matka je tedy vždy po právu matkou dítěte, i když do nabytí zletilosti není nositelkou práv a povinností ke svému dítěti ve smyslu § 34 zák. o rod. Na druhé straně však nelze pochybovat o tom, že v konkrétním případě je povinna dítě vyživovat (splňuje-li předpoklady dané § 96 zák. o rod. spolu s § 85 téhož zákona), mezi ní a dítětem vzniká dědické právo. Nezletilý muž se naopak otcem pouze „může“ stát — každopádně v případě, že by jeho otcovství bylo soudem určeno. Určení jeho otcovství na základě druhé domněnky otcovství je, jak uvidíme dále, diskutabilní. V tomto smyslu lze tedy spatřovat určitý rozdíl mezi nezletilou matkou a nezletilým otcem. Přes tento rozdíl v jejich postavení, který jsme se snažili vystihnout, není v zákoně o rodině žádná opora pro to, abychom právní závaznost projevů nezletilé matky a nezletilého muže, vedoucích k určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů, posuzovali rozdílně.

Spíše z hlediska teoretického je možno v současné době rozlišovat dva rozdílné názory na uvedenou otázku. Je zastáván názor, že nezletilec není způsobilý k souhlasnému prohlášení o otcovství vůbec.¹⁶⁾ Současně je však

Mimomanželské porody nezletilých matek v ČSR v letech 1961–1968

Rok	Věk matky (rok)				
	–15	15	16	17	Celkem
1961	21	100	265	506	892
1962	18	98	275	457	848
1963	29	82	324	586	1021
1964	22	84	369	618	1093
1965	20	108	337	667	1132
1966	22	100	348	675	1145
1967	22	91	322	632	1070
1968	30	101	284	659	1074
průměr 1961–1968	23	96	315	600	1034

Srov. M. Hrdá, Potřebujeme domy pro osamělé matky, Zprávy populační komise č. 2/1970.

¹⁶⁾ Srov. J. Petrušáková, Právní úprava výchovy dětí v rodině, Bratislava 1970, str. 50 a násl. Autorka zde uvádí rozsáhlou argumentaci, která vychází zejména z názoru, že nezletilec nemá způsobilost k rodinněprávním úkonům. Za takový považuje autorka též projev vůle předpokládaný § 52 zák. o rod. Autorka mimo jiné uvádí: „Rodinný kódex tedy zásadne považuje maloletého za nespôsobilého na rodinno-

zastáván zejména praxí názor, že nezletilec je způsobilý k projevu podle § 52 zák. o rod., k jeho účinnosti se však vyžaduje souhlas zákonného zástupce. Tento názor totiž odpovídá řešení dané otázky, podle předpisů platných do 1. 4. 1964. I když tehdejší zákon o právu rodinném neupravoval výslovně způsobilost nezletilce k „uznání otcovství, či k souhlasu s tímto uznáním“, teorie i praxe vyložila otázku analogicky podle tehdy platného občanského zákoníka, konkrétně jeho ustanovení § 14, který umožňoval nezletilci staršímu 15 let jednat s přivolením svých zákonných zástupců, pokud šlo o právní úkony, k nimž sám nebyl způsobilý. Současně platný občanský zákoník obdobnou úpravu nezná, proto je obtížné odkazovat na jeho ustanovení o způsobilosti nezletilců k právním úkonům v souvislosti s přivolením zákonného zástupce nezletilého k projevu, jenž nezletilý činí v případě druhé domněnky otcovství.¹⁷⁾ Pokud se přikloníme k názoru, že nezletilec je způsobilý k souhlasnému prohlášení podle § 52 zák. o rod. s přivolením svého zákonného zástupce, pak vhodnější je zřejmě odůvodnění uváděné učebnicí Rodinné právo: „Zákon se výslovně nezabývá otázkou, zda rodiče jsou k takovému prohlášení způsobilí sami (tj. bez spolupůsobení svého zákonného zástupce), jsou-li nezletilí. Na tuto závažnou otázku je třeba dát přesvědčivou odpověď. Při hledání správné odpovědi je si především třeba ujasnit, že nejde o úkon podle občanského práva (srov. § 34 a násl. obč. zák.), pročez tu nelze ani podpůrně (srov. § 104 zák. o rod.) použít občanského zákoníku (§ 9 obč. zák.). Je proto třeba použít na tento rodinněprávní osobní vztah ustanovení § 36 o všeobecné povinnosti rodičů (zákonných zástupců), zastupovat nezletilé děti (viz § 23, 2, odst. 1 obč. zák.) a podle toho si osvojit názor, že nezletilí rodiče sami nemohou učinit prohlášení podle § 52 zák. o rod., a tak „nastolit“ právní vztah takového společenského dosahu sami.“¹⁸⁾

Z uvedených rozdílných názorů a praxe vyplývá, že praxe se de lege lata přiklání běžně k tomu, umožnit i nezletilci souhlasné prohlášení vedoucí k určení otcovství podle § 52 zák. o rod. De lege ferenda by však podle našeho názoru zasluhovala tato otázka přesnou právní úpravu.

V praxi se vyskytl dále ještě jeden zajímavý problém, jenž se výlučně týkal postavení neprovdané matky a jejího projevu podle § 52 zák. o rod.: byla položena otázka, zda matka, která byla zbavena rodičovských práv

právné úkony a len vynímočne ho oprávňuje podať si žiadosť o povolenie uzavrieť manželstvo. Len na základe kladne vybavenej žiadosti o povolenie uzavrieť manželstvo by bol maloletý spôsobilý uzavrieť platné manželstvo. Rovnakú povahu má aj návrh na zrušenie osvojenia. Stanovisko, že maloletý nie je spôsobilý na súhlasné vyhlásenie o otcovstve k dieťaťu, dá sa oprieť aj o odôvodnenie z *logiky veci*, porovnaním s povahou iných vecí, pri ktorých zákonodárca výslovne ustanovil, že maloletý nie je spôsobilý na konkrétny rodinnoprávny úkon. Vhodné je najmä ustanovenie zákona o nespôsobilosti maloletého uzavrieť manželstvo...“

¹⁷⁾ Na § 9 o. z. odkazuje např. Komentář k zákonu o rodině, Orbis 1970, str. 215: „Nebude-li některý z rodičů způsobilý k právním úkonům z toho důvodu, že není dosud zletilý, potřebuje jeho prohlášení souhlas zákonných zástupců (§ 9 o. z.).“

¹⁸⁾ Srov. Rodinné právo, Glos a kol., Orbis 1970, str. 117.

k dítěti, může platně spolupůsobit k založení domněnky otcovství podle § 52 zák. o rod. Názoru, že na tuto otázku je třeba odpovědět kladně, lze přisvědčit. Souhlasné prohlášení vedoucí k určení otcovství nelze totiž zahrnovat do souboru práv rodiče, která lze omezit, resp. jich rodiče zbavit. Matka dítěte při svém projevu podle § 52 zák. o rod. nevystupuje v úloze zákonného zástupce dítěte, neprojevuje zde vůli za dítě, ale výlučně za sebe.¹⁹⁾

Druhou domněnku otcovství, založenou souhlasným prohlášením rodičů, lze vyvrátit popřením za předpokladů stanovených § 61 zák. o rod. Zákon o rodině výslovně v odst. 2 uvedeného ustanovení přiznává aktivní legitimaci k žalobě na popření otcovství i matce. Předchozí zákon o právu rodinném výslovně o právu matky domáhat se u soudu popření otcovství muže, který otcovství uznal, nemluvil (srov. § 46 zák. č. 265/49 Sb.); teorie i praxe však běžně aktivní legitimaci k této žalobě matce přiznávala.²⁰⁾ Zákonodárce tedy při kodifikaci zákona o rodině na tehdejší stav reagoval a popěrné právo matky v tomto případě výslovně upravil.

Popření druhé domněnky otcovství je jediným možným způsobem, kterým lze znevážit právní důsledky, jež nastaly souhlasným prohlášením rodičů o otcovství k dítěti — tedy jejich projevem vůle, který by trpěl některými vadami vůle. Mohlo by tu jít o vady vůle, které podle občanského zákoníka vedou (pokud jde o občanskoprávní úkon) k neplatnosti právních úkonů, event. jiným právním důsledkům (např. k možnosti odstoupit od smlouvy). Máme na mysli zejména nedostatek vážnosti a svobody vůle, případně jednání v omylu. Znevážení takového vadného projevu vůle by však mohlo být pomocí žaloby o popření otcovství úspěšné jenom v případě, že budou splněny předpoklady stanovené v § 61 zák. o rod.: tj. včasné podání žaloby a prokázání skutečnosti, že je vyloučeno, že by muž, jehož otcovství bylo určeno souhlasným prohlášením rodičů, mohl být otcem dítěte. Jiná je ovšem otázka, když by tento projev vůle učinila osoba nezpůsobilá k takovému projevu. O problému způsobilosti nezletilce v tomto případě bylo pojednáno výše, zbývá tedy případ, kdy nezpůsobilost je způsobena duševní poruchou. Domněnka otcovství by zřejmě byla založena v případě, kdy by tento projev vůle učinila matka — jejího prohlášení totiž stejně v takovém případě není třeba (viz výklad podaný v odst. 3 § 52 zák. o rod.). Jestliže by ovšem naopak takové prohlášení (projev vůle) učinil muž, který pro duševní poruchu nemůže posoudit význam svého jednání,

¹⁹⁾ Lze dále přisvědčit i argumentaci uváděné k této otázce J. Haderkou: „Na tuto otázku je třeba dát kladnou odpověď. Stanovisko matky je právně nerozhodné pouze v případech uvedených v § 52, odst. 3 zák. o rod., totiž nemůže-li pro duševní poruchu posoudit význam svého jednání a dále jejího spolupůsobení není třeba tehdy, je-li opatření jejího souhlasu spojeno s těžko překonatelnou překážkou. Proto tedy i matka zbavená rodičovských práv podle § 44, odst. 3 zák. o rod. je kompetentní k tomu, aby dávala souhlas k uznání otcovství určitým mužem.“ Srov. J. Haderka, Určování otcovství souhlasným prohlášením rodičů, Soc. zákonost č. 2/68.

²⁰⁾ Srov. např. Komentář k zákonu o právu rodinném, Orbis 1954, str. 218.

půjde o právní úkon neplatný. V tomto případě by nebylo nutno otcovství popírat, ale bylo by třeba prohlásit projev vůle vedoucí k založení druhé domněnky otcovství, který učinil muž stížený takovou duševní poruchou, za neplatný.

I tento příklad posouzení důsledků vad vůle v oblasti rodinněprávních úkonů ukazuje však na to, že jde o problematiku složitější, než se na první pohled zdá. Jsme si proto vědomi toho, že uvedené řešení může být diskutabilní a že tato otázka by zasluhovala podrobnějšího rozboru.²¹⁾ Kromě otce a matky je i v případě druhé domněnky k popření otcovství aktivně legitimován generální prokurátor (§ 62 zák. o rod.).

Konečně je třeba se zmínit o tom, že naše právní úprava nezná legitimaci *per matrimonium subsequens*. To prakticky znamená, že v případě, kdy by neprovdaná matka uzavřela s mužem, jenž je skutečným otcem jejího dítěte, manželství až po narození dítěte (a předtím souhlasný projev rodičů o otcovství tohoto muže neučinili, event. ani nebylo otcovství k dítěti určeno soudem), bylo by zapotřebí, aby bylo otcovství — byť nyní již manžela matky — určeno. Teoreticky lze připustit i velmi kuriózní situaci — že by totiž za manželství bylo k takovému dítěti určováno otcovství soudem.

ad b) *Určení otcovství soudem* představuje v právní teorii i praxi velmi rozsáhlou a složitou hmotněprávní i procesněprávní problematiku. Nejde nám o to se zde touto problematikou zabývat v celé šíři. Chceme se soustředit jen na otázky, týkající se v této souvislosti neprovdané matky.

K určení otcovství soudem dochází tehdy, není-li otcovství určeno na základě první či druhé domněnky. Jak bylo již uvedeno, má zjištění otcovství soudní cestou v našem právu dlouholetou tradici. Pomocí tohoto právního prostředku docházelo nemanželské dítě zlepšení svého právního postavení, zjištění otcovství ovlivňovalo však kladně i postavení jeho neprovdané matky (zejména v tom ohledu, že nebyla nucena nést sama všechny náklady spojené s výživou a výchovou dítěte).

Ani v období socialistického práva neztrácí řízení o určení otcovství soudem na svém společenském významu — jde o důležitý úsek soudního rozhodování, jímž se splňuje požadavek, co nejrychleji dát faktickému vztahu muže a dítěte právní výraz.²²⁾

Současně však zejména v posledním desetiletí lze pozorovat zřetelný pokles počtu žalob na určení otcovství. Počet těchto žalob se pohybuje cca kolem 15 0/0 počtu všech dětí, které se rodí mimo manželství.

²¹⁾ Na nedostatky v právní úpravě rodinněprávních úkonů se v literatuře poukazuje, tak např.: „... rodinné právo posuzuje zpravidla způsobilost k rodinněprávním úkonům sice podle vlastních hledisek, nicméně o systému založeném na jednotném přístupu k řešení těchto otázek na podkladě pevných teoretických základů lze sotva mluvit.“ Srov. Eliáš a kol., Právní postavení mládeže v ČSSR, Akademie 1966, str. 22.

²²⁾ Srov. F. Paldus, Řízení o zjištění a popření otcovství v soudní praxi, Soc. soudnictví, č. 12/1963; V. Mášilková, S. Vaněček, Určování otcovství v evropských právních řádech, str. 12.

Tak např. v roce 1967 rozhodly soudy takto:

— otcovství určeno	ČSSR 957	ČSR 623	SSR 334
— řízení zastaveno pro určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů	443	319	124
— řízení zastaveno pro provedení nezrušitelného osvojení	42	31	11
— návrh na určení otcovství zamítnut	442	279	143
— jiné rozhodnutí o návrhu na určení otcovství	86	70	16

Při určení otcovství soudem zaujímá matka dítěte, k němuž je otcovství zjišťováno, významné, možno říci strategické postavení. Předpokládá se, že především matka má mít prvořadý zájem na tom, aby otcovství k jejímu dítěti bylo určeno; tedy ona by na prvním místě měla být iniciátorem tohoto řízení. V tom jí plně vychází vstříc právní úprava tím, že jí přiznává aktivní legitimaci k podání žaloby na určení otcovství (§ 54 zák. o rod.). Nedojde-li k určení otcovství souhlasným prohlášením rodičů, měla by matka v přiměřené době návrh na určení otcovství podat. Teprve poté, co matka v přiměřené době tento návrh nepodá, vyzve předseda senátu k podání takového návrhu národní výbor (§ 73 o. s. ř.). Jak jsme již výše uvedli, není tu však právní povinnosti matky, aby označila otce dítěte, tudíž ani podání návrhu na zjištění otcovství nelze považovat za povinnost, kterou by matka musela splnit.

Legitimaci k podání návrhu na určení otcovství má i dítě, konečně pak mohou podat matka a dítě tento návrh společně.²³⁾

Matka dítěte, k němuž soud určuje otcovství, má významnou roli i v sa-

²³⁾ V teorii stala se spornou otázka aktivní legitimace národního výboru k návrhu na určení otcovství. Výstižně je podstata této problematiky uvedena autory učebnice Rodinné právo: „Byl vysloven názor, že NV nemůže podat návrh na zahájení řízení, neboť tu jde podle povahy věci o ryze osobní právo občana (§ 32 i. f. o. s. ř.); může tu prý tedy NV vystupovat jen jako opatrovník dítěte (a podle toho by tu šlo o případ ustanovení opatrovníka ad hoc podle § 83, odst. 2 zák. o rod.). Názoru, že NV náleží právo podat návrh na zahájení řízení vlastním jménem, svědčí jasný text zákona (tj. § 73, odst. 3 o. s. ř., arg.: „... Takového návrhu...“, tj. tedy takového návrhu, jako matky dítěte, která má k takovému návrhu právo podle § 54, odst. 1 zák. o rod.). Neobstojí ani odkaz na povahu práva podle § 32 o. s. ř., neboť otázka správného určení otcovství má takový společenský dosah, že jej nelze vtěsnat do ryze osobních práv občana. Podle toho by pak ovšem nebylo lze upřít ani prokurátorovi právo podat návrh na soudní určení otcovství (§ 35 o. s. ř.). V každém případě tu však pochybnosti vznikají také pod vlivem nepostačujícího rozhraničení právní úpravy mezi právem rodinným a občanským právem procesním“ (Rodinné právo, Glos a kol., Orbis 1970, str. 118–119).

mém průběhu tohoto řízení. To proto, že úspěch řízení, tj. určení otcovství výrokem soudu, závisí na splnění těchto hmotněprávních předpokladů: v prvé řadě je třeba, aby v průběhu řízení byla nastolena domněnka otcovství žalovaného muže, to znamená prokázáno, že s matkou dítěte souložil v době, od které neprošlo do narození dítěte méně než 180 a více než 300 dnů; a aby současně tato domněnka nebyla vyvrácena důkazem svědčícím o závažných okolnostech, jež otcovství tohoto muže vylučují.

Svým způsobem výsadní postavení je dáno neprovdané matce tím, že záleží především na ní, koho označí za otce dítěte (ať tak učiní sama v návrhu, který na zahájení řízení o určení otcovství podá, event. na základě jejího vyjádření podává tento návrh proti otci, jehož označilo dítě či národní výbor). Žalovaným mužem je zde tedy ten, „na kterého matka ukáže“; žalován může být toliko jeden muž, i když si matka je vědoma toho, že v kritické době souložila s více muži. Takováto okolnost může pak případně v průběhu řízení vyjít najevo. „Skutečnost, že matka souložila s několika muži v době rozhodné pro početí, nestačí však sama o sobě, aby soud zaujal k žalobě negativní stanovisko. Námitky tohoto druhu (exceptio plurium concubentium) zákon o rodině nezná. Naopak stanoví, že domněnka otcovství svědčí tomu muži, který v době kritické pro početí dítěte se s matkou pohlavně stýkal. Uvedená domněnka může být vyvrácena jen takovými důvody, které jeho otcovství nepřipouštějí.“²⁴⁾

Matka především svou výpověď podstatně ovlivňuje vytváření skutkového základu domněnky otcovství, jež se v případě určení otcovství soudem nastoluje přímo v řízení. Ovšem i účast matky při provádění důkazů, směřujících k vyvrácení již nastolené domněnky — tedy důkazů o závažných okolnostech, které otcovství žalovaného muže vylučují, není bez významu. Tu máme na mysli zejména důkazy prováděné znalci z oboru hematologie a z oboru genetiky. Právě v této souvislosti se z praktického hlediska někdy uvádí, že nejvýhodnější pro to, aby všechny potřebné důkazy vedoucí k zjištění materiální pravdy byly shromážděny je, když matka v řízení o určení otcovství vystupuje jako svědek. Proto je v praxi velmi časté, že návrh na určení otcovství podává národní výbor, matka je pak vyslechnuta jako svědek, tudíž nejenom je povinna mluvit pravdu a nic nezamlčovat, ale při křivé výpovědi jí hrozí trestní sankce (§ 126 o. s. ř.). Svou svědeckou výpověď může matka odepřít jen tehdy, kdyby jí způsobila nebezpečí trestního stíhání sobě nebo osobám blízkým (§ 126 o. s. ř.). Pokud ovšem matka sama návrh na určení otcovství podá, pak se stává účastnicí řízení a může být vyslechnuta pouze jako účastník (§ 131 o. s. ř.).

Výslech matky, ať již vystupuje jako účastník, či jako svědek v řízení o určení otcovství, je velmi významný. V krajním případě by však nutný nebyl — např. kdyby matka v době řízení již nebyla na živu — za této situace by ovšem dokazování všech potřebných skutečností bylo asi obtížnější.

²⁴⁾ Srov. Zákon o rodině (komentář), Schiller a kol., Orbis 1970, str. 219.

Proti druhé domněnce otcovství spatřujeme v právním postavení neprovdané matky tento další podstatný rozdíl: zatímco k uplatnění druhé domněnky otcovství nemůže zásadně dojít proti vůli matky, lze si naopak představit, že k určení otcovství soudem proti vůli matky dojít může. I když se takový případ zdá absurdní, nelze ho vylučovat — záleželo by na tom, zda by se soudu podařilo provést takové objektivní důkazy, které by odpovídaly předpokladům stanoveným § 54 zák. o rod. pro určení otcovství.²⁵⁾

Závěrem je třeba ještě uvést, že smrt matky, žalovaného muže, případně dítěte není důvodem pro zastavení řízení o zjištění otcovství. Není vyloučeno, že ještě během řízení o zjištění otcovství dojde k souhlasnému prohlášení rodičů o určení otcovství. V takovém případě, stejně tak jako když by došlo k nezrušitelnému osvojení dítěte, by soud řízení o zjištění otcovství zastavil (§ 108 o. s. ř.).

3. OSVOJENÍ

Též v souvislosti s osvojením existují některé problémy, jež se týkají především matky neprovdané. Mohli bychom je rozdělit do dvou skupin: a) osvojení dítěte neprovdané matky, b) osvojení dítěte neprovdanou matkou.

ad a) Problematiku osvojení dítěte neprovdané matky je třeba vidět nejen z hlediska právního, ale zasluhuje též určitého pohledu sociálního. Velmi stručně lze vyjádřit základ tohoto problému tak, že neprovdaná matka tím, že souhlasí s osvojením svého dítěte, řeší tímto způsobem především svou životní situaci.²⁶⁾

²⁵⁾ Upozorňujeme ovšem na to, že opatření znaleckých důkazů typických pro toto řízení (zejména krevní zkouška, dědičně biologická a event. sexuologická zkouška) může někdy narazit na obtíže. Jednou z takových potíží by mohl být odpor ze strany matky, event. žalovaného, některé z těchto zkoušek se podrobit. Občanský soudní řád uvádí sice určité prostředky donucení — § 51 a násl. o. s. ř., jejich mez je však dána nedotknutelností osobní integrity občana. Je tedy možno provést předvedení před znalce, není však možno provést např. odběr krve proti vůli občana — manu militari.

²⁶⁾ Tuto problematiku např. výstižně popisují autoři publikace Problémy osvojení dětí, Praha 1967, kteří provedli reprezentační průzkum důvodů, které vedly osamělou matku k souhlasu s osvojením. Uvádějí mimo jiné: „Obzvláště těžkou mají situaci nezletilé dívky do 18 let, které ještě většinou nemají své povolání, často bydlí u rodičů a hlavně právně bez jejich souhlasu nemohou nic dělat. Mezi našimi 15 nezletilými matkami byly některé, které považovaly opuštění dítěte za jediné možné řešení. Jiné, podle našeho mínění, byly schopny se o dítě starat, těžce nesly rozhodnutí rodičů, pod jejichž nátlakem se dítěte zřekly. Zvláštním problémem jsou bezcitné chovanky internátů, které přes své mládí mají za sebou interrupci a vlivem zkušených kamarádek si nechťejí nežádaným dítětem komplikovat život. U těchto nejmladších máme vždy dojem, že tu je adopce pro dítě i pro ně dobrodiním, protože mnohdy své povinnosti ještě vůbec nechápou.

Svobodné ženy, jež se nechťejí starat, jsou většinou povrchní, nepořádné, snadno navazují známosti, střídají zaměstnání apod. Jejich věkový průměr je vyšší, děti již nebývají prvorozené a jejich starší sourozenci jsou v ústavech nebo byli rovněž dáni do adopce. Žena měla již předtím jednoho nebo více druhů, s nimiž žila ve společné

Ponecháme-li stranou osvojení dětí neprovdaných matek, kde k dítěti bylo již určeno otcovství, zde již matka nevystupuje jako jediný nositel práv a povinností k dítěti, její rodičovské postavení je obdobné jako u matky provdané.

Zůstává tedy typickým problémem osvojení dítěte neprovdané matky, k němuž otcovství nebylo určeno. Zde tedy matka nejen řeší svou osobní sociální a právní situaci, ale svým způsobem sama rozhoduje o dalším osudu svého dítěte.

Jedním ze základních předpokladů pro vznik osvojení je souhlas rodiče s osvojením, pokud je jeho zákonným zástupcem (§ 67 zák. o rod.). Výjimečně souhlasu rodiče, byť by byl zákonným zástupcem dítěte, není třeba v případech uvedených v § 68 zák. o rod., odst. 1, písm. a) a b). V praxi se aplikace těchto dvou výjimek uplatňuje často právě v případech osvojení dětí neprovdaných matek. Zejména využívají neprovdané matky možnosti uvedené v písm. b) odst. 1 § 68, tj. možnosti dát přivolení k osvojení předem, bez vztahu k určitým osvojitelům. Toto přivolení je nutno dát ústně do protokolu před soudem nebo před národním výborem.

Ze strany neprovdané matky, pokud učiní toto přivolení, jde o velmi závažný a odpovědný projev vůle. Proto orgány, před kterými přivolení činí, mají zaručit, aby projev byl učiněn uváženě, s vědomím si všech dalších důsledků. Přesto někdy v praxi je působeno na tyto matky v opačném smyslu, jsou přesvědčovány, aby s osvojením dítěte souhlasily — pracovníci příslušných orgánů, případně dětských zařízení tak obvykle činí sice v dobrou snahu — získat další dítě vhodné pro osvojení — přesto však jakýkoli psychický nátlak na matku zde není na místě. O takový psychický nátlak jde rozhodně v případě, kdy s matkou je protokol o jejím přivolení sepsáván těsně po porodu.²⁷⁾

Další otázkou, typickou právě pro neprovdanou matku, je otázka souhlasu nezletilého rodiče s osvojením. Jde o otázku praktickou — právě proto, že nezletilé neprovdané matky jsou ve společenské situaci nejsvůleznější. Ustanovení § 67 zák. o rod. uvádí, že „k osvojení je třeba souhlasu zákonného zástupce osvojovaného dítěte“. Nezletilý rodič není zákonným zástupcem svého dítěte, protože to § 34 zák. o rod. nepřipouští.

domácnosti, a tito druhové sice otcovství často přiznávají, ale ochotně se dítěte zřikají. V jiných případech vůbec nejsou ženami jako otcové označovány, protože by alimenty stejně neplatili ...“ Srov. str. 61 a násl. uvedené publikace.

²⁷⁾ V Rozboru a zhodnocení praxe soudů při rozhodování o osvojení, schváleného Nejvyšším soudem, Pls 5/67, se uvádí: „Nelze považovat za správný postup těch národních výborů, jejichž pracovníci přicházejí za matkou přímo do porodnice a tam s ní uvedené prohlášení sepisují. Např. ve věci sp. zn. 6 Nc 708/66 o. s. Šumperk bylo sepsáno ONV v Šumperku — odborem školství a kultury podle § 68, odst. 1, písm. b) zák. o rod. s matkou dítěte přímo v porodnici, a to — podle prohlášení — dne 22. 2. 1965, tedy 5 dní po narození dítěte. Matka, která je svobodná a bylo jí 19 let, otce odmítla označit. Je nutno uvážit, že projevy matek, a to zejména těch, které jsou svobodné, nemusí být činěny ještě po zralé a důkladné úvaze o dosahu tohoto prohlášení, jestliže jsou sepsávány krátce po porodu.“

Gramatickým výkladem ustanovení §§ 64 a 34 zák. o rod. docházíme k tomu, že nezletilému rodiči právo vyjádřit svůj souhlas, resp. nesouhlas s osvojením jeho dítěte nenáleží. Podle našeho názoru správně uvádí Komentář k zákonu o rodině, že toto stanovisko — uvažuje-li se o něm v širších právně politických souvislostech, zejména pak s ohledem na zajištění ochrany základních práv rodiče — ovšem prosto pochybností není.²⁸⁾ Pro právní postavení nezletilého rodiče, zejména matky, zde obdobně platí to, co jsme uvedli v souvislosti s problematikou určení jejího rodičovství a souhlasného projevu vedoucího k určení otcovství. Zde, v případě osvojení, by však určitá „bezprávnost“ nezletilé matky zejména vynikla v případě, že by se osvojení uskutečnilo proti její vůli (když bychom vycházeli z toho, že právo přivolit k osvojení nemá). Právní vztah matky k dítěti, který zde i u nezletilé matky existuje, by totiž mohl být proti vůli matky (která by např. své povinnosti k dítěti plnila — osobně o ně pečovala, vyživovala by je apod.), negován rozhodnutím soudu o osvojení, k němuž by přivolil opatrovník osvojovaného dítěte.

Lze se přiklonit ke stanovisku praxe, která si obtížnost problému uvědomuje a určité řešení uvádí: „Své stanovisko však praxe do určité míry mírní výkladem § 181, odst. 2 o. s. ř., z kterého dovozuje, že rodič, jehož způsobilost k právním úkonům je z důvodů věkových pouze omezena, účastníkem řízení o osvojení je (§ 181, odst. 2 o. s. ř. hovoří jen o rodiči, který nemá způsobilost k právním úkonům, nehovoří však ve srovnání s § 34, odst. 2 zák. o rod. — již o způsobilosti v plném rozsahu) a že soud k názoru tohoto rodiče při celkovém posuzování přihlédne. Nebylo by ostatně jistě v zájmu nezletilého dítěte (§ 65, odst. 2 zák. o rod.), ale ani společnosti, aby bylo osvojeno proti vůli svého rodiče, jenž se o ně řádně stará, a u něhož jsou navíc dány i všechny předpoklady proto, že tak bude činit také v budoucnu.“²⁹⁾ De lege lata je toto řešení zřejmě jediné možné — jak alespoň do určité míry vyjít vstříc ochraně práv nezletilého rodiče při osvojení jeho dítěte. De lege ferenda by podle našeho názoru i tato otázka potřebovala jasnou právní úpravu.

Konečně je třeba se zmínit ještě o jedné eventualitě, ke které v souvislosti s osvojením dítěte, jež se narodilo neprovdané matce, dochází, totiž o osvojení tohoto dítěte pozdějším manželem matky. V tomto případě nastupuje osvojitel (manžel matky) na místo otce dítěte se všemi právními důsledky, které s sebou osvojení nese. Může tu dojít jak k osvojení zrušitelnému, tak pochopitelně též k osvojení nezrušitelnému. V souvislosti s pozdějším uzavřením manželství neprovdanou matkou dítěte je třeba upozornit ještě na jednu právní možnost, které může matka dítěte, jehož otec není znám, využít: jde o změnu příjmení tohoto dítěte, ke které může dojít podle ust. § 39, odst. 2 zák. o rod. V tomto případě může matka při uzavření manželství spolu se svým manželem prohlásit, že příjmení určené pro jejich ostatní děti ponese i toto dítě. Manžel matky se pochopitelně v tomto případě nestává

²⁸⁾ Srov. Zákon o rodině (komentář), Schiller a kol., Orbis 1970, str. 257.

²⁹⁾ Srov. tamtéž, str. 258.

otcem tohoto dítěte, nemá k němu žádné právní povinnosti, kromě povinnosti stanovené v § 33, odst. 2 zák. o rod., tj. že je, pokud dítě, jehož není rodičem, žije s ním ve společné domácnosti, povinnen pomáhat při jeho výchově.

ad b) K osvojení dítěte neprovdanou ženou může dojít. Ustanovení § 74 zák. o rod. však vylučuje pro tento případ vznik nezrušitelného osvojení. Nezrušitelně mohou osvojit dítě jen manželé, případně manžel rodiče dítěte. (Zákon č. 15/1958 Sb. o změně předpisů o osvojení, nezrušitelné osvojení občanem, který nebyl manželem, připouští.) Ratio legis, pokud jde o novou úpravu danou § 74 zák. o rod., spočívá v tom, že zákonodárce při typu nezrušitelného osvojení se snaží, aby adoptivní rodina co nejvíce odpovídala způsobem nahrazovala dítěti chybějící rodinné prostředí.

C. Práva a povinnosti neprovdané matky k dítěti

V oblasti práv a povinností neprovdané matky k jejímu dítěti neodlišuje socialistické právo její postavení od právního postavení matky provdané. Je tomu tak proto, že všechny děti těchto rodičů mají k nim rovné postavení bez ohledu na to, zda jejich rodiče jsou či nejsou manželé. Zásadně je tedy neprovdaná matka subjektem práv a povinností v oblasti výchovy dítěte, je jeho zákonným zástupcem, má právo spravovat záležitosti dítěte, právo určovat jeho příjmení, povinnost vyživovat je, event. další práva a povinnosti. Z hlediska obsahu a rozsahu rodičovských práv nerozlišuje tedy zákon o rodině matku provdanou a neprovdanou, stejně jako nerozlišuje v tomto směru mezi rodiči — matkou a otcem dítěte.

Při podrobnějším zkoumání postavení neprovdané matky v oblasti jejích rodičovských práv je však třeba vidět přece jen určité rozdílné situace. V první řadě může jít o neprovdanou matku, k jejímuž dítěti bylo otcovství určeno. Existuje zde tedy i druhý rodič, jenž je nositelem stejných práv a povinností jako matka. V konkrétních případech bude významné, zda tito rodiče spolu žijí či nikoli. Spolužití muže a ženy, které není založeno manželstvím, náš právní řád sice neupravuje, současně je však ani nevylučuje. I když zákon o rodině preferuje rodinu založenou manželstvím (srov. čl. II zák. o rod.), je třeba na soužití muže a ženy, kteří manželé nejsou, žijí však ve společné domácnosti, pečují o společné dítě, hledět jako na soužití rodinné. V takovém případě vykonávají tito rodiče ke svému dítěti svá práva a povinnosti ve vzájemné dohodě a pokud nenastane důvod pro to, aby společnost do výkonu těchto rodičovských práv zasáhla, nepředpokládá se nějaká zvláštní kontrola či úprava jejich práv jen z toho důvodu, že nejsou manželé.

Jiná situace nastává, jestliže rodiče nezletilého dítěte spolu nežijí. Tu platí obecné ustanovení (vztahující se tudíž na všechny rodiče) o tom, že soud upraví i bez návrhu jejich práva a povinnosti, zejména rozhodne, komu bude dítě svěřeno do výchovy a jak má každý z rodičů přispívat na jeho výživu (§§ 50, 86 zák. o rod.). Podle tohoto ustanovení tedy postupuje

soud vždy, pokud rozhoduje o tom, že se dítě svěřuje do výchovy neprovdané matce, která s otcem dítěte nežije.

Poslední možnou situací je případ, kdy k dítěti neprovdané matky nebude otcovství určeno. Zde matka je jediným subjektem všech práv a povinností k dítěti, kromě povinnosti vyživovací. Subjektem vyživovací povinnosti jsou ve vzájemném vztahu i předkové a potomci (§ 88 zák. o rod.). K dítěti neprovdané matky mají např. vyživovací povinnost jeho prarodiče (ze strany matky, pokud otec není určen); povinnost plnit výživné k tomuto dítěti nastává prarodičům teprve tehdy, když toho dítě nutně potřebuje (tj. když by matka dítěte, která je na prvním místě povinna plnit k němu vyživovací povinnost, nebyla schopna ji plnit buď vůbec, nebo v dostatečném rozsahu).

D. Zabezpečení hmotného postavení neprovdané matky

Mezi matkou žijící v manželství a matkou neprovdanou je, pokud jde o zabezpečení jejího hmotného postavení z hlediska zákona o rodině (příp. občanského zákoníka), podstatný rozdíl. Jen manželce vznikají práva z vyživovací povinnosti mezi manžely, bezpodílového spoluvlastnictví manželů, společného užívání bytu či pozemku manžely. Je tomu tak proto, že neprovdaná matka osobně — kromě vztahu rodičovského — není v žádném právním vztahu k otci svého dítěte. Materiální zabezpečení matky dítěte ze strany otce, za něhož není provdána, je omezeno pouze na nároky uvedené v § 95 zák. o rod.: příspěvek na výživu a úhradu nákladů spojených s těhotenstvím a slehnutím.

Obsah práva na příspěvek matky za otce dítěte neprovdané tvoří úhrada její výživy po dobu dvaceti šesti týdnů, úhrada nákladů spojených s jejím těhotenstvím a konečně úhrada nákladů spojených se slehnutím.

Právní úprava vychází zde z předpokladu rozdílného právního postavení neprovdané matky, které pochopitelně určuje i její rozdílnou hospodářskou situaci v období (těhotenství, porod), které na její zajištění klade zvýšené nároky. Přitom právě v tomto období se snižuje v důsledku uvedených skutečností schopnost ženy vlastní činností, zejména výdělečnou, opatřit si všechny potřebné prostředky k životu. Potřebnost matky proto při uplatnění nároku není třeba prokazovat — ta se vždy předpokládá. Doba dvaceti šesti týdnů, po kterou je otec dítěte povinnen poskytnout úhradu její výživy, může spadat jak do období před slehnutím, tak do doby po něm. Náklady spojené s těhotenstvím, které dále tvoří obsah práva na příspěvek, jsou náklady, které s sebou přináší tento zvláštní stav — např. náklady na ošacení. Konečně pak mohou vzniknout matce další náklady, k jejichž vynaložení došlo v souvislosti se slehnutím. Pochopitelně že náklady, které v souvislosti s těhotenstvím a porodem jsou uhrazovány státem, není povinen žalovaný otec hradit.

V praxi vzniká otázka, zda nárok na náklady spojené s těhotenstvím vzniká pouze matce, jejíž těhotenství skončilo porodem, či zda je možno je přiznat i v případě, že těhotenství je ukončeno jinak — např. potratem.

Podle našeho názoru je třeba se přiklonit k tomu, že pojem slehnutí, jehož zákonodárce užil, je pojmem širším, neomezuje tedy možnost uplatnění nároku jen pro případ, že těhotenství neprovdané matky je ukončeno porodem.³⁰⁾

V souvislosti s problematikou příspěvku na výživu a úhrady některých nákladů neprovdané matce se zdůrazňuje, že jde o její osobní nároky vůči otci dítěte. Proto je zastáván názor, že do těchto nároků nelze zařazovat nárok na úhradu nákladů spojených s opatřením potřeb pro dítě — výbavičky, kočárku apod., i když jde o věci, které matka opatřuje v souvislosti s očekávaným slehnutím. Uvádí se, že v tomto případě jde o nároky dítěte, spadající do jeho výživy. Tyto nároky je tedy třeba uplatnit vůči otci dítěte v rámci stanovení jeho vyživovací povinnosti.³¹⁾

K tomu, aby těhotná žena, jež není za otce očekávaného dítěte provdána, mohla ještě před ukončením těhotenství získat potřebné prostředky k úhradě očekávaných zvýšených nákladů, dává zákon možnost zvláštního předběžného opatření. Proto, požádá-li o to, může soud uložit na návrh těhotné ženy tomu, jehož otcovství je pravděpodobné, aby složil potřebnou částku předem. Jestliže je takto plněno předem, jen na základě pravděpodobného otcovství, může se později stát, že otcem dítěte neprovdané matky bude určen jiný muž než ten, který na základě předběžného opatření předem složil potřebnou částku na zajištění nákladů těhotenství, slehnutí a výživy matky. V takovém případě může tento muž, který, jak se později ukázalo, otcem není, požadovat na otci dítěte úhradu toho, co k rukám matky splnil (srov. § 101 zák. o rod.).

Právo žádat o úhradu nákladů, jež tvoří obsah příspěvku neprovdané matce, se promlčuje ve třech letech ode dne slehnutí.

Příspěvek na úhradu některých nákladů neprovdané matce je tedy svým způsobem minimální podporou, se kterou právo rodinné pro takovou matku počítá. Žádné další nároky vůči otci svého dítěte pro svou osobu již neprovdaná matka v oblasti výživného uplatňovat nemůže, i kdyby její sociální postavení související s narozením dítěte a péčí o ně bylo sebesvízelnější. Tu pak přichází v úvahu jediné pomoc ze strany společnosti.

Formy společenské pomoci neprovdaným matkám jsou součástí širší problematiky, která se již vymyká z rámce rodinněprávní problematiky. Patří do oblasti sociální politiky našeho státu a související aspekty právní do úpravy sociálních práv občanů. Proto se touto problematikou zde nezbýváme. Přesto by snad závěrem nebylo neúčinné, alespoň stručně naznačit, jaké jsou v tomto směru možnosti, resp. o jakých prostředcích lze uvažovat.

Nazíráno z hlediska sociální potřebnosti, patří zřejmě problém sociálního postavení a materiálního zabezpečení neprovdané matky do širšího okruhu otázek neúplné rodiny. Neprovdaná osamělá matka pečující o své dítě je

³⁰⁾ K tomu srov. Zákon o rodině (komentář), Schiller a kol., Orbis 1970, str. 385.

³¹⁾ Uvedený názor zastávají autoři komentáře k Zákonu o rodině — srov. na str. 385, opačný názor je uveden v učebnici Rodinné právo, Orbis 1970, str. 250.

jen jedním z případů, kdy z různých společenských a právních důvodů k nepravdivosti v rodinném soužití dochází. Zdá se však, že jde o případ mající určitá společenská specifika — postavení osamělé neprovdané matky se výrazně odlišuje od postavení matek žijících v neúplné rodině z jiného důvodu.

Již dříve jsme uvedli, že zřejmě ve značném počtu případů zrození dítěte mimo manželství se společenská i právní situace neprovdané matky upraví pozdějším manželstvím. Jindy může jít o ženy, které jsou v takovém postavení, že vystačí s běžnou společenskou pomocí, která je poskytována v našem státě většině matek — bezplatná lékařská ošetření, event. zabezpečení pomocí dávek v mateřství, přídavky na děti a další, a jinak jsou samy s to své postavení vyřešit. V řadě případů pomáhá neprovdané matce širší rodina — rodiče, sourozenci — aniž by třeba k tomuto jejich jednání existovala právní povinnost. Přesto vše existuje v naší společnosti výrazná skupina neprovdaných matek, pro něž porod dítěte znamená podstatný kvalitativní zvrat v jejich dosavadním životě.

Pro samostatnou rodinnou existenci neprovdané matky a jejího dítěte je totiž zcela nezbytné splnění některých předpokladů: je třeba, aby matka s dítětem mohla někde bydlet, dále musí zajistit svou výdělečnou činností finanční prostředky pro sebe a alespoň částečně i pro dítě. V této souvislosti pak je nezbytné, aby měla zajištěnou dobrou péči o dítě v době, kdy vykonává své zaměstnání. To jsou předpoklady minimální. K tomu ovšem přistupují někdy i další nezbytné předpoklady; pro to, aby se neprovdaná osamělá matka mohla psychicky i sociálně ve své změněné situaci adaptovat, potřebuje pomoc v oblasti psychologické, v tvorbě určitého zázemí apod. Potřeba těchto předpokladů vyniká zejména ve skupině nezletilých neprovdaných matek, kdy v některých případech lze mluvit i o problému jejich resocializace.

Společenská pomoc této skupině matek je zatím dána možností umístit jejich dítě ve státním dětském zařízení — zejména kojeneckém ústavu. Tu se poukazuje na to, že potřebné vztahy mezi matkou a dítětem se postupně jejich vzájemným odloučením na straně matky oslabují, nevyvíjejí se harmonicky. Ústavy sice umožňují alespoň pro určitou dobu společný pobyt matce i dítěti, ovšem i tyto možnosti jsou omezené: „Musí-li neprovdaná matka své dítě opustit a ponechat v ústavní péči, ohrožuje to citový vztah matky k dítěti tím více, čím déle takový vztah odloučení trvá. Proto jsme již dávno opustili organizační zásadu kojeneckých ústavů, podle níž byl pobyt matky v ústavu vázán na schopnost kojit své dítě. Na druhé straně, i když se dnes řídíme především zájmem dítěte, nemůžeme prodlužovat pobyt neprovdaných a materiálně nezajištěných matek v ústavu přes období několika měsíců, které je obvykle dáno délkou placené mateřské dovolené.“³²⁾

³²⁾ Srov. L. Zeman, Kam zaměřit pomoc neprovdaným matkám?, Zprávy populační komise č. 1/1970.

Vzhledem ke všem dosud nabytým zkušenostem v oblasti této společenské problematiky a zájmu naší společnosti na účinné ochraně a pomoci osamělým neprovdaným matkám a jejich dětem, uvažuje se o dalších konkrétních formách společenské pomoci. Významnou pomoc by mělo přinést vybudování speciálních domovů pro osamělé matky (doposud existuje jen jedno zařízení tohoto druhu „Dům matky a dítěte“ v Ostravě). Předpokládá se, že by sem na základě vlastního rozhodnutí byly přijímány ženy ekonomicky činné nebo ty, které se jimi za přispění společnosti v brzké době stanou. Pobyt v takovém domově by byl časově omezen (počítá se s dobou tří let). Výsledkem pobytu v domově by mělo být vytvoření pevného mateřského vztahu matky k dítěti, další schopnost je řádně vychovávat a ekonomická schopnost uživit dvě osoby po odchodu z domova. To vše by pochopitelně předpokládalo i další spolupráci s hospodářskými zařízeními i správními orgány v místě, kde by domov byl zřízen. Zvláště složitá a obtížná problematika pomoci osamělým nezletilým matkám by měla být řešena vybudováním speciálního celostátního zařízení. Tyto konkrétní úvahy a návrhy vycházejí jednak ze vzorů obdobných zařízení v zahraničí, jednak ze zkušeností našeho ostravského domova.³³⁾

Domníváme se, že jde o reálnou a účelnou představu, jak v zájmu dalšího prohloubení společenské pomoci osamělým neprovdaným matkám postupovat. Lze si jen přát, aby i tato forma došla realizace.

Exkurs

Zvláštním případem „neprovdané matky“ je u nás toho času pěstounka-matka, pečující o svěřené děti v SOS dětské vesničce.

SOS dětská vesnička je účelovým zařízením Sdružení přátel SOS dětské vesničky, určeným pro výchovu dětí. Toto dětské zařízení zajišťuje dětem, jež jsou z různých důvodů vychovávány mimo vlastní rodinu, náhradní rodinnou výchovu. SOS dětská vesnička tak v posledních letech obohatila dosavadní formy náhradní výchovy dětí. Vybudování první SOS dětské vesničky přineslo s sebou řadu organizačních, materiálních, ale v neposlední řadě i právních problémů.³⁴⁾

Pěstounka-matka je ústřední postavou péče o děti v SOS dětské vesničce, „... stává se skutečnou matkou opuštěným dětem, jejich citovým zázemím, uspokojujíc základní duševní potřeby dítěte. Stává se jí bezdětná, osamělá žena, která nalézá smysl svého života ve spolužití s přijatými dětmi, jež vychovává a uvádí do života až do dospělosti.“³⁵⁾

³³⁾ Srov. M. Hrdá, Potřebujeme domy pro osamělé matky v ČSR?, Zprávy populační komise č. 2/70.

³⁴⁾ Na právní problematiku některých forem náhradní péče o děti, zejména tzv. péče pěstounské, upozornili jsme v článku Problematika dětí v cizí péči, AUC – Iuridica č. 4/1969.

³⁵⁾ Srov. J. Dunovský, Náhradní rodinná péče a SOS dětské vesničky v ČSR, Soc. zákonost č. 2/1970.

Pokusíme se nyní jen stručně naznačit základ právního postavení této pěstounky-matky, jak vyplývá z Prozatímního provozního řádu SOS dětské vesničky (schváleného min. práce a sociálních věcí ČSR dne 28. 10. 1970). Základ právního postavení pěstounky-matky je dán dvěma právními vztahy: v první řadě jde o právní vztah pěstounky-matky ke svěřeným dětem. Tento vztah vzniká na základě soudního rozhodnutí, jímž soud svěří matce dítě (děti) do její výchovy (§ 45, odst. 1 zákona o rodině). Druhý právní vztah, do něhož vstupuje a jenž spoluvytváří základ jejího právního postavení, je její vztah ke Sdružení přátel SOS dětské vesničky. Z uvedeného Prozatímního provozního řádu vyplývá, že tento vztah je dán těmito skutečnostmi: matka je v první řadě členkou Sdružení; dále dnem, kdy na základě pravomocného rozhodnutí soudu převzala první dítě svěřené jí do výchovy, se stává veřejnou funkcionářkou a za výkon funkce jí náleží odměna. Kromě toho pracovní povinnosti pěstounky-matky, které vyplývají z jejího výchovného poslání v rodině, popřípadě dalších obecně závazných předpisů, stanov Sdružení a provozního řádu, jsou určeny pracovní smlouvou (srov. čl. 10 Prozatímního provozního řádu). Z uvedeného vyplývá, že vztah pěstounky-matky ke Sdružení je podstatně složitější, než např. právní postavení vychovatelského personálu v ústavech, které je výlučně pracovněprávní (vůči dětem, svěřeným do péče ústavní je pracovník ústavu v neosobním vztahu, tj. děti nejsou těmito pracovníkům svěřovány do jejich individuální péče). Jak vyplývá z řady ustanovení Prozatímního provozního řádu, je zřejmé, že těžiště právního vztahu pěstounky-matky ke Sdružení je v onom jejím postavení jakožto funkcionářky Sdružení. Pracovněprávní smlouva upravuje spíše „technickou“ stránku výkonu její funkce.

Tyto právní důsledky totiž logicky vyplývají ze základního pojetí péče o děti v SOS dětské vesničce — kde jde zásadně, jak jsme uvedli, o náhradní rodinnou výchovu; tedy o výchovu individualizovanou pokud jde o osobu pečující o děti (pěstounka-matka), relativně stabilizovanou — jak po stránce časové, tak po stránce osobní (pěstounka-matka a stabilní kolektiv 8–9 dětí), prováděnou v zařízení, jež i po stránce prostorového umístění odpovídá rodinnému prostředí — každá pěstounka-matka bydlí s dětmi v samostatném rodinném domku.

Vztah pěstounky-matky k dětem má tedy individuální právní základ daný soudním rozhodnutím. Pěstounka-matka pak odpovídá za výchovu svěřených dětí nejen Sdružení, ale především příslušným státním orgánům, jímž též přísluší dohled a kontrola nad výchovou dětí v SOS dětské vesničce. Z tohoto hlediska by nebylo tedy možné, aby se právní vztah pěstounky-matky ke Sdružení redukoval na pouhý pracovněprávní vztah — takové pojetí by nebylo adekvátní jejímu právnímu postavení vzhledem ke svěřeným dětem. Je zřejmé, že její postavení funkcionářky Sdružení, jež se zdůrazňuje na prvním místě, spíše odpovídá, resp. se vyrovnává s pojetím jejího právního vztahu ke svěřeným dětem. Na druhé straně však, jak se zdá, nebylo by možno obejít se bez jakékoli úpravy některých pracovních povinností pěstounky-matky — zejména v oblasti výkonu domácích

práci a osobních výkonů pro potřebu rodiny. S tím pak souvisejí problémy týkající se některých pracovněprávních otázek — dovolené, bezpečnosti a ochrany zdraví apod. Prozatímní provozní řád se i těmito otázkami v podrobnostech zabývá.

Vzniku právního postavení pěstounky-matky odpovídá i skončení její funkce. Tu je třeba rozeznávat, zda jde o skončení výkonu funkce pěstounky-matky k jednotlivým dětem, nebo o případ skončení její funkce vůbec, tedy o případ, kdy pěstounka-matka přestává být v tomto právním vztahu ke Sdružení. Pokud jde o první uvedený případ, končí její vztah k jednotlivým dětem, jakmile dítě dosáhne zletilosti nebo odejde na základě pravomocného rozhodnutí soudu z její péče a výchovy. V druhém případě, tedy k absolutnímu zániku její funkce dojde úmrtím pěstounky-matky, jejím vzdáním se funkce nebo odnětím pověření k výkonu funkce. Jestliže se tedy pěstounka-matka své funkce vzdá, nebo je jí výborem Sdružení odňato pověření výkonu funkce, zaniká její právní vztah ke Sdružení jakožto jeho funkcionářky. Nezaniká tím ovšem její vztah ke svěřeným dětem. Ten může zaniknout jen rozhodnutím soudu, kterým by bylo změněno původní rozhodnutí, jímž jí děti byly svěřeny do výchovy. I z hlediska skončení funkce pěstounky-matky je tedy zřetelné, že základ jejího právního postavení je dán uvedenými dvěma způsoby — svěřením dětí soudem a výkonem její funkce ve Sdružení.

Právní problematika související s výchovou dětí v SOS dětské vesničce je složitější, než je tomu při výchově ústavního charakteru. Přes tuto určitou složitost a v některých směrech i nepropracovanost celé této právní problematiky (zde máme na mysli zejména okruh otázek, jež se týkají vztahu pěstounky-matky ke Sdružení, jež upravuje Prozatímní provozní řád), lze konstatovat, že náhradní rodinná výchova poskytovaná pěstounkou-matkou v SOS dětské vesničce je pozitivním přínosem současné praxi v oblasti náhradní výchovy dětí. De lege ferenda je třeba mít na zřeteli další propracování právního postavení pěstounky-matky, ke kterému by zřejmě mělo dojít po přijetí již delší dobu připravovaného zákona o pěstounské péči. I postupná, rozvinutější praxe SOS dětské vesničky přinese bezesporu další zkušenosti i nové náměty, které umožní propracování právní úpravy postavení pěstounky-matky v SOS dětské vesničce.

DIE UNVERHEIRATETE MUTTER

SENTA RADVANOVA

RÉSUMÉ

Die gesellschaftliche und rechtliche Stellung der unverheirateten Mutter und ihres Kindes unterliegt, vom historischen Standpunkt aus gesehen, bis zur Gegenwart allmählichen Änderungen. Im ersten Teil wird die Entwicklung dieses Problems behandelt. Die mit der gesellschaftlichen und rechtlichen Stellung der unverheirateten Mutter zusammenhängenden Fragen sind historisch mit der Entstehung der monogamen Ehe verknüpft, die von dem Bestreben begleitet wird dem Ehemann legale Nachkommen zu sichern und mehr oder weniger nur diesen Nachkommen eine privi-

legierte Stellung zu garantieren. Die monogame Ehe konnte aber nicht die Tatsache aus der Welt schaffen, dass auch in anderem als dem ehelichen Verkehr Kinder gezeugt werden.

Die Stellung der unverheirateten Mutter steht in engem Zusammenhang mit der Rechtsstellung ihres Kindes. Zweifellos wird dort, wo die rechtliche Regelung wenigstens eine gewisse Versorgung ihres Kindes von seiten des Vaters ermöglicht, auch die Stellung der Mutter verbessert.

Unter den Verhältnissen des europäischen Mittelalters wurde die rechtliche Regelung der Stellung des unehelichen Kindes fast auf dem ganzen Kontinent durch die Anschauungen des römischen Rechts samt einigen Elementen des kanonischen Rechts beeinflusst. Die nicht gleichberechtigte Stellung des unehelichen Kindes trat besonders im mittelalterlichen englischen Recht hervor, das lange Zeit hindurch einem solchen Kinde keinerlei rechtliches Verhältnis, sei es zum Vater oder zur Mutter, zuerkannte. Eine gewisse Verbesserung in der rechtlichen Stellung des unehelichen Kindes kann man fortschreitend in den einzelnen rechtlichen Regelungen ungefähr seit dem Ende des sechzehnten Jahrhunderts verfolgen. Zu dieser Verbesserung kam es hauptsächlich unter dem Einfluss von Elementen der naturrechtlichen Theorie.

Erst seit der Zeit der Aufklärung sind in Europa drei grundlegende Systeme, nach denen sich die Stellung des unehelichen Kindes richtet, zu verfolgen, die bis zum heutigem Tag die einzelnen rechtlichen Regelungen beeinflussen, soweit es sich um die grundsätzliche Ausgangsposition handelt: das System des französischen code civil (Napoleon), das System des österreichischen Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches (ABGB) und das System des common law. Unter diesen Systemen ist ohne jeden Zweifel als das fortschrittlichste das System des österreichischen ABGB zu betrachten, der von Anfang an vom Grundsatz ausging, dass jedem Kind das Recht auf die Feststellung seines Erzeugers zusteht. Ein weiteres für unser Problem bedeutsames Moment lag darin, dass das ABGB aus dem Jahre 1811 vom Grundsatz ausging: mater certa est. Die Entwicklung der rechtlichen Regelung der Stellung des unehelichen Kindes war daher in unserem Lande in erster Linie durch das System des österreichischen bürgerlichen Gesetzbuches beeinflusst. Die Vorschriften des ABGB überdauerten bis zur Entstehung eines sozialistischen Familienrechts auf dem Gebiet unserer Republik. Die Kodifikation des sozialistischen Familienrechts war stark durch das sowjetische Familienrecht beeinflusst, besonders durch dessen grundlegende Prinzipien, in unserem Fall durch das Prinzip der Gleichberechtigung aller Kinder. Hingegen übernahm das tschechoslow. Familienrecht nicht die damals geltende sowjetische Regelung aus dem J. 1944, die die Feststellung der Vaterschaft nicht ermöglichte, wofür es in der UdSSR spezifische gesellschaftliche Ursachen gab. Schon in der Verfassung des 9. Mai aus dem J. 1948 wurde bestimmt, dass „die Herkunft des Kindes seine Rechte nicht beeinträchtigen darf“. Dieses Prinzip wurde dann im Gesetz über das Familienrecht aus dem J. 1949 konsequent durchgeführt.

Der folgende Teil behandelt die gegenwärtige gesellschaftliche und rechtliche Stellung der unverheirateten Mutter in unserem Staat. Das gesellschaftliche Problem der Zahl der ausserehelichen Geburten zeigt sich im Lichte der statistischen Daten so, dass im Vergleich mit der Zeit vor dem zweiten Weltkrieg die Anzahl der unehelichen Geburten auf die Hälfte sank und sich in den letzten Jahren um ungefähr 12 000 jährlich bewegt. Das Absinken der unehelichen Geburten wurde durch verschiedene Ursache beeinflusst, unter denen die Legalisierung der Schwangerschaftsunterbrechung, die im J. 1957 eingeführt wurde, die wichtigste ist. Die statistischen Angaben über die Anzahl der ausserehelichen Geburten informierten uns lediglich über die Tatsache der unehelichen Geburt. Über die weitere Entwicklung der Stellung der unverheirateten Kindesmütter kann aus den zahlenmässigen Angaben kaum etwas abgeleitet werden. Ihre Stellung kann sich nämlich verschieden gestalten. Eine gewisse Anzahl solcher Frauen schliesst die Ehe, teilweise sind die unehelichen Mütter damit einverstanden, dass ihr Kind adoptiert wird. Nur ein Teil dieser Mütter bildet gemeinsam mit dem Kind eine unvollständige Familie, lebt mit dem Kind, betreut es persönlich und erzieht es. Ausser der Ehe geborene Kinder werden oft der Be-

treuung und der Erziehung durch andere Personen, gegebenenfalls der Anstaltsbetreuung anvertraut. Die angeführten Möglichkeiten für die praktische Klärung der Lebenslage der Frau, die ausser der Ehe ein Kind geboren hat, existieren, aber genaue Angaben darüber sind nicht verfügbar. Daher bemühen wir uns im Verlauf der weiteren Darlegung die Rechtsprobleme auf dem Gebiet des Familienrechts zu erschöpfen, die die unverheiratete Mutter im Zusammenhang mit der erwähnten Veränderlichkeit ihrer Stellung betreffen können.

In erster Reihe handelt es sich dabei um den Komplex der Rechtsfragen, die mit der Feststellung der Elternschaft zusammenhängen. Die Feststellung und die Bestreitung der Mutterschaft ist im tschechoslow. Gesetz über das Familienrecht Nr. 94/1963 Ges. Sam. nicht ausdrücklich geregelt. Unser Recht betrachtet als rechtliche Tatsache, die die Entstehung des Rechtsverhältnisses zwischen der Mutter und dem Kind zur Folge hat, die Geburt des Kindes. Zugelassen wird also die Durchführung des Beweises darüber, dass die Mutter des Kindes nicht die Frau ist, die als Mutter in der Matrik angeführt wird. Zu einer derartigen Feststellung der Mutterschaft könnte es auf Grund einer Klage zur Feststellung des Personenstandes laut § 80 der Zivilprozessordnung kommen.

Eine sehr komplizierte Problematik stellt der Fragenkomplex dar, der mit der Feststellung der Vaterschaft zusammenhängt. Das erwähnte Gesetz über die Familie geht vom System der drei rechtlichen Vermutungen aus, auf deren Grundlage die Vaterschaft festgestellt werden kann. An erster Stelle steht die Vermutung der Vaterschaft des Ehegatten der Mutter, soweit das Kind während der Dauer der Ehe bis zum 300. Tag nach deren Ende geboren wurde. Diese Vermutung ergibt sich automatisch. Die rechtliche Stellung der unverheirateten Mutter unterscheidet sich also — soweit es die Feststellung der Vaterschaft betrifft — von der Stellung der verheirateten Mutter hauptsächlich im Ausgangsmoment, nämlich in der Existenz der Ehe, und der damit verbundenen Rechtsfolgen bei der Unterscheidung der Vermutung der Vaterschaft des Ehegatten der Mutter einerseits und der beiden weiteren Rechtsvermutungen andererseits: nämlich der Vermutung der Vaterschaft, die auf der übereinstimmenden Erklärung der Eltern beruht und weiter der Vermutung der Vaterschaft des Mannes, der der Kindesmutter innerhalb einer Zeit beiwohnte, seit der, gerechnet von der Geburt des Kindes, nicht weniger als 180 und nicht mehr als 300 Tage verstrichen, soweit nicht erhebliche Umstände seine Vaterschaft ausschliessen. Die dritte der angeführten Rechtsvermutungen kann nur im Gerichtsverfahren zur Feststellung der Vaterschaft geltend gemacht werden.

Weiter beschäftigen wir uns in erster Reihe eingehender mit der Problematik der zweiten Rechtsvermutung der Vaterschaft, besonders vom Standpunkt der Mutter aus. Die zur übereinstimmenden Erklärung führenden Willenskundgebungen müssen zu ihrer Gültigkeit einigen Erfordernissen entsprechen: sie müssen persönlich, mündlich, von einer fähigen Person und entweder vor dem mit der Matrikenführung betrauten Nationalausschuss oder vor Gericht vorgebracht werden. Die gegenwärtige rechtliche Regelung der Fähigkeit zu Rechtshandlungen, die vor allem im bürgerlichen Gesetz enthalten ist, wirft einige theoretische und praktische Probleme auf, besonders in der Frage der Willenskundgebung, die der zweiten Vermutung der Vaterschaft zu Grunde liegt, soweit die Kundgebung von einer minderjährigen Person stammt. Hier handelt es sich in erster Reihe um ein Problem, das die minderjährige unverheiratete Mutter betrifft (zur Geburt ausser der Ehe kommt es bei uns in den letzten Jahren bei ungefähr eintausend minderjährigen Frauen).

Ein weiterer Fragenkreis betrifft die Feststellung der Vaterschaft durch das Gericht und vor allem die Stellung der Mutter in diesem Verfahren. Die Mutter des Kindes, dessen Vaterschaft das Gericht feststellen soll, spielt hier eine bedeutende Rolle, ihr fällt eine Ausnahmstellung besonderer Art dadurch zu, dass es in erster Linie an ihr liegt, wen sie als Vater des Kindes bezeichnet; eine wichtige Rolle fällt ihr aber auch im Verlauf des erwähnten Verfahrens zur Feststellung der Vaterschaft zu. In diesem Zusammenhang beschäftigen wir uns dann mit einigen hauptsächlich prozessualen Fragen, die mit der Herausbildung der Tatbestandsgrundlage für die in diesem

Verfahren vorgebrachte Vermutung der Vaterschaft in Verbindung stehen, und weiters mit Fragen, die mit der Durchführung der Beweise zusammenhängen, die zur Widerlegung der bereits vorgebrachten Vermutung dienen sollen, also der Beweise über erhebliche Umstände, die die Vaterschaft des beklagten Mannes ausschliessen.

Einen weiteren Problembereich bilden die Fragen der Adoption. Einerseits handelt es sich um die bedeutsame Frage der Adoption des Kindes der unverheirateten Mutter, andererseits auch um Rechtsfragen, die mit der Adoption des Kindes durch die unverheiratete Mutter zusammenhängen. Im ersten Falle tritt besonders als typisches Problem die Adoption des Kindes der unverheirateten Mutter hervor, dessen Vaterschaft nicht festgestellt wurde. Hier regelt die Mutter nicht nur ihre persönliche soziale und rechtliche Situation, sondern entscheidet auf besondere Art über das weitere Schicksal des Kindes. In diesem Zusammenhang tritt besonders in unserer Praxis eine Reihe von gesellschaftlichen und rechtlichen Fragen auf, mit denen wir uns hier beschäftigen. Soweit es die Adoption des Kindes durch die unverheiratete Mutter betrifft, ist diese nach der tschechoslow. rechtlichen Regelung möglich; im ganzen bringt dies keine wesentlicheren Probleme mit sich.

Die Rechte und Pflichten der unverheirateten Mutter gegenüber dem Kinde bilden sodann einen weiteren Kreis von Fragen. Die Rechtsstellung der unverheirateten Mutter unterscheidet sich in dieser Richtung – besonders soweit es sich um deren Umfang und Realisierung handelt – nicht von der Rechtsstellung der verheirateten Mutter.

Schliesslich stellt die Sicherung der materiellen Stellung der unverheirateten Mutter eine wichtige gesellschaftliche und rechtliche Problematik dar. Die materielle Sicherstellung der Kindesmutter von seiten des Vaters, mit dem sie nicht verheiratet ist, beschränkt sich lediglich auf die Deckung ihres Lebensunterhaltes für die Dauer von sechsundzwanzig Wochen, auf die Deckung des mit ihrer Schwangerschaft und Niederkunft verbundenen Aufwandes. (Gegenüber dem Kind hat der Vater begreiflicherweise die gleichen Verpflichtungen, d. i. besonders die Unterhaltungspflicht, so als ob es sich um ein in der Ehe geborenes Kind handeln würde.) Im Zusammenhang mit der Zuerkennung der angeführten Ansprüche zugunsten der unverheirateten Mutter entstehen in der Praxis der Gerichte einige Probleme, mit denen wir uns auch beschäftigen.

Weiters wird auf die bisherigen Möglichkeiten und Formen der gesellschaftlichen Hilfe für die unverheiratete Mutter hingewiesen. Diese ist bei uns in erster Linie durch die Möglichkeit gegeben das Kind in einer staatlichen Anstalt unterzubringen (neben der üblichen gesellschaftlichen Hilfe, die der Mehrzahl der Mütter – also auch den verheirateten – unentgeltliche ärztliche Hilfe, event. Mutterschaftsunterstützung, Kinderbeihilfen und dergl. bietet). In den letzten Jahren wird jedoch von seiten der Fachleute angeführt, dass die gefühlsmässige Beziehung der Mutter zum Kinde gefährdet ist, wenn die Mutter ihr Kind verlassen und längere Zeit in Anstaltspflege belassen muss. Deshalb wird bereits konkret die Errichtung einiger Heime für vereinsame Mütter erwogen (bisher besteht bloss eine solche Anstalt mit geringer Kapazität), wo man die Frauen gemeinsam mit ihrem Kind auf Grund ihres eigenen Entschlusses aufnehmen würde. Dabei soll es sich in erster Linie um wirtschaftlich tätige Frauen oder um solche handeln, die es mit Hilfe der Gesellschaft binnen kurzer Zeit werden. Der Aufenthalt in einem solchen Heim wäre zeitlich begrenzt, man rechnet mit einem Zeitraum von drei Jahren.

Zum Abschluss wird kurz die Problematik der Rechtsstellung des „besonderen Falles“ einer unverheirateten Mutter behandelt, nämlich der Mutter-Betreuerin im SOS Kinderdorf. Hier handelt es sich einerseits um die Rechtsgrundlage ihrer Beziehung zu den Kindern, die durch Gerichtsbeschluss ihrer Betreuung anvertraut wurden, andererseits um ihre rechtliche Beziehung zur Vereinigung der Freunde des SOS Kinderdorfes, die die Kinderdörfer als für die Kindererziehung zweckbestimmte Einrichtung aufbaut. Die grundsätzlichen Fragen werden durch die Vorläufige Betriebsordnung des SOS Kinderdorfes derart gelöst, dass die Mutter-Betreuerin vor allem Funktionärin der Vereinigung ist, der für die Ausübung ihrer Funktion eine Entlohnung zusteht.

Ausserdem werden die Arbeitsverpflichtungen, die für sie aus ihrer erzieherischen Aufgabe gegenüber den anvertrauten Kindern, beziehungsweise aus anderen allgemeinen Vorschriften, den Statuten der Vereinigung und der Betriebsordnung entspringen, in einem Arbeitsvertrag festgesetzt.

Das SOS Kinderdorf ist eine neue Institution auf dem Gebiet der Ersetzung der Familienerziehung der Kinder und die Rechtsproblematik, die mit der Erziehung der Kinder in dieser Einrichtung zusammenhängt, ist kompliziert. Offensichtlich wird es nötig sein sie noch weiter auszuarbeiten, worauf zum Schluss hingewiesen wird.

K pojetí mzdy v pracovním právu kapitalistických zemí

EVA NOVOTNÁ

S řadou institucí pracovního práva souvisejí významné aspekty politické, ekonomické a sociální; na prvním místě to však platí o mzdách, které patří k základním problémům pracovněprávní úpravy. Protože životní úroveň pracujících je bezprostředně ovlivňována vyplácenou mzdou, jde zároveň o problém, jehož právní řešení se úzce dotýká zájmů pracujících a upoutává jejich pozornost zpravidla více, než řešení jiných problémů pracovněprávní úpravy.

V kapitalistických zemích se pracující prostřednictvím svých odborových organizací zaměřují především na vytyčování požadavků směřujících ke zvýhodnění mzdových úprav. I když takto kolektivně vyvíjený nátlak na zaměstnavatele přináší pracujícím pozitivní výsledky a dochází k růstu mezd, nemění se podstata odměňování v podmínkách kapitalistických výrobních vztahů. Nesmírné hodnoty, které vytváří lidská pracovní síla spojená s prostředky moderní techniky a využívající poznatků řady vědních oborů, jsou v kapitalistických státech pramenem stoupajících zisků zaměstnavatelů, vůči jejichž výši je výše mezd — byť i progresivně stoupající — neúměrně nízká. Skutečná hodnota pracovní síly zůstává vyšší než mzda. Přesto bývá často využíváno faktu postupného zvyšování mezd k zastírání antagonistických rozporů soudobého kapitalismu. Monopolní buržoazie si je vědoma toho, že za zlepšení materiálního postavení námezdně pracujících může získat významné protihodnoty, které upevní její ekonomické i politické pozice — vzrůst oportunismu v řadách dělnické třídy, pokles stávkového hnutí, smířlivost s kapitalistickým zřízením a vzdání se perspektiv nastolení socialismu ve vědomí pracujících. Cena, již monopolní buržoazie „zaplatila“ za poválečné zlepšení v materiálním postavení dělnické třídy, byla neúměrně nízká vůči tomu, co prozatím získala.¹⁾

V naší literatuře byly zhodnoceny cíle, které soudobý buržoazní stát sleduje svou hospodářskou i sociální činností, a proveden teoretický rozbor jednotlivých aspektů této činnosti, včetně aspektu zlepšování materiálního postavení pracujících.²⁾ V literatuře týkající se oblasti pracovního práva

¹⁾ Srov. Eduard Kučera, Soudobý buržoazní stát a jeho hospodářská činnost, Nakladatelství ČSAV, Praha 1965, str. 166.

²⁾ Srov. např. Eduard Kučera, cit. monografie; Eduard Kučera, K podmíně-

však u nás zatím postrádáme kritické zhodnocení různých koncepcí mzdy, které se projevují v pracovním zákonodárství, judikatuře i právních doktrínách kapitalistických států. Pokusem o charakteristiku těchto koncepcí a rozbor základních tendencí, které se projevily v dosavadním vývoji mzdových úprav kapitalistických zemí, a to nejen zemí průmyslově vyspělých, ale i rozvojových, má být tato studie.

KONCEPCE MZDY V BURŽOAZNÍM PRACOVNÍM PRÁVU A JEJÍ VÝVOJOVÉ TENDENCE DO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

Problém mezd a jejich výše se stává aktuálním od počátků rozvoje industrializačního procesu s růstem počtu námezdně pracujících. Již ke konci 18. století se počínají zejména ve Francii a Anglii objevovat v různých pramenech zmínky o nedostatečné výši mezd a hrozbě smrti hladem. Lze uvést např. „Sešity nářků“, rozdáváné delegátům generálních stavů nebo stať L. Regniera, publikovanou v *Moniteuru* ze 17. 9. 1790, kde autor dospívá k závěru, že výše mzdy by měla být určována s přihlédnutím k cenám potravin.^{1a)} Jakobínská ústava z r. 1793 velmi odvážně na svou dobu vyjadřuje princip redistribuce příjmů, který ovšem buržoazní revoluce nemohla uskutečnit. Podle čl. 18 této ústavy je společnost povinna starat se o existenci všech svých členů buď tím, že jim poskytuje práci, nebo tím, že jim zajišťuje prostředky k existenci, jestliže nejsou schopni pracovat. Podle čl. 19 je pomoc těm, kterým chybí nezbytné prostředky, dluhem těch, kteří mají nadbytek.

Naproti tomu tvůrci francouzského Code Civil z r. 1804 ignorovali sociální problémy; byli vedeni snahou osvobodit jednotlivce od intervencí ze strany státu a upustit od právních omezení, která by, byť i vzdáleně, připomínala korporativní režim. V pojetí ustanovení Code Civil se odrážela koncepce tzv. fyziokratické školy, podle níž pro člověka má význam především přirozené právo na majetek a svobodu. V legislativě nenašla žádný odraz myšlenka, kterou Montesquieu vložil do svého díla „O duchu zákonů“ – že stát musí svým občanům zajistit existenci, neboli potravu, vhodné oblečení a způsob života, který by nebyl škodlivý zdraví.^{2a)}

Není proto překvapující, že pracovní smlouvě označované jako smlouva o nájmu služeb, jsou v tomto kodexu věnovány pouze dva články (čl. 1780 a 1781). Výstižně k tomu poznamenává Leon Duguit, že autoři Code Civil neviděli dále než Gaius ve druhém století křesťanské éry.³⁾ Obdobně ani v rakouském všeobecném občanském zákoníku z r. 1811 nebyla věnována

nosti sociální a osvětové činnosti soudobého buržoazního státu, Právnícké štúdie, SAV, Bratislava 1966, str. 134 a násl.

^{1a)} P. Gille, *Le Saliariat*, Les Editions Marcel Danhin, 1945, str. 45 a násl.

^{2a)} Montesquieu, *De l'Esprit des lois*, Librairie Garnier freres, Paris 1927, Livre XXIII, chap. XXIX.

³⁾ Leon Duguit, *Traité de Droit Constitutionnel*, Tome V, E. de Boccard, Paris 1927, str. 154.

pozornost úpravě postavení námezdních pracovních sil; § 1151 se zmiňoval o námezdní smlouvě (Lohnvertrag) v tom smyslu, že tato smlouva vzniká, zaváže-li se někdo k poskytnutí služeb nebo zhotovení díla proti odměně v penězích.⁴⁾

Otázka mzdy, stejně jako jiné otázky související s realizací pracovní smlouvy, byla ponechána k řešení ve sféře autonomie vůle, považované za nedotknutelnou. Buržoazní právní teorie i praxe posuzovaly mzdu jako protiplnění zaměstnavatele, pro něhož námezdně pracující konal práci.⁵⁾ Vykonaná práce byla kauzou výplaty mzdy, zatímco v případech, kdy práce nebyla konána, byl zaměstnavatel zproštěn povinnosti vyplácet mzdu. Výše mzdy, z hlediska legislativy volně sjednáváná účastníky smlouvy o nájmu služeb, ve skutečnosti však pracovníkům určována vůlí zaměstnavatele, byla taková, že vedla k zotročování námezdně pracujících, kteří se podle slov francouzského utopického socialisty Saint-Simona stali „přímými dědici otroků“.⁶⁾

S růstem uvědomělosti a organizovanosti dělnického hnutí v průběhu 19. století se počínají objevovat a nabývat důrazu mzdové požadavky, často souběžně s požadavky týkajícími se zkrácení pracovní doby.⁷⁾ Požadavky týkající se zvyšování mezd jsou formulovány nejčastěji pod heslem „spravedlivé mzdy“. I teoretické literární úvahy počínají věnovat určitou pozornost mzdové problematice — např. Proudhon poukazuje ve své práci Organizace úvěru a oběhu z r. 1848 na nutnost právní úpravy mezd. Vše-

⁴⁾ O století později, r. 1916, přinesla III. dílčí novela (cís. nař. ze dne 19. 3. 1916, č. 69 ř. z.) změnu v pojetí smlouvy „Lohnvertrag“, kterou rozštěpila na dva smluvní typy — smlouvu služební (která vzniká, zaváže-li se někdo konati jinému po určitý čas služby) a smlouvu o dílo (která vzniká, převezme-li někdo zhotovení díla za úplatu). Došlo tak zároveň k tomu, že náležitost odměny přestala být nezbytnou obsahovou náležitostí v případě ujednání o poskytování služeb (tzn. o výkonu práce pro zaměstnavatele).

V rámci této studie nebylo možné věnovat pozornost vývoji právní úpravy mzdy na našem území. K základním aspektům tohoto vývoje srov. Československé pracovní právo, hlava II, Orbis, Praha 1967; Karel Witz, Právní aspekty mzdové politiky v Československé socialistické republice, Právní obzor č. 2/1970, str. 167 a násl.

⁵⁾ Srov. V. I. Usenín, M. V. Baglaj, Pravovoje regulirovanije truda v kapitalističeskich stranach, Gosjurizdat, Moskva 1963, str. 121; V. M. Dogadov, Pravovoje regulirovanije truda pri kapitalizme, Gosjurizdat 1959.

⁶⁾ Další utopičtí socialisté, Owen a Fourier, poukazovali na paradoxní jev vzrůstu bídy v procesu hospodářského rozmachu 19. století. Ve Francii se např. během druhého císařství zdvojnásobila hodnota nemovitostí, movité hodnoty vzrostly o 1 miliardu, o 300 miliónů vzrostl veřejný důchod. Mzdy v letech 1852–1862 vzrostly o 10 %, avšak ceny nájemného stouply o 50 %. V letech 1850–1870 vzrostly ceny zemědělských produktů o 25 %. Srov. Jacques Bénét, Le capitalisme libéral et le droit au travail, Éditions du Seuil, Paris 1947, str. 32.

⁷⁾ Ve Francii byly např. r. 1833 ukládány soudními tribunály tresty vězení 2–5 let za sdružování se za účelem dosažení vyšších mezd. Ve stejné době byly za legální uznávány patronální organizace, do nichž se zaměstnavatelé sdružovali, aby mohli lépe odolávat nátlaku vyvíjenému ze strany dělníků k zlepšení pracovních podmínek. Srov. Jacques Bénét, cit. publikace, str. 308 a násl.

stranně propracovanou analýzu mzdy a problémů s ní souvisejících však přináší teprve Marxův Kapitál.⁸⁾

Úprava otázek týkajících se mzdy v legislativních formách se v pracovním zákonodárství objevuje značně opožděně ve srovnání s jinými otázkami pracovního práva — např. otázkami týkajícími se pracovní doby, ochrany zdraví při práci, práce žen a dětí. K jejímu rozvoji dochází teprve ke sklonku 19. stol. a na počátku 20. stol.⁹⁾ Právní předpisy se v tomto období počínají zabývat některými otázkami výplaty mzdy a vyžadovat výplatu mzdy v penězích legálního kursu; naturální plnění za vykonanou práci se zpravidla připouští pouze jako doplněk ke mzdě, vyplácené v penězích. Součástí pracovního zákonodárství některých států se tedy stávají ustanovení týkající se povinnosti zaměstnavatele vyplácet mzdu, nesoucí někdy souhrnné označení „ochrana mzdy“. Zároveň se však ukazuje, že zákonná úprava mzdových otázek nemá příliš naděje na rozšíření svého věcného rozsahu. Nejvýznamnější otázky mzdové problematiky, zejména těch smluv. Právě platforma kolektivně smluvní, umožňující vykonávání určitého nátlaku na zaměstnavatele, a to zejména v souvislosti se silící organizovaností a revolučním odhodláním dělníků, se stala dějištěm dalšího progressu v oblasti vývoje mzdové problematiky.

Další vývoj úpravy mezd, jejíž těžiště zůstávalo v kolektivních smlouvách, přinášel v období před druhou světovou válkou změny nejen pokud jde o kvantitativní aspekt mezd, tj. postupné zvyšování mzdových sazeb, ale i pokud jde o právní pojetí mzdy.

Kvalitativní změny v dosavadním právním pojetí nároku pracovníka na mzdu a povinnosti zaměstnavatele vyplácet mzdu za vykonanou práci souvisejí v tomto období s objevováním se nových složek odměny za vykonanou práci. Soudní praxe, buržoazní věda pracovního práva a konečně i legislativa byly postaveny před nutnost vyrovnat se určitým způsobem se vznikem řady doplňkových (akcesorických) elementů mzdy. Zárodky vzniku těchto doplňkových elementů je obtížné přesně identifikovat. V praxi se objevily pod nejrůznějšími názvy (např. prémie, odměny, zpropitné, příplatky), které se pojily ještě s různými přívlastky, diferencujícími jejich

⁸⁾ Srov. Karel Marx, Kapitál, I. díl, oddíl 6, SNPL, Praha 1954.

⁹⁾ Bída námezdně pracujících byla v 19. století ještě zesilována tím, že zaměstnavatelé často nevypláceli celou mzdu v penězích a také tím, že pravidelně sráželi z mezd značné sumy z titulu pokut, ukládaných i za nepatrná porušení pracovní disciplíny. Bedřich Engels ve spisu Postavení dělnické třídy v Anglii popisuje nepříznivé důsledky používání tzv. truck-systému (placení mzdy ve zboží, často nadhodnoceném a nepřesně měřeném) a tzv. cottage-systému (povinnost dělníků platit ze mzdy nájemné zaměstnavateli, bez ohledu na to, zda byt zaměstnavatelem poskytnutý je vhodný a zda ho skutečně obývají) pro materiální postavení dělníků. Při srovnání postavení svobodného Angličana z r. 1845 se saským nevolníkem z r. 1145 dospívá Engels k závěru, že toto srovnání dopadá v neprospěch námezdně pracujícího Angličana 19. století. V předmluvě k druhému německému vydání svého spisu z r. 1892 uvádí Engels, že s používáním truck-systému a cottage-systému, typickým zejména pro Anglii první poloviny 19. stol., se v Americe běžně setkáváme ještě v r. 1886. Srov. B. Engels, Postavení dělnické třídy v Anglii, Svoboda 1950.

význam. Někdy vznikaly tak, že zaměstnavatel poskytl zvláštní odměnu některým pracovníkům, s jejichž pracovními výsledky nebo výkonností byl obzvláště spokojen, nebo pracovníkům, kteří byli v jeho podniku zaměstnání již dlouhou řadu let. Zpráva o poskytnutí takovéto odměny se ovšem rozšířila mezi ostatní pracovníky a ti se pak pokusili dosáhnout při uzavírání kolektivní smlouvy toho, aby do jejího textu bylo vloženo ustanovení, že při splnění určitých podmínek (týkajících se např. kvantity či kvality pracovních výsledků nebo způsobu plnění pracovních povinností) bude zaměstnavatel vyplácet ke mzdě ještě další odměny. Zaměstnavatelům se často akceptování takovýcho ustanovení v textu kolektivní smlouvy osvědčilo, neboť pracovníci se pak snažili o vyšší a kvalitnější výkony a zůstávali věrni svému zaměstnavateli; to se nakonec odráželo i ve vzrůstu míry zisku, kompenzujícím poněkud zvýšené mzdové náklady.

Právní problematika mezd se díky tomuto extenzivnímu vývoji nároku na mzdu ovšem stávala složitější, neboť se vznikem doplňkových složek mzdy byl spojen i vznik specifických pravidel o jejich výplatě. Kromě toho vyvstával problém vztahu doplňkových složek mzdy k vlastní mzdě (která za účelem odlišení od těchto složek počala být označována jako mzda základní). Diskutována byla zejména otázka, zda tyto složky je třeba chápat jako součást mzdy, nebo naopak jako samostatné právní nároky, jež mají svůj vlastní právní režim a na něž se tudíž nevztahují zákonná ustanovení o ochraně mzdy.¹⁰⁾ Protože zákonná úprava se zpravidla vyhýbala řešení těchto problémů, posuzovala je soudní praxe velmi různorodým způsobem. Stále zřetelněji se však ukazovala potřeba chápat mzdu jako pojem komplexní, představující strukturu různých mzdových složek, poskytovaných s různým zaměřením a za různých podmínek. Podstatné bylo to, že s poskytováním různých mzdových doplňků byl pro pracovníky spojen růst jejich výdělků, a to i při nezměněné výši mzdové sazby.

Další významnou tendencí vývoje mzdové úpravy, jejíž rozvoj probíhal v podstatě souběžně (i když ne se stejnou dynamikou) s rozvojem doplňkových elementů mzdy, byla tendence zaručit pracovníkovi poskytování mzdy v některých případech, kdy mu okolnosti nastalé nezávisle na jeho vůli zabránily ve výkonu práce.¹¹⁾ Příčiny, pro něž mohl být pracovník přechodně zbaven možnosti uplatňovat svou pracovní schopnost při výkonu práce, byly ovšem velmi různorodé. Kolektivní smlouvy uváděly některé z nich a spojovaly s dobou jejich působení, případně s částí této doby, plnou či částečnou záruku mzdy.

Částky, poskytované zaměstnavatelem v případech, kdy pracovník nemohl z určitého důvodu, předvídaného kolektivní smlouvou, konat pro zaměstnavatele práci, byly chápány buď jako záruka (garance) mzdy, vztahující se k časovému období fiktivně posuzovanému jako výkon práce, nebo jako náhrady (substituty) mzdy, jejichž vyplácení nastupuje v pří-

¹⁰⁾ Srov. Lyon - Caen, *Les Salaires*, Dalloz, Paris 1967.

¹¹⁾ Srov. Félix Pippi, *De la notion de salaire individuel à la notion de salaire social*, Librairie générale de Droit et de Jurisprudence, Paris 1966.

padech, kdy nevzniká nárok na mzdu. Jak instituce garance mzdy, tak instituce substitutů mzdy měly za účel ochranu pracovníka před rizikem ztráty možnosti uplatňovat svou pracovní schopnost při výkonu práce sjednané pracovní smlouvou.

Zmíněná tendence ovšem neodpovídala tradiční kauzální koncepci mzdy, vycházející ze synallagmatického charakteru povinností, plynoucích z pracovní smlouvy, podle níž byl výkon práce jedinou právní kauzou mzdy, opodstatňující její poskytování a určující její výši. V literatuře byl některými autory vysvětlován tento rozpor jako proces přetrhávání pouta vzájemné závislosti mezi povinností vyplácet pracovníkovi mzdu a povinností vykonávat pro zaměstnavatele sjednanou práci, resp. jako přerušení úzké souvislosti mezi mzdovým nárokem a vykonanou prací.¹²⁾ Některými autory byl dokonce ražen pojem „mzda za nečinnost“ místo pojmu garance mzdy nebo pojmu náhrada mzdy.

Tendence rozvoje poskytování různých substitutů mzdy, rozšiřující se prostřednictvím kolektivních smluv, nacházela v některých státech určitý odraz i v legislativě.¹³⁾ Kromě toho byla v řadě států významně podpořena zejména ve třicátých letech zaváděním instituce náhrady mzdy za dovolenou, někde také za sváteční dny. V pracovněprávních úpravách počalo tedy být poskytování náhrady mzdy předvídáno nejen pro případy realizace rizika ztráty možnosti uplatňovat pracovní schopnost, ale i pro případy, kdy pracovník nemusel pracovat, protože šlo o dobu určenou mu k odpovědnosti. Nelze ovšem opomíjet, že ochrana pracovníků před rizikem ztráty možnosti uplatňovat svou pracovní schopnost při výkonu sjednané práce se vedle kolektivně smluvních a legislativních forem pracovněprávní úpravy vyvíjela také v oblasti právní úpravy sociálního zabezpečení, neboť bylo zřejmé, že zejména menší podnikatelé by nebyli schopni nést břímě nákladů spojených s vyplácením substitutů mzdy v široké škále případů, kdy z důvodů nezaviněného přerušení výkonu pracovních povinností nevznikne pracovníkovi nárok na mzdu.¹⁴⁾

Za významnou vývojovou tendenci mzdové úpravy v první třetině dvacátého století, která se však v tomto období výrazněji projevila jen v poměrně malém počtu zemí, a jejíž rozvoj pokračoval teprve v období po druhé světové válce, lze rovněž považovat tendenci k určování minimálních mezd a jejich přizpůsobování cenovému vývoji.

Zhoubné důsledky stupňovaného vykořisťování námezdních pracovníků sil během 19. století a s tím spojený růst bída v širokých masách obyvatelstva odhalovaly na počátku 20. století zcela zřetelně neudržitelnost bur-

¹²⁾ Srov. E. Gaudement, *Théorie générale des obligations*, Sirey 1937, str. 117; Durand et Vitu, *Tome II, Traité de Droit du Travail*, Dalloz 1950, str. 599 a násl.

¹³⁾ Srov. Savatier, *Les métamorphoses économiques et sociales du droit civil d'aujourd'hui*, Dalloz 1929, str. 229; srov. Eva Novotná, *K právní problematice dnů pracovního klidu*, Právník č. 10/1970; Brun et Galland, *Droit du Travail*, Sirey 1958.

¹⁴⁾ Srov. Louis Alvin, *Salaire et Sécurité Sociale*, PUF 1947, str. 51 a násl.

žozných ekonomických teorií, varujících před prováděním jakýchkoliv zásahů sociální povahy do fungování ekonomických mechanismů kapitalistického výrobního způsobu. Odborové organizace počaly zdůrazňovat požadavek zajištění životního minima, posuzovaného nejen z hlediska fyziologického, ale i z hlediska životního standardu, který lze v daném období a v dané zemi považovat za lidsky důstojný. Tento požadavek našel konečně určité vyjádření v textu mírové smlouvy z r. 1919 (čl. 427).¹⁵⁾

Přihlížení k zřetelům sociálním a humánním při stanovení výše mezd se však i nadále prosazovalo v praxi velmi obtížně. Četní zaměstnavatelé odmítali brát tyto zřetele v úvahu s poukazováním na to, že by se dostávali do nevýhodného konkurenčního postavení ve srovnání s podniky, kde se mzdy udržují na nižší úrovni. Přesto se stávala stále aktuálnější potřeba chránit legálně určeným mzdovým minimem aspoň některé kategorie pracovníků, zejména z oborů a odvětví, kde nebyly ustanoveny odborové organizace, a kde tudíž chyběla pracovníkům možnost vyvíjení určitého nátlaku na zaměstnavatele za účelem zvýšení mezd.

Roku 1927 se otázka stanovení minimálních mezd dostala na pořad Mezinárodní konference práce. V diskusích, které k této otázce probíhaly, byly rozebírány zkušenosti z některých zemí, kde již byla přijata určitá opatření směřující ke stanovení minimálních mezd.¹⁶⁾ Vzhledem k nepatrnému počtu těchto zemí to ovšem nebyly zkušenosti příliš bohaté.

První pokusy o regulaci výše mezd ze strany státu se objevily r. 1894 na Novém Zélandu, o dva roky později v Austrálii, ve státě Victoria a postupně v dalších australských státech.¹⁷⁾ Na severoamerickém kontinentu byly ke konci 19. století v některých státech federace přijaty zákony určující mzdové minimum pro ženy a děti. Nejvyšším soudem však byly prohlášeny za neústavní s odůvodněním, že narušují princip smluvní svobody.¹⁸⁾ Další zkušenosti přinášely od r. 1909 tzv. průmyslové rady v Anglii, z jejichž rozhodnutí vyplývala mzdová minima pro určitá odvětví, kde byly mzdy na zvlášť nízké úrovni. V období 1. světové války byla přijata

¹⁵⁾ Srov. Jean Mouly, L'évolution des politiques des salaires, Revue international du Travail 1/1969, str. 1 a násl.

¹⁶⁾ Srov. Rapport sur les méthodes de fixation des salaires minima, BIT, Genève 1928.

¹⁷⁾ Objevení se státních intervencí do mzdové problematiky právě v těchto oblastech souvisí se zavedením systému tzv. obligatorní arbitráže, který vznikl r. 1894 na Novém Zélandu, byl pak přenesen též do Austrálie a v modifikované podobě také do Kanady; tento systém se udržel až do současnosti. Jeho podstata spočívá v tom, že arbitrážní orgány, ustavené vládou, vydávají sentence obsahující normativní (pro účastníky pracovní smlouvy závaznou) úpravu pracovních podmínek. Arbitrážní sentence zde představují základní formu (pramen) pracovněprávní úpravy; právní předpisy se pracovněprávními otázkami zásadně nezabývají a kolektivní smlouvy mají ve vztahu k sentencím význam pouze podpůrný. Arbitrážní systém vznikl jako výraz snahy zabránit rozvoji odborového hnutí a byl od svého počátku spojen se zákazem stávek (účast na stávce je trestným činem). Srov. V. I. Usenin, M. V. Baglaj, cit. publikace, str. 29 a 166.

¹⁸⁾ Srov. V. I. Usenin, M. V. Baglaj, cit. publikace, str. 121 a násl.

některá opatření týkající se minimální mzdy pracovníků určitých odvětví nebo profesionálních oborů v Kanadě, Mexiku, USA a poprvé také na evropském kontinentu ve Francii. Po skončení 1. světové války vyvstala potřeba dalších opatření tohoto druhu v řadě států následkem situace vzniklé na trhu pracovních sil. Návrat k míru znamenal i návrat značného počtu pracovních sil k výkonu povolání a výrazná převaha poptávky po pracovních příležitostech nad jejich nabídkou přirozeně umožňovala zaměstnavatelům snižovat mzdy. Buržoazní státní moc byla nucena poněkud čelit katastrofálním sociálním důsledkům této situace, hrozící revolučním výbuchem.

Jednání na půdě Mezinárodní konference práce vedla r. 1928 k přijetí úmluvy č. 26, týkající se zavedení metod určování minimálních mezd. Tato jednání však neprobíhala bez nesnází; představitelé zaměstnavatelských organizací i státního aparátu jednotlivých států se snažili klást argumenty zpochybňující smysl určování minimálních mezd. Poukazovali např. na to, že v případě určení závazného mzdového minima bude pro zaměstnavatele naprosto nerentabilní přijímat nebo si ponechávat pracovníky s nižší fyzickou schopností k pracovním výkonům, což povede ke vzrůstu nezaměstnanosti, a že respektování mzdového minima značně zvýší zaměstnavatelům výrobní náklady. Naproti tomu představitelé odborových organizací vyvraceli tyto argumenty a ukazovali na řadě příkladů, že určování minimálních mezd může mít vedle příznivých důsledků sociálních i příznivý vliv na ekonomiku; podněcuje totiž zaměstnavatele ke snaze absorbovat zvýšení mezd zlepšením organizace práce, zvyšováním produkce, vyřazuje z konkurence jen podnikatele s málo produktivní výrobou, která je brzdou dalšího ekonomického rozvoje a nemůže obstát dlouhodoběji v silnější konkurenci; kromě toho zvyšuje kupní sílu spotřebitelů a tudíž i možnosti odbytu.

V úmluvě č. 26 z r. 1928 bylo zakotveno několik základních principů týkajících se určování minimálních mezd, které pak významně ovlivňovaly legislativu členských států Mezinárodní organizace práce. Byl to zejména princip určování minimální mzdové sazby pro pracovníky zaměstnané v odvětvích, kde neexistuje možnost účinného ovlivňování mezd prostřednictvím kolektivních smluv nebo jiným způsobem, princip konzultací státních orgánů s organizacemi zaměstnavatelskými a zaměstnaneckými při výběru odvětví a oborů, na něž se mají vztahovat minimální sazby mzdy, a při volbě konkrétních způsobů aplikace těchto sazeb, princip rovné účasti zainteresovaných zaměstnavatelů a pracovníků v procesu aplikace minimálních sazeb mzdy, princip závaznosti stanovených minimálních mzdových sazeb pro určená odvětví či obory, chápaný jako zákaz jejich snižování kolektivní či individuální dohodou.

Kromě toho vyžadovala tato úmluva vytvoření určitého systému kontroly a sankcí, aby bylo bráněno vyplácení nižších mezd, než odpovídá stanoveným minimálním sazbám, a poskytnutí možnosti uplatňovat soudní nebo jinou legální cestou nárok na uhrazení rozdílu mezi stanovenou minimální mzdou a neoprávněně vyplacenou nižší mzdou. Doporučení č. 30

z r. 1928, které bylo přijato Mezinárodní konferencí práce k doplnění ustanovení úmluvy č. 26, zakotvilo ještě zásadu určování minimálních mzdových sazeb s přihlédnutím k odvětvové nebo celkové úrovni mezd tak, aby byla pracovníkům zajištěna přiměřená životní úroveň, a zásadu preference odvětví s vysokou zaměstnaností žen při výběru odvětví, v nichž mají být aplikovány minimální mzdové sazby.

Poměrně značný počet ratifikací, které v průběhu desetiletí následujícím po svém přijetí úmluva č. 26 získala, naznačoval, že instituce určování minimálních mzdových sazeb má své opodstatnění v pracovním zákonodárství a že tato instituce má perspektivy dalšího rozvoje.

V období mezi dvěma světovými válkami byla přijata některá nová opatření v oblasti mzdové problematiky v souvislosti s hlubokou ekonomickou krizí, která se projevila r. 1929. Potíže v odbytu četných produktů vedly ke snížení cen, a proto bylo v některých státech přikročeno i ke snižování minimálních mzdových sazeb.¹⁹⁾ Tím se však životní úroveň pracujících ještě snížila a krize dále prohlubovala. Vývoj v dalších letech ukázal, že cesta k překonání hospodářské deprese musí naopak vést přes udržení a postupné zvyšování nominální i reálné hodnoty mezd, a že regulování mzdového vývoje nelze chápat pouze jako souhrn charitativních opatření směřujících k určité ochraně pracovníků v nejtěživější sociální situaci, nýbrž jako výraznou součást celkové hospodářské politiky státu.

TENDENCE MZDOVÝCH ÚPRAV V KAPITALISTICKÝCH ZEMÍCH INDUSTRIALIZOVANÝCH A ROZVOJOVÝCH PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE

V období po druhé světové válce se objevuje ve mzdových úpravách kapitalistických států řada nových prvků. Obecně však lze říci, že tyto nové prvky nepředstavují vznik zcela jiných tendencí, než se objevovaly již ve vývoji před druhou světovou válkou, nýbrž spíše prohlubování některých aspektů těchto tendencí a jejich rozšiřování v podobě narůstání nových prvků. Tendence, kterým jsme až dosud věnovali pozornost, tj. tendence směřující ke vzniku nových mzdových složek, k poskytování garance mzdy, resp. náhrady mzdy v případech omluvených absencí, k vytváření právního režimu ochrany mzdy a k určité regulaci výše mezd, tedy nezanikají, ale podléhají v dalším vývoji určitým modifikacím, které budeme dále sledovat.

Rozvoj úpravy mzdových otázek v kolektivních smlouvách i v některých právních předpisech přinášel s sebou vznik a používání mnoha různých termínů, označujících jednak peněžité sumy vyplácené zaměstnavatelem za výkon práce, jednak částky, které někdy byly k těmto sumám připojovány. Vyvíjela se tak ve slovní zásobě značná terminologická pestrost, pokud jde o označování příjmů pramenících z výkonu určitých prací nebo

¹⁹⁾ Srov. Rapport VI, Salaires, BIT, Genève 1948.

povolání.²⁰⁾ V předpisech obecného charakteru vydávaných v období po druhé světové válce, v nichž byly upravovány určité otázky týkající se mezd, bylo zpravidla nutné vymezit, co se rozumí pojmem mzda nebo odměna pracovníka pro účely dané úpravy.²¹⁾ Protože mzdové aspekty mají svůj význam nejen v oblasti pracovněprávní, ale též v oblasti úpravy sociálního zabezpečení a v oblasti finančního práva, není řídkým zjevem, že v právním řádu téže země se vyskytují definice mzdy (odměny) v různých právních předpisech; k vymezení pojmu mzdy se přitom ovšem přistupuje z hlediska různých kritérií a v nestatejně širokém smyslu.

Řešení otázky, co vše zahrnovat do pojmu mzda, má řadu praktických významů, neboť např. ovlivňuje výši náhrady mzdy za dovolenou, za placené svátky, náhradu za propuštění, za výpovědní lhůtu, výpočet výše řady peněžitých dávek sociálního zabezpečení, výpočet výše příspěvku na sociální zabezpečení, zjištění skutečnosti, zda se na vyplácenou částku vztahují ustanovení o minimální mzdě, o nezabavitelné části mzdy, případně jiná ustanovení týkající se ochrany mzdy. Tím, že některé sumy, vyplácené zaměstnavatelem v souvislosti s výkonem práce, nezahrne právní předpis do pojmu mzda, mohou být pracovníci citelně poškozeni, neboť se pak podstatněji snižuje jejich životní úroveň v případech, kdy po dobu omluvené (autorizované) absence mají nárok na garanci, resp. náhradu mzdy nebo pobírají dávky sociálního zabezpečení.

V pracovněprávní literatuře se rovněž setkáváme s různě širokým pojetím definice mzdy. Někteří autoři dosud setrvávají na užším pojetí mzdy, které bylo tradováno před druhou světovou válkou.²²⁾ Toto pojetí v podstatě chápe mzdu jako peněžní sumu, případně též naturální požitky, představující periodickou pohledávku pracovníka vůči zaměstnavateli za vykonanou práci, splatnou v pravidelných intervalech. Za pojmový rys mzdy se dále považuje paušální charakter mzdové pohledávky, která je nezávislá na riziku podnikání a není tedy ovlivňována zisky ani ztrátami na straně zaměstnavatele. Někteří autoři kromě toho poukazují při vymezení mzdy na její alimentární účel, tj. na význam uspokojení mzdové pohledávky pro životní úroveň a samu existenci pracovníka i jeho rodiny; zdůrazňují, že na rozdíl od nároků alimentárního účelu upravených rodinným právem nevzniká mzdová pohledávka potřebou věřitele a možností uspokojení z prostředků dlužníka.²³⁾

²⁰⁾ Např. ve francouzštině *salaire* (mzda), *rémunération* (odměna), *appointment* (služné), *traitement* (plat — úřednický), *cachet* (honorář), *gage* (gáze), *paye* (výplata), *gain* (výdělek).

²¹⁾ Ve Francii např. zákon z 2. 8. 1949 a dekret z 19. 12. 1959; v Belgii zákon z 12. 4. 1965; v Nizozemí zákon z 27. 11. 1968.

²²⁾ Srov. Durand et Vitu, Tome II, *Traité de Droit du Travail*, Dalloz 1950, str. 599 a násl.

²³⁾ Srov. Lyon-Caen, *Manuel de Droit du Travail et de la Sécurité Sociale*, L.G.D.J. 1955; Brun et Galland, *Droit du Travail*, Sirey 1958; Lyon-Caen, *Le salaire dans le Droit du Travail et dans le Droit de la Sécurité Sociale*, *Droit Social* 1960, str. 613 a násl.; Lyon-Caen, *Les salaires*, Dalloz 1967, str. 153 a násl.

Vůči tomuto tradičnímu teoretickému pojetí mzdy v buržoazní literatuře však byly vzneseny četné výhrady v řadě prací z posledních let. Setkáváme se s pokusy dokázat, že toto pojetí je již překonáno dosavadním vývojem úpravy mezd, projevujícím se zejména v narůstání doplňkových (akcesorických) složek mzdy a mzdových substitutů, a že musí být i v oblasti teoretické nahrazeno širší koncepcí mzdy, která již nechápe mzdu pouze jako protiplnění zaměstnavatele za vykonanou práci, ale jako souhrn výhod různé povahy, které pracovník získává v souvislosti s výkonem zaměstnání, resp. v průběhu trvání pracovního poměru (spadají sem i různé investice zaměstnavatele směřující ke zlepšení pracovního prostředí, vytváření možností pro využívání volného času apod.).²⁴⁾ Tato koncepce vychází z toho, že mzda není neodlučitelně spjata s kvantitou vykonané práce. To se snaží její zastánci prokázat zejména na skutečnosti, že v řadě případů je pracovníkovi zaručeno vyplácení mzdy i tehdy, jestliže práci nekonal, a dále také na faktu silícího procesu mensualizace výplaty mzdy a postupného opouštění úkolové formy mzdy v podobě, jak byla používána před druhou světovou válkou. Za charakteristický rys mzdy se již také nepovažuje její paušální ráz; ten si ponechává podle této koncepce pouze základní mzda, zatímco jiné mzdové složky, jako např. podíly na hospodářských výsledcích, podíly či prémie z titulu zisku, z růstu produktivity aj. se stávají závislými na ekonomické situaci zaměstnavatele. Do mzdové struktury je tudíž vnášen určitý variabilní prvek, jistá závislost na ekonomických výkyvech.

Někteří autoři zacházejí v širším pojetí mzdy ještě dále; chápou jako mzdu *sui generis* také dávky sociálního zabezpečení.²⁵⁾ Nepovažují již za podstatný rys mzdy její vyplácení zaměstnavatelem. Argumentují např. tím, že je pouze otázkou legislativní techniky, zda vyplácení určitých částek pracovníkům je ponecháno zaměstnavatelům nebo svěřeno zvláštním orgánům, jímž zaměstnavatelé přispívají v rozsahu proporcionálním úhrnné sumě jimi vyplácených mezd. Poukazují také na to, že dávky vyplácené orgány sociálního zabezpečení jsou někdy doplňovány částkami vyplácenými zaměstnavateli. V této koncepci tzv. sociální mzdy tedy mizí rozdíl mezi mzdou a dávkami sociálního zabezpečení. Za sociální mzdu jsou považovány i dávky sociálního zabezpečení. Starobní důchod je např. líčen jako sociální mzda za práci vykonanou v minulosti — v produktivním věku pracovníka. Přídavky na děti jsou pojímány jako sociální mzda poskytovaná mladé generaci v podobě zálohy za práci, která bude vykonána v budoucnosti apod.

²⁴⁾ Srov. Durand, Rémunération du travail et socialisation du Droit, Droit social 1942.

²⁵⁾ Srov. Rouast et Durand, Précis de législation industrielle, Dalloz 1951; Jean Louis Payart, La Politique gouvernementale des salaires aux Etats-Unis, 1940–50, Librairie A. Colin, 1954; Félix Pippi, De la notion de salaire individuel à la notion de salaire social, Librairie générale de Droit et de Jurisprudence, Paris 1966.

Po druhé světové válce se v některých kapitalistických státech projevila snaha bránit inflačním tendencím prostřednictvím zmrazení mezd (resp. tzv. blokády mezd) v podobě zákonného zákazu zvyšování mzdových sazeb. Problémy ekonomického rázu se tak buržoazní stát pokoušel řešit — obdobně jako v letech předválečné krize — na úkor životní úrovně pracujících. Pracujícím se však dařilo částečně obcházet tento zákaz vyvíjením nátlaku na to, aby zaměstnavatelé vypláceli různé doplňkové složky základní mzdy (různé prémie a odměny) a dosáhnout tak přece jen určitého zlepšení životní úrovně. Tím lze vysvětlit velmi výrazný rozvoj procesu poskytování různých akcesorických elementů mzdy v období po druhé světové válce, jenž si zatím i nadále svou progresivitu udržuje.²⁶⁾ S tímto procesem však souvisel i značný vzrůst sporů mezi pracovníky a zaměstnavateli, týkajících se nároků na vyplácení doplňkových mzdových složek. Vytvořila se poměrně bohatá judikatura k těmto otázkám.²⁷⁾ K pojetí jednotlivých mzdových složek nejčastěji se vyskytujících v pracovněprávních úpravách kapitalistických států zaměříme dále svou pozornost.

Nejtypičtějším představitelem souhrnu doplňkových složek mzdy jsou nepochybně prémie. Kolektivní smlouvy a někdy i právní předpisy rozeznávají různé druhy premií, které tak vlastně vytvářejí v rámci doplňkových složek mzdy celou skupinu. Lze je třídit podle různých kritérií. Například z hlediska účelu, který je sledován vyplácením prémie, můžeme rozlišovat premii stimulačního významu (prémie výkonnostní, které jsou vlastně variantou úkolové mzdy, prémie za vzrůst produktivity práce, za pravidelnost provozu), prémie kompenzačního významu (prémie poskytované s ohledem na specifické nevýhodné rysy konané práce nebo pracovního prostředí — např. nebezpečnost, prašnost, škodlivost zdraví aj.), prémie stabilizačního (protiflukuačního) významu (prémie oceňující délku služebního stáří neboli věrnost zaměstnavateli), prémie protiabsenčního významu (označované někdy jako prémie za pravidelnou docházku do práce, za svědomitost apod.). Někdy jsou však jako prémie nesprávně označovány některé náhrady výdajů, vznikajících pracovníkovi při výkonu práce nebo v souvislosti s ní, resp. příspěvky na úhradu nákladů, které pracovník nese ze svého — zejména na stravování a na dopravu do zaměstnání a zpět. Jiným hlediskem klasifikace premií může být jejich nárokovost — ne všechny prémie jsou považovány za složku mzdy a za vymahatelné soudní nebo jinou cestou určenou k uplatňování pracovněprávních nároků.²⁸⁾ Rozdíly existují také

²⁶⁾ Srov. A. Rouast, *Les avantages complémentaires du salaire*, Droit social, 1948; Robert Duvilliers, *Les accessoires du salaire*, J.C.P., 1948.

²⁷⁾ Srov. A. Brun, *La jurisprudence en droit du travail*, Sirey 1967.

²⁸⁾ Srov. Durand, *Primes à la production*, Droit social, juillet—août 1942; M. Marseille, *Problèmes soulevés par les gratifications de fin d'année*, Dalloz 1958; M. Cohen, *Le régime juridiques des primes et gratifications*, Revue pratique de Droit social, janvier 1964.

v periodicitě vyplácení prémie – některé jsou vypláceny ve stejných výplatních termínech jako mzda, některé naproti tomu ve zvláštních, zpravidla delších intervalech (např. čtvrtletně, jednou za rok). Kromě toho se někdy rozlišují tzv. premie individuální (příslušející při splnění určitých podmínek jednotlivému pracovníkovi) a premie kolektivní (u nichž je za oprávněný subjekt považován určitý kolektiv pracovníků, v jehož rámci pak ovšem dochází k dělení celkové sumy obdržené premie). Kolektivní premie, které mají podněcovat zájem pracovníků na dosahování nejen co nejlepších individuálních pracovních výsledků, ale i na takové organizaci práce v daném kolektivu, která by zaručila úspěch výsledků práce tohoto kolektivu jako celku, jsou pro zaměstnavatele ve skutečnosti účinným prostředkem k zesilování intenzifikace pracovního procesu. Tento fakt však bývá zastírán poukazováním na to, že kolektivní premie podporují solidaritu pracovníků při výkonu práce a jsou projevem jakési „socializace mzdy“.²⁹⁾

Otázka nárokovosti prémie zůstává stále nejen předmětem četných sporů v praxi, ale také diskutovanou a nevyjasněnou otázkou v literatuře. Pracovněprávní předpisy kapitalistických států se zpravidla řešení této otázky vyhýbají a kolektivní smlouvy ji neupravují jednoznačně. Zaměstnavatelé, i když jsou ochotni premie vyplácet, brání se obvykle tomu, aby premie byly považovány za vymahatelnou složku mzdy. Sledují tím především dvojí účel. Nejsou-li premie považovány za součást vyplácených mezd, nepřihlíží se k sumě vyplácených prémie při určování příspěvku zaměstnavatele na sociální zabezpečení a zaměstnavatelé tak částečně unikají hrazení nákladů na sociální zabezpečení i placení daní. Kromě toho si zaměstnavatelé uvědomují, že rozdělováním prémie nikoliv na základě objektivně stanovených kritérií, nýbrž podle vlastního uvážení, mohou snadno probouzet revnivost mezi jednotlivými kategoriemi zaměstnávaných pracovníků, která pak brání pracovníkům vytyčovat společné požadavky a důsledně je hájit.³⁰⁾

Judikatura se v některých státech do jisté míry sjednotila na tom, že premie lze považovat za vymahatelnou složku mzdy, jsou-li současně splněny následující předpoklady: a) periodické poskytování premie je předvídáno ujednáním obsaženým v pracovní smlouvě či v kolektivní smlouvě anebo vyplývá z podnikové či profesionální zvyklosti (zvyklost je chápána jako určitá ustálená, pravidelně opakovaná praxe); b) poskytování premie má u daného zaměstnavatele obecný ráz (tzv. kritérium generality), tj. týká se všech pracovníků podniku nebo aspoň určité kategorie pracovníků; c) jsou stanoveni činitelé určující výši premie; d) u pracovníků daného pod-

²⁹⁾ Srov. Allain, Les primes collectives de productivité, Droit social 1956, str. 411; Vignaux, Exonération des charges fiscales et sociales en faveur des primes collectives de productivité, Droit ouvrier 1955, str. 460.

³⁰⁾ Strategie zaměstnavatelů směřuje k atomizaci procesu řešení mzdových problémů, k uchování co největšího partikularismu v oblasti mzdové úpravy; srov. Structure des salaires et divers aspects du revenu salarial (comparaison internationale), B.R.A.E.C., Paris 1965.

niku nebo dané kategorie existuje přesvědčení, že prémie jim přísluší a že tudíž tvoří součást příjmu, s kterým mohou počítat (tzv. subjektivní kritérium). Důkazní břemeno existence uvedených předpokladů spočívá na pracovníkovi; je zřejmé, že prokázat všechny předpoklady nárokovosti prémie bude pro pracovníka zpravidla značně obtížné.

V literatuře se setkáváme s pojetím, že v případech, kdy chybí některý ze zmíněných předpokladů, lze vyplácení premií chápat pouze jako projev „štedrosti zaměstnavatele“, jako benevolentní dar, který zaměstnavatele do budoucna k ničemu nezavazuje.³¹⁾ Totéž, co bylo až dosud řečeno o premiích, platí obdobně i o různých částkách vyplácených k základní mzdě a označovaných jako odměny, příplatky apod.

Odepření či krácení výplaty doplňkových složek mzdy bývá zaměstnavateli používáno jako sankčního prostředku za účast na stávce, a to i tehdy, jestliže šlo o tzv. stávku legální, která se uskutečnila v souladu s podmínkami stanovenými právní úpravou týkající se výkonu práva na stávku. Ze strany soudů nebo jiných kompetentních orgánů se zaměstnavatelům často dostává k tomuto postupu plné podpory. Jde samozřejmě i o to, aby tento postup odrazoval pracovníky od úmyslu přidávat se ke stávce. V literatuře bývá odnětí, resp. krácení nároků na doplňkové složky mzdy v důsledku stávky ospravedlňováno tvrzením, že obsah pracovní smlouvy zahrnuje — a to i tehdy, když to nebylo výslovně ujednáno — povinnost pracovníka k svědomité docházce do zaměstnání; účast na stávce, byť i chápána jako výkon zákonem zaručeného práva, představuje nutně porušení této povinnosti.³²⁾ Protože doplňkové složky mzdy mají za účel především ocenit svědomité plnění povinností vyplývajících z pracovní smlouvy, není prý jejich vyplácení v plném rozsahu nebo dokonce vůbec na místě, byla-li svědomitost porušena.

Specifickou složku mzdy pracovníků některých profesí tvoří zpropitné. V judikatuře i v literatuře se dlouho vyskytovaly (a někde dosud nevymizely) značné rozpory při právním hodnocení zpropitného a řešení sporů týkajících se zpropitného.³³⁾ V některých státech se pochybnosti v této otázce pokusila přímo řešit pracovněprávní legislativa.

Podstata problému spočívá zřejmě v tom, že zpropitné je zásadně peněžní sumou, poskytovanou pracovníkovi za výkon práce nikoliv zaměstnavatelem, ale osobou třetí, která není účastníkem pracovní smlouvy, nýbrž klientem zaměstnavatele. Ačkoliv pracovník koná práci (službu) užitečnou

³¹⁾ Srov. Lyon-Caen, *Les salaires*, Dalloz 1967, str. 171 a násl.

³²⁾ Srov. H. Sinay, *La grève*, Dalloz 1966.

³³⁾ Srov. P. Voirin, *Les pourboires*, *Revue trim. Droit civil*, 1929, str. 307; P. Voirin, *L'attribution intégrale des pourboires aux salaires*, D.H. 1930; P. Horion, *Nouveau précis de Droit social belge*, Liège 1965; Lyon-Caen v cit. monografii *Les Salaires* poukazuje na to, že ve Francii se na mzdu v podobě zpropitného vztahují ustanovení o minimální interprofesionálně garantované mzdě; zaměstnavatel je povinen doplnit sumy zpropitného získané od klientů tak, aby pracovník obdržel minimálně částku odpovídající této garantované mzdě (str. 27 cit. publ.).

pro klienta, plní tím své povinnosti vyplývající ze smlouvy, která ho váže k zaměstnavateli a jde tudíž o práci konanou pro zaměstnavatele.

Poskytování zpropitného se vyvinulo při výkonu těch povolání, v nichž pracovník přicházel při plnění pracovních povinností do bezprostředního kontaktu s klienty, kteří ho při výkonu jeho práce mohli sledovat. Chtěl-li zákazník vyjádřit zpropitným svou spokojenost s poskytnutou službou, nemohl mu v tom zaměstnavatel pracovníka bránit. Zaměstnavatel však mohl vyvodit určité důsledky z poskytování zpropitného při určování výše mzdy, tj. počítat se zpropitným jako se součástí odměny vyplácené pracovníkovi za plnění povinností vyplývajících z pracovní smlouvy. Někdy vycházeli zaměstnavatelé dokonce z toho, že zpropitné může představovat celou odměnu pracovníka, k níž již není třeba připojovat další sumy, a judikatura tyto případy nepovažovala za nezákonné.

Snížení nákladů na odměňování pracovníků v souvislosti s poskytováním zpropitného se některým zaměstnavatelům jevilo výhodné do té míry, že počali vyžadovat na klientech poskytování zpropitného v podobě přírážky k účtu (toto zpropitné získalo své zvláštní označení — service, přírážka za obsluhu apod.). Tím dosáhli kontroly nad masou obdrženého zpropitného. Právní úprava však zaručila v některých státech pracovníkům nárok na rozdělení masy zpropitného, inkasované zaměstnavatelem v podobě přírážek k účtu.³⁴⁾ Poskytování zpropitného jako čistě benevolentní projev satisfakce klienta však zcela nezaniklo, neboť v řadě případů bývá hostem či zákazníkem placena poněkud vyšší částka, než odpovídá přírážce k účtu.

V procesu narůstání doplňkových (akcesorických) elementů mzdy představují nejmladší větev částky poskytované pracovníkům z titulu příznivých hospodářských výsledků zaměstnávajícího podniku. Obdobně jako premie vystupují tyto částky v kolektivních smlouvách i legislativě pod různými označeními, jako např. podíly (úcast) na zisku, podíly na výsledcích podniku, podíly na vzrůstu produktivity, úcast pracovníků na výsledcích hospodářského rozvoje podniku, úcast na kapitálu aj.; pro zjednodušení je budeme dále nazývat „podíly“. Někteří autoři spatřují předchůdce podílů v kolektivních premiích za zvyšování produktivity (tento druh doplňkových mzdových složek však s objevením se podílů nezanikl).³⁵⁾ Stejně jako jiné doplňkové složky mzdy nezrodila podíly legislativa, nýbrž báze kolektivně smluvní. V průběhu posledních pěti let však našla v některých státech (např. Francie, NSR) instituce podílů i své legislativní zakotvení.³⁶⁾

Hodnocení instituce podílů vyvolalo četné diskuse a rozpory v pracovní právní literatuře. Na prvním místě byla kladena otázka, zda poskytování podílů je slučitelné s existencí pracovní smlouvy, zda tím, že jsou vyplá-

³⁴⁾ Srov. francouzský kodex práce, kniha I, čl. 42 a—d, Dalloz 1968.

³⁵⁾ Srov. Lyon-Caen, cit. monografie, str. 162 a násl.; anticipace budoucího právního vývoje otázky poskytování podílů na zisku pracovníkům je spatřována ve francouzském zákonu z 20. 4. 1917 o anonymní společnosti s dělnickou účastí.

³⁶⁾ Ve Francii nařízení č. 59—126 ze 7. 1. 1959 a nařízení č. 67—693 ze 17. 8. 1967 (Journal officiel de la République française, no. 191/1967); v NSR zákon z 1. 7. 1965 (Bundesgesetzblatt, Partie I, no. 29/1965).

ceny podíly, nepřestává být pracovník účastníkem pracovní smlouvy a nestává se spíše členem společnosti. Vyskytly se teoretické úvahy o tom, že fakt vyplácení podílů znamená transformaci pracovní smlouvy ve smlouvu o společnosti, jejímiž členy jsou jak zaměstnavatelé, tak zaměstnávání pracovníci. Rada autorů se však přiklonila ke koncepci, že vyplácení podílů není prvkem neslučitelným s existencí pracovního poměru založeného pracovní smlouvou.³⁷⁾ Jde pouze o to, že mzda jako celek ztrácí svůj paušální charakter a přijímá do své struktury plnění, jejichž poskytování je závislé na určitých skutečnostech ekonomického charakteru. Někteří autoři poukazovali dále na to, že poskytováním podílů se nemění charakter plnění pracovních povinností, při jejichž výkonu zůstává pracovník v podřízenosti zaměstnavatele; účast pracovníka na zisku nemá svůj korelát v povinnosti přispívat k hrazení ztrát vzniklých na straně zaměstnavatele. Konečně bylo argumentováno i tím, že pracovní smlouva může koexistovat se smlouvou o společnosti, jestliže např. statut společnosti předvídá možnost vzniku členství na základě uzavření pracovní smlouvy. Kromě toho zaměstnanec může být zároveň akcionářem a dostávat z tohoto titulu podíly ze zisku, aniž je tím dotčeno jeho postavení námezdně pracujícího. Vyskytují se také kategorie zaměstnanců (např. obchodní cestující, agenti aj.), u nichž je celá nebo většina odměny závislá na ziscích z obdržených zakázek nebo sjednaných kontraktů.

Pouze v jednom směru se při teoretickém hodnocení podstaty a důsledků instituce podílů vyskytovala naprostá shoda stanovisek — a to v posuzování otázky, zda lze pracovníkům přiznat právo kontroly skutečné výše čistého zisku, který má sloužit jako základ k výpočtu podílů. Odpověď zněla jednoznačně negativně v tom směru, že pracovníci nemají právo nahlížet do účetních dokladů zaměstnavatele, kritizovat, resp. oponovat bilanci podniku, ani se účastnit jejího sestavování. Z toho ovšem vyplývá — a někteří autoři to neskrývaně přiznávají — možnost zaměstnavatele předstírat vyšší pasiva a vykazovat nižší zisk, než tomu ve skutečnosti je. Realizace práva na podíl ze zisku se tím ovšem stává značně iluzorní; lze k tomu dodat, že spíše než o vyplácení podílů na zisku je pak na místě mluvit o poskytování doplňkové odměny, volně kalkulované zaměstnavatelem s přihlédnutím k ekonomickým výsledkům.

K velmi diskutovaným aspektům instituce podílů patřila otázka vztahu podílů ke mzdě. Při řešení této otázky se rýsoval zásadně dvojí přístup: a) posuzovat podíly jako samostatný doplněk mzdy, který nespadá pod

³⁷⁾ Srov. P. Durand, L'ordonnance du 7. 2. 1959 tendant à favoriser l'association et l'intéressement des travailleurs à l'entreprise, Droit social 1959, str. 78 a násl.; Nazashiman, La participation des travailleurs aux bénéfices de l'entreprise, Revue International du Travail, 1959, II, str. 502; Rivero, Savatier, Droit du Travail, P.U.F. 1960; Guillaume, Répertoire, Dalloz, Droit social, V, Intéressement; Cluquet, Politique de rémunération et intéressement, 1960; Levasseur, Brun, Stuber, Guide juridique et pratique de l'intéressement, Liaisons sociales, février 1961; Benhamon-Hirtz, L'intéressement du personnel aux U.S.A., Droit social 1965; P. Drouin, Autofinancement et droits des salariés, Le Monde 13. 4. 1966.

pojem mzda (remuneration); b) považovat podíly za jednu ze mzdových složek; zastánci tohoto přístupu se však někdy lišili v tom, zda je třeba vztahovat na podíly také celý právní režim ochrany mzdy, zahrnovat podíly do minimální garantované mzdy a přihlížet k výši podílů též při výpočtu všech náhrad mzdy.³⁸⁾

Vznik instituce podílů byl široce využíván v politických doktrínách i právních teoriích tradovaných v kapitalistických státech jako příležitosti k zastírání třídně antagonistických rozporů kapitalistického výrobního způsobu. I v pracovněprávní literatuře vznikaly různé koncepce, hlásající např. proces integrace zájmů pracovníků do zájmové sféry zaměstnávajícího podniku, vytváření společných zájmů pracovníků a zaměstnavatelů, proces přeměny námezdně pracujících ve spolupodnikatele, upevňování svazků mezi personálem a zaměstnávajícím podnikem aj.³⁹⁾

Skutečnost ukázala, že používání různých systémů vyplácení podílů má značný stimulační vliv na výkonnost pracovníků a na jejich vztah k plnění pracovních povinností, z čehož ekonomicky těží především zaměstnavatelé. Stimulační účinky se většinou ukázaly silnější než ty, které vznikaly při používání takových doplňkových složek mzdy, jako jsou např. prémie, různé odměny a příplatky. Zjistilo se, že podíly podněcují zájem pracovníků nejen na dosahování vyšší kvantity a kvality individuálních pracovních výsledků, ale i na zavádění určitých nových prvků směřujících k technickým a technologickým inovacím a k modernizaci používaných metod práce. To se nakonec promítá do zlepšení konkurenčních schopností daného podniku, schopného lépe odpovídat na módní vlny projevující se na trhu a na stoupající náročnost spotřebitelů a odběratelů.

Tím lze vysvětlit dosti rychlý rozmach instituce podílů na základě kolektivních smluv i odraz, který tato instituce našla v legislativě některých států. Vyskytly se i případy, kdy zaměstnavatelé, s přihlédnutím ke kladným výsledkům u jiných podnikatelů, z vlastní iniciativy počali přistupovat k vyplácení podílů.

V judikatuře se projevovala značná nejednotnost zejména při řešení otázky, zda lze podíly klást naroveň jiným mzdovým složkám, tj. brát je rovněž v úvahu při výpočtu náhrady mzdy za dovolenou, za svátky, náhrady za propuštění a jiných náhradách, při určování výše příspěvku zaměstnavatele na sociální zabezpečení a zdaňovat je stejně jako jiné příjmy z pracovní činnosti.⁴⁰⁾ Pokud jde o určování výše podílů, považovala judikatura za rozhodující ujednání obsažená v podnikové či kolektivní smlouvě. Jestliže se vyplácení podílů zakládalo na jednostranném rozhodnutí zaměstnavatele, přiznávala zaměstnavateli oprávnění určit podle vlastního uvážení i výši podílů. Četné spory týkající se poskytování podílů a jejich výše

³⁸⁾ Odborové organizace se přirozeně brání tomu, aby vyplácení podílů se bralo v úvahu při aplikaci minimální garantované mzdy.

³⁹⁾ Srov. Durand, Sur la philosophie de l'association capital — travail, Droit social, novembre 1951; Page, L'intégration du travailleur à l'entreprise, 1961.

⁴⁰⁾ Srov. A. Brun, La jurisprudence en droit du travail, Sirey 1967.

vznikaly v případech, kdy pracovní smlouva byla rozvázána v průběhu roku, tedy dříve, než mohl být zjištěn zisk či hospodářské výsledky sloužící k výpočtu výše podílů za uplynulý rok, resp. jiné kalkulační období. Zaměstnavatelé často odmítali v takových případech vyplatit pracovníkovi byť i proporcionální část podílu, úměrnou délce trvání pracovního poměru během kalkulačního období. Jednotlivá soudní rozhodnutí si v tomto směru nezdírká přímo odporovala — byl např. vyslovován názor, že zaměstnavatel je oprávněn rozvrhnout podíly pouze mezi pracovníky, kteří jsou zaměstnanci podniku v době vyplácení podílů, jindy naproti tomu bylo zdůrazňováno, že výše zisku narůstá postupně v průběhu kalkulačního období a nelze zcela opomíjet zásluhy pracovníka na vytváření masы zisku, i když se tyto zásluhy realizovaly pouze během části kalkulačního období. Ve sporech týkajících se nesprávného vykazování výše čistého zisku zaměstnavatelem pro účely výpočtu podílů, přiznávaly někdy soudy pracovníkovi právo vyžádat si expertizu za účelem ověření výše tohoto zisku.

V těch státech, kde vyplácení podílů bylo legislativně upraveno, se právní předpisy pokusily řešit některé problémy, které se v praxi jevily jako nejčastější příčina sporů, tj. problém vztahu podílů ke mzdě a jejímu právnímu režimu, problém kontroly výše zisku, sloužící jako základ pro výpočet podílů a problém nároku na podíl v případech skončení pracovního poměru před uplynutím kalkulačního období, za něž se zisk či jiné hospodářské výsledky zjišťují. Předpisy v některých státech výslovně vyloučily podíly z platného právního režimu mzdy (na podíly se pak nevztahují ustanovení o ochraně mzdy a minimální mzdě).⁴¹⁾ Problém kontroly vykazované výše zisku byl např. ve Francii řešen pověřením inspektora pro otázky daní atestovat výši čistého zisku; atestovaná výše zisku se nesmí stát předmětem sporu mezi zaměstnavatelem a pracovníkem. Některými předpisy byl výslovně zakotven nárok na poměrnou část podílů, vypočítanou proporcionálně době trvání pracovního poměru v kalkulačním období, za něž se podíly vypočítávají, pro pracovníky, kteří přestali být zaměstnanci podniku.

Předpisy, zabývající se úpravou některých otázek týkajících se vyplácení podílů, nevytvářejí vždy pro zaměstnavatele obligatorní režim poskytování podílů. Předvídají většinou jen možnost vytvoření tohoto režimu cestou smluvní a pro tyto případy stanoví některá pravidla, která pak musí být účastníky smluv respektována. V nedávné době však byl např. ve Francii vydán předpis (nařízení ze 17. 8. 1967), který zavádí obligatorní systém zainteresovanosti pracovníků na výsledcích rozvoje podniku v podnicích s více než 100 pracovníků. Pokud jde o podniky menší, ponechává se možnost fakultativního zavedení tohoto systému na bázi smluvní. Tento předpis znamená novou vývojovou etapu instituce podílů ve Francii, která již obdržela určitou legislativní úpravu v r. 1959. Tato úprava počítala pouze s fakultativním zaváděním systémů vyplácení podílů, a to ve třech podo-

⁴¹⁾ Např. v Nizozemí, Belgii, Kanadě (srov. zákon z 18. 3. 1965, *Lois du Parlement du Canada 1964—1965, partie I*).

bách — na základě smlouvy o kolektivní účasti na výsledcích podniku, nebo smlouvy o účasti na kapitálu a operacích tzv. autofinancování, nebo konečně smlouvy o účasti na zvyšování produktivity.

V praxi naráželo vyplácení podílů na základě různých smluvních typů na četné neujasněné problémy, které si vynutily nové jednotné pojetí úpravy instituce podílů, o něž se pokusilo citované nařízení z r. 1967.

Ze strany státní moci soudobých vyspělých kapitalistických států se tedy dostává instituci podílů stále výraznější podpory, což je zřejmě dáno snahou o využití stimulačních efektů této instituce pro rozvoj kapitalistické ekonomiky. Tato podpora se projevuje též v poskytování různých daňových úlev podnikatelům vyplácejícím podíly.

Pro pracující znamená vyplácení podílů zvýšení příjmů dosahovaných během existence pracovního poměru. Přesto se mnozí pracující dívají na podíly s oprávněnou nedůvěrou a skepsí. Počíná se totiž ukazovat, že s odvoláváním se na vyplácení podílů odmítají zaměstnavatelé přistupovat ke zvyšování základních mzdových sazeb a snaží se upouštět od poskytování jiných doplňkových složek mzdy (různých prémie, odměn apod.). Tím, že se k sumě vyplácených podílů nepřihlíží při určování výše příspěvků zaměstnavatelů na sociální zabezpečení, unikají orgánům spravujícím prostředky sociálního zabezpečení značné částky, jichž není možné využít v oblasti sociálního zabezpečení ve prospěch pracujících a jejich rodin.

Největší obavy a pochybnosti na straně pracujících vyvolávají tendence zaměstnavatelů, nacházející kladný odraz i v některých předpisech, bezprostředně nevyplácet vypočítané podíly pracovníkům v penězích, nýbrž je ukládat k různým účelům. V literatuře byla tato tendence vyjádřena např. v koncepci tzv. investované mzdy.⁴²⁾ Podle této koncepce je žádoucí s ohledem na nutnost omezování inflačních tendencí nevyplácet pracovníkům celou mzdu (zejména podíly) v penězích, ale určité mzdové částky ukládat na zvláštní účty, používat jich k nákupu akcií, různých obligací, hypotečních titulů apod. Pracovníci se pak podle této koncepce stávají věřiteli podniku nebo spoluinvestory zaměstnavatele. Ve skutečnosti se ovšem pracovníkům odnímá možnost bezprostředního zvyšování životní úrovně na základě dosažených výdělků a přenáší se na jejich bedra riziko výkyvů kapitalistické ekonomiky. V praxi se v posledních letech uplatňování této koncepce rozvíjelo např. ve Francii, NSR, USA.

ROZŠÍŘOVÁNÍ SKUPINY NÁHRAD (GARANCÍ) MZDY

Souběžně s tendencí k narůstání různých doplňkových složek základní mzdy, která vedla k rozšiřování struktury mzdy, se vyvíjela také tendence

⁴²⁾ Srov. G. de la Perrière, Les plans d'épargne, Droit social 1966; Francis Pavaud, L'amendement Vallon (étude des Droits étrangers), Droit social 1966; Ordonnance no. 67—694 du 17 août 1967 relative aux plans d'épargne d'entreprise et modifiant la loi no. 65—997 du 29 novembre 1965 (Journal officiel de la République française no. 191/1967).

vedoucí k rozšiřování skupiny různých náhrad mzdy. Rozbor jednotlivých druhů náhrady mzdy, s nimiž se setkáváme v úpravách legislativních i kolektivně smluvních, je ztěžován terminologickou nejednotností a nepřesností, která panuje v rámci problematiky náhrady mzdy. Termínem náhrada jsou totiž označovány jednak sumy, které mají význam reparační, tj. hradí pracovníkovi materiální újmu, která nastává tím, že mu z určitého důvodu není vyplácena mzda (buď vůbec, nebo nikoliv v plné výši), jednak sumy, které nesledují žádné účely reparační, nýbrž plní určitou funkci remunerační (odměňovací) a též kompenzační (např. tzv. náhrady za přesčasové hodiny, za práci v noci a ve dnech nepracovních, které jsou odměnou za vykonanou práci a zároveň kompenzací nevýhod, které jsou spojeny s výkonem takové práce; dále lze uvést různé náhrady vyplácené propuštěnému pracovníkovi, resp. pracovníkovi, který odchází do důchodu, v jejichž výši má být celkově zhodnocována práce vykonaná během trvání pracovního poměru, jakož i délka služebního stáří a také kompenzovány nevýhody spojené se ztrátou zaměstnání).

Zatímco v pracovněprávních úpravách některých států je používání termínu náhrada mzdy v různých souvislostech velmi rozšířené, jiné pracovněprávní úpravy se zřejmě obejdou i bez tohoto termínu a zmiňují se v případech, kdy pracovník nemůže uplatňovat svou pracovní schopnost a je zabezpečen určitým peněžním plněním ze strany zaměstnavatele, o garantované mzdě; pokud jde o případy výkonu práce konané v časově nevýhodné době pro pracovníka (v noci, v neděli, ve svátek) nebo v době přesahující stanovený limit pracovní doby, mluví se o zvýšení mzdy, resp. mzdové sazby nebo o příplatcích ke mzdě.

Poskytování náhrad mzdy má pro pracovníky především význam z hlediska zajištění určitého příjmu v případech, kdy přechodně nebudou moci pro svého zaměstnavatele konat práci nebo kdy jim legislativní či kolektivně smluvní úprava dává právo na tzv. autorizovanou absenci (jde vlastně o právo pracovníka být po určitou dobu zproštěn plnění pracovních povinností a o povinnost zaměstnavatele zdržet se přidělování práce; v některých úpravách se pro označení těchto případů používá termínu *suspense* pracovní smlouvy). Náhrada mzdy tedy chrání pracovníka i jeho rodinu před podstatným poklesem životní úrovně v případech, kdy pracovní schopnost pracovníka přechodně nebude moci být využívána a směřuje tak k vytváření určité sociální jistoty.⁴³⁾ Realizaci tohoto cíle ovšem sleduje také poskytování různých dávek sociálního zabezpečení, zejména dávek spadajících v řadě států do systému nemocenského pojištění.⁴⁴⁾ Zákonodárství některých států nepřipouští kumulaci náhrady mzdy vyplácené zaměstnavatelem s dávkami vyplácenými orgány sociálního zabezpečení. V jiných státech se naproti tomu souběh poskytování náhrady mzdy s dávkami sociálního zabezpečení připouští. Např. ve Francii vyplácejí zaměstnavatelé na základě

⁴³⁾ Srov. P. Durand, *La politique contemporaine de la sécurité Sociale*, Dalloz 1953.

⁴⁴⁾ Srov. Dupeyroux, *Sécurité Sociale*, 3e éd., Dalloz 1966.

kolektivních smluv pracovníkům náhrady v případě pracovní neschopnosti způsobené nemocí nebo úrazem, zvané „plná mzda“, které doplňují výši dávek sociálního zabezpečení tak, aby u onemocnělého pracovníka nedocházelo k žádnému poklesu příjmu.

Obecně lze říci, že v oblasti úpravy kolektivně smluvní se projevuje především snaha důsledně zabezpečovat pracovníky nárokem na náhradu mzdy pro všechny případy, kdy zaměstnavatel v důsledku okolností nastalých na jeho straně nebo nepředvídatelných objektivních událostí (např. potíže v odbytu, nedostatek surovin, požár, různé provozní nehody apod.) bude přechodně nucen zastavit provoz nebo nebude moci přidělovat práci během celé stanovené pracovní doby.⁴⁵⁾ Je zřejmé, že tato snaha činí příjem pracovníka méně závislým na různých ekonomických a provozních problémech zaměstnavatele, a tím do jisté míry vyrovnává účinky tendence zavádět do odměňování mzdové složky, jejichž výplata je závislá na úspěšném vývoji ekonomické situace zaměstnávajícího podniku.

Důležitý význam má poskytování náhrad mezd zejména pro pracovníky v odvětvích a povoláních, kde povětrnostní vlivy způsobují značné výkyvy v provozu (např. ve stavebnictví). Setkáváme se také s tím, že v podnicích, kde je výkon přesčasové práce běžnou praxí, která se stala pravidelným zdrojem zvyšování výdělku pracovníků, předvídají někdy kolektivní smlouvy i náhrady za odpadlé přesčasové hodiny.

Za nový prvek v úpravě týkající se poskytování náhrady mzdy, který se začíná zřetelněji prosazovat teprve v posledním desetiletí, lze považovat poskytování náhrady mzdy v případech zaškolení pracovníka k výkonu nového povolání (tzv. profesionální konverze) nebo v případech zvyšování kvalifikace.⁴⁶⁾ V některých státech se za tím účelem vytvářejí zvláštní fondy, dotované příspěvky jednotlivých zaměstnavatelů, jímž je také svěřováno vyplácení zmíněných náhrad. Zvláštní náhrady jsou někdy též předvídány pro pracovníky zdravotně handicapované.

Se zakotvením nároku na náhradu mzdy se však v kapitalistických státech setkáváme i v případech, kdy náhrada mzdy má být pro pracovníka jakousi materiální satisfakcí za protiprávní jednání zaměstnavatele namířené proti zájmům pracovníka nebo za respektování určitého zájmu zaměstnavatele, jež vede k materiální újmě pracovníka.⁴⁷⁾ Za poskytováním náhrady mzdy se tedy může skrývat i nedostatek důsledné negace účinků protiprávních úkonů zaměstnavatele nebo přípustnost ujednání, poškozujících pracovníka. Např. nerespektování zákonné úpravy týkající se výpovědi zaměstnavatelem je spojováno s oprávněním pracovníka vymáhat určitou náhradu. Tzv. kompenzační náhradu za nekonkurování poskytují

⁴⁵⁾ Srov. A. Sturmthal, *Le salaire annuel garantie aux U.S.A.*, Droit social 1955, str. 612; Cl. Julien, *Le salaire garanti dans l'industrie américaine*, Le Monde 19. juin 1955.

⁴⁶⁾ Srov. nařízení č. 368 z 3. června 1966 o práci ve Švédsku, Suède 1, Série législative 1966, Svensk författningssamling 29 juin 1966.

⁴⁷⁾ Srov. Dupoux, *L'indemnité de licenciement*, Rennes 1942; G. Camerlynck, *L'indemnité de licenciement*, J.C.P. 1957.

někteří zaměstnavatelé pracovníkům-odborníkům, kteří přistoupili na závazek, že do určité doby po skončení pracovního poměru (např. do dvou let) nevstoupí do služeb žádného jiného zaměstnavatele k výkonu práce ve své specializaci.

V souvislosti s otázkami náhrady mzdy bývají často upravovány také otázky týkající se poskytování náhrad výdajů vzniklých pracovníkovi při výkonu práce nebo v souvislosti s ní. Z poskytování těchto náhrad většinou neplyne pro pracovníka žádný příjem, neboť se mu hradí skutečně vynaložené náklady, nezbytné pro plnění jeho pracovních povinností. Někdy však mají tyto náhrady paušální ráz a pracovník jimi získává poněkud více, než skutečně vynaložil, čímž mu mají být kompenzovány některé nevýhody spojené s plněním pracovních povinností (zejména při služebních cestách). Lze též konstatovat určitou tendenci směřující k tomu, aby v podobě náhrady výdajů získával pracovník příspěvek k uhrazování stoupajících nákladů na dopravu do zaměstnání a zpět a zvýšených cen potravin. V tomto směru se pak náhrady výdajů přibližují doplňkovým složkám mzdy. Charakter doplňkových složek mzdy kompenzujících určité nevýhody mají zřejmě také ty náhrady, které jsou poskytovány pracovníkům nuceným setrvávat při výkonu pracovních povinností dlouhodoběji na místech podstatně vzdálených od jejich bydliště. Poskytováním těchto náhrad se někdy také kompenzuje odlišnost klimatických podmínek, kterým se pracovník musí přizpůsobovat a s nimiž může být spojeno větší riziko onemocnění.

OCHRANA MZDY

Stanovení určitých pravidel týkajících se způsobu placení mzdy počalo ke konci 19. století vytvářet, jak již bylo výše uvedeno, první zárodky legislativní úpravy mzdových otázek. V období po druhé světové válce se v řadě států ukazovalo, že souhrn těchto pravidel, označovaný obvykle jako ochrana mzdy, by měl být v mnoha směrech doplněn a upřesněn, a to s přihlédnutím k dosavadnímu vývoji mzdové úpravy a problémům vyskytujícím se při její aplikaci v praxi. Otázka pojetí ochrany mzdy se stala brzy po skončení druhé světové války předmětem jednání Mezinárodní konference práce, které vyústilo v přijetí úmluvy č. 95 z r. 1949 o ochraně mzdy a doporučení o ochraně mzdy č. 85 z r. 1949.

Zmíněná konvence vychází z širšího pojetí mzdy, kterou chápe jako odměnu, poskytovanou zaměstnavatelem pracovníkovi na základě smlouvy o nájmu služeb (písemné či ústní) za práci (služby) vykonanou nebo určenou k vykonávání, kterou lze vyjádřit v penězích, a to bez ohledu na její označení a způsob výpočtu její výše. Stanoví základní principy týkající se způsobu, doby a místa vyplácení mzdy, provádění srážek ze mzdy, omezení zabavitelnosti a postoupení mzdy, a též privilegovanosti mzdové pohledávky pro případy konkursního řízení či soudní likvidace majetku zaměstnavatele. Zároveň obsahuje zákaz jakéhokoli omezování pracovníka v disponování

s obdrženou mzdou. Pro řešení nejvýznamnějších aspektů týkajících se jednotlivých principů vyžaduje cit. úmluva úpravu legislativní, řešení dalších aspektů umožňuje zahrnout do úpravy obsažené v kolektivních smlouvách nebo arbitrážních sentencích.

Doporučení č. 85 doplnilo ustanovení úmluvy pokud jde o aspekt provádění srážek ze mzdy, aspekt periodicity výplaty mezd, evidence údajů týkajících se vyplácených mezd a aspekt účasti pracovníků na řízení obchodů a služeb instalovaných v zaměstnávajícím podniku (tzv. ekonomatů).

Úmluva a doporučení Mezinárodní organizace práce o ochraně mzdy významně ovlivnily především pracovněprávní úpravu řady rozvojových zemí, která se počala rychle rozvíjet po získání státní nezávislosti. Bylo by však mylné se domnívat, že do kodexů práce přijímaných v těchto zemích (platí to zejména pro rozvojové země na africkém kontinentu) byly principy obsažené v těchto mezinárodních právních instrumentech jen mechanicky přenášeny. V legislativních úpravách rozvojových zemí byly většinou tyto principy podrobně rozpracovány s ohledem na danou situaci v oblasti námezdních pracovních vztahů i perspektivy dalšího vývoje zaměstnanosti. V současné době lze konstatovat, že v některých rozvojových zemích existuje podrobná zákonná úprava různých aspektů ochrany mzdy, rozpracovaná často mnohem dokonaleji než v zákonných úpravách vyspělých kapitalistických států, a lépe respektující oprávněné zájmy pracovníků.⁴⁸⁾

V kodexech práce řady afrických států, např. v kodexu práce Zambie z r. 1965, Čadu z r. 1966, Tunisu z r. 1966, Ruandy z r. 1967, Konga-Kinshasy z r. 1967, Dahomé z r. 1967, Kamerunu z r. 1967, v dekretu o práci Ghany z r. 1967, zákonu novelizujícím zákonodárství o zaměstnávání a přijímání pracovníků Lesotha z r. 1967, byl zakotven princip vyplácení mzdy v penězích legálního kursu a zákazu výplaty celé nebo i části mzdy v naturáliích.⁴⁹⁾ Zároveň však byla těmito zákony uložena zaměstnavatelům povinnost zajistit kromě vyplácení mzdy též ubytování a základní výživu

⁴⁸⁾ Srov. Jean Mouly, L'évolution des politiques des salaires, *Revue internationale du travail* 1/1969, str. 1 a násl.; A. D. Smith, Salaires minimaux et distribution du revenu notamment dans les pays en voie de développement, *Revue Internationale du Travail* 2/1967, str. 143.

⁴⁹⁾ Požadavek výplaty mzdy v penězích legálního kursu znamená, že je zásadně nepřipustné placení mzdy v podobě vlastní směnky, šeků, poukázek, kupónů nebo v jiné formě, která má reprezentovat peníze legálního kursu (srov. čl. 3 konvence MOP č. 95 z r. 1949); srov. Zambie 2, *Série législative* 1965, zákon č. 57 z r. 1965 (*Government Gazette*, no. 70/1965); Tchad 1, *Série législative* 1966, zákon č. 7-66 ze 4. 3. 1966 (*Journal officiel* no. 7/1966); Tunisie 1, *Série législative* 1966, zákon no. 66-27 ze 30. 4. 1966 (*Journal officiel*, mai 1966); Rwanda 1, *Série législative* 1967, zákon z 28. 2. 1967 (*Journal officiel de la République rwandaise*, no. 5/1967); Congo-Kinshasa 1, *Série législative* 1967, zák. č. 67/310 z 9. 8. 1967 (*Montiteur congolais* no. 16/1967); Dahomey 1, *Série législative* 1967, kodex práce (*Journal officiel* no. 27 z r. 1967); Cameroun 1, *Série législative* 1967, zákon č. 67-L.F.-6 z 12. 6. 1967; Ghana 1, *Série législative* 1967, dekret č. 157 z 10. 4. 1967; Lesotho 1, *Série législative* 1967, zákon č. 22 (*Government Gazette*, no. 20/1967).

pracovníkům a jejich rodinám, pokud opustili oblast, ve které byli usídlení a nemohli by si dosud zajistit pravidelnou výživu a ubytování z vlastních prostředků. Způsob postupné úhrady nákladů vzniklých takto zaměstnavatelům byl ponechán k úpravě prováděcím předpisům.

Značná pozornost byla ve zmíněných kodexech věnována otázce přípustnosti srážek ze mzdy. Setkáváme se zde s rozlišováním srážek autorizovaných a srážek nezákonných (zakázaných); v taxativním výčtu nezákonných srážek jsou uváděny především jakékoli pokuty ukládané zaměstnavatelem. Režim ochrany mzdy se vztahuje nejen na základní mzdu, ale i na jiná protiplnění zaměstnavatele poskytovaná v souvislosti s konanou prací, jako jsou různé druhy prémie, s jejichž úpravou v kolektivních smlouvách nebo prováděcích předpisech zmíněné kodexy práce počítají. Pro případy pracovní neschopnosti v důsledku nemoci nebo úrazu je některými kodexy rozvojových zemí zaručována výplata mzdy v rozsahu 2/3 a rodinných přídatků v plném rozsahu. Otázka termínů vyplacení mzdy je zpravidla upravována s přihlédnutím k ujednání o době platnosti pracovní smlouvy, nepřipouští se však vyplacení mzdy v intervalech přesahujících jeden měsíc. Pokud jde o místo výplaty mzdy, je v souladu s ustanovením konvence č. 95 vyslovován požadavek, aby k vyplácení mzdy nedocházelo na místech, která skýtají příležitost k útratám vyplacené mzdy (např. ve výčepech lihovin, hernách apod.). Promlčení lhůta pro uplatňování mzdových nároků bývá nejčastěji stanovena na jeden rok, v některých státech je však stanovena promlčení lhůta podstatně delší, např. pětiletá.

KRITÉRIA URČUJÍCÍ VÝŠI MZDY

Klíčovou otázkou mzdové problematiky je otázka stanovení kritérií, podle nichž má být určována výše mzdy. Realizace původní liberalistické koncepce, ponechávající řešení této otázky výlučně účastníkům pracovní smlouvy, počala být narušována již v poslední třetině 19. století rozvojem úprav kolektivně smluvních a v první třetině 20. století objevováním se legislativních úprav minimálních sazeb mzdy v některých státech. Po druhé světové válce sílí tendence k určité regulaci výše mezd jednak v tom směru, že působnost limitů minimálních mezd se rozšiřuje na další odvětví a povolání, jednak tím, že tyto limity se objevují v úpravách četných dalších zemí, kde dosud nebyly vůbec zakotveny. Dokresluje to skutečnost, že konvence č. 26 z r. 1928 o metodách určování minimálních mezd, která byla před druhou světovou válkou ratifikována 22 státy, měla již k 1. červnu 1969 76 ratifikací (což je značný počet, i když bereme v úvahu růst členů Mezinárodní organizace práce). S nemalou odezvou se setkala v legislativách jednotlivých států i konvence č. 99 a doporučení č. 89 o metodách určování minimálních mezd v zemědělství z r. 1951 (tato konvence získala k 1. červnu 1969 ratifikace ze 30 zemí).

V řadě států se vytvořil systém určování minimálních mezd na dvou úrovních — interprofesionální a profesionální, což vedlo k jakési dvoustup-

novosti sazeb minimálních mezd. Interprofesionálně garantovaná minimální mzda bývá určována právním předpisem, kdežto profesionálně garantovaná minimální mzda (tj. minimální mzda stanovená pro určitou profesionální kategorii) bývá zpravidla upravována kolektivní smlouvou s respektováním interprofesionálně garantované minimální mzdy, případně též právním předpisem při nedostatku této úpravy v kolektivních smlouvách. Kromě toho se v některých státech uplatňuje při určování minimálních sazeb mzdy také hledisko teritoriální (různé minimální mzdy platí v různých územních oblastech).⁵⁰⁾

Je zajímavé si povšimnout, že v pracovněprávní literatuře se právě v období po druhé světové válce, v souvislosti s rozvojem procesu regulativních zásahů do mzdové oblasti, objevují teorie zdůrazňující jistou suverenitu zaměstnavatele při hodnocení pracovních výsledků pracovníka pro účely určení výše jeho mzdy. Tyto teorie sice uznávají částečné omezení této suverenity, projevující se v nutnosti respektovat interprofesionálně garantované minimální mzdy, jakož i ujednání o mzdě obsažená v pracovní smlouvě, avšak na druhé straně kritizují a odmítají tendence zakotvení přesných objektivních kritérií pro vznik nároku na jednotlivé mzdové složky v kolektivních smlouvách, které prý zbavují zaměstnavatele (resp. vedoucí kádry, kterým je vedení podniku zaměstnavatelem svěřeno) možností volné úvahy při hodnocení výkonu pracovníka. Plnou podporu nacházejí pochopitelně tyto teorie na straně zaměstnavatelských organizací.

Tyto organizace se brání především zavádění jakýchkoli forem účasti pracovníků na určování výkonových norem.

V období předcházejícím druhé světové válce se vyvinuly různé způsoby výpočtu výše mzdy. Ve vztahu k manuálně pracujícím v tovární výrobě byla zpravidla mzda kalkulována podle výkonnosti — odtud názvy mzda za kus, úkolová mzda, mzda výkonnostní apod. Ve vztahu k ostatním pracovníkům byly používány spíše různé varianty mzdy časové, při nichž byla výše mzdy vypočítávána za určité časové jednotky — např. za hodinu, den, týden, měsíc, i rok. Lze říci, že pro dělníky byla typická úkolová mzda, zatímco pro různé kategorie zaměstnanců časová mzda. Používání různých variant úkolové mzdy mělo dělníky podněcovat k co nejvyššímu pracovnímu vypětí, což se vcelku dařilo. Přinášelo však s sebou řadu negativních aspektů, na něž se někdy snažily odborové organizace poukazovat. Snaha dosahovat co nejvyšších kvantitativních pracovních výsledků mnohdy vedla dělníky k nedostatečnému respektování pravidel týkajících se bezpečnosti a hygieny práce. Odměňování podle výkonnosti mělo často za ná-

⁵⁰⁾ Srov. Madinier, Les disparités géographiques des salaires en France, A. Colin 1958; autor uvádí, že mzdy v pařížské oblasti jsou zhruba o 20 % vyšší než v jiných oblastech. Lze to vysvětlit nejen vyššími cenami, ale i silnější pozicí odborů v oblasti Paříže než v jiných oblastech. Se stanovením různých sazeb minimální mzdy podle tzv. mzdových zón se často setkáváme v zemích rozvojových. Srov. též Arabskou konvenci o normách práce, schválenou druhým kongresem ministrů práce arabských zemí, který se konal v Káhiře 28. 11. až 2. 12. 1966; konvence byla schválena 18. 3. 1967 radou Ligy arabských států (International 1, Série législative 1967).

sledek přepínání sil pracovníků a kromě toho bylo nevýhodné pro pracovníky fyzicky slabší — zejména mladistvé a ženy. Ukazovalo se také, že zaměstnavatelé příliš spoléhají na stimulační účinky úkolového odměňování a méně dbají o racionalizaci výroby a zavádění dokonalejších metod organizace práce.

V období po druhé světové válce se v řadě průmyslově vyspělých kapitalistických zemí projevoval postupný ústup od používání úkolové mzdy, který dosud stále pokračuje. V literatuře se někdy mluví o krizi odměňování podle výkonnosti.⁵¹⁾ Její příčiny jsou spatřovány zejména v tom, že dosažení vyššího stupně mechanizace a automatizace výroby zbavuje pracovníky možnosti podstatněji zvyšovat individuální pracovní tempo a nutí je přizpůsobovat se chodu výrobního zařízení, fázím technologického procesu apod. Nepochybně zde působí i snaha vyhnout se četným problémům, které jsou spojeny se změnami výkonnostních norem, jež si vynucuje rychlý technický pokrok. Také zkracování pracovní doby se zachováním dosažené úrovně výdělků lze snadněji realizovat při používání časové mzdy. Přesto však klesající používání úkolové mzdy v praxi neznamená naprosté opouštění kritéria výkonnosti při určování výše mzdy. Jde spíše o změnu způsobu využívání tohoto kritéria v oblasti odměňování, a to tak, že toto kritérium již neovlivňuje základní mzdu, jejíž výše je stabilně určena za určitou časovou jednotku, nýbrž doplňkové složky mzdy, které se připojují k základní mzdě. Úkolová forma mzdy tedy postupně zaniká ve své původní, klasické podobě, přechází však v podobě transformované. Kromě toho je třeba brát v úvahu, že aplikace sazeb minimálních garantovaných mezd již sama o sobě předpokládá, že výše mzdy může být závislá na výkonu pracovníka pouze pokud jde o část, přesahující garantované minimum (pokud se ovšem sazba minimální mzdy na daného pracovníka vztahuje).

Odborové organizace podporují širší používání časové mzdy, které přináší dělníkům větší jistotu příjmu plynoucího z pracovní činnosti.

V kodexech práce řady rozvojových zemí se setkáváme se zakotvením významného principu, že při odměňování úkolovým (za kus) musí být postupováno tak, aby bylo umožněno získat pracovníkovi s průměrnou pracovní schopností, normálně pracujícím, mzdu nejméně rovnající se mzdě pracovníka odměňovaného časově, který koná obdobnou práci.⁵²⁾

Pokud jde o používání různých způsobů výpočtu mzdy za určitou časovou jednotku, lze ve většině států konstatovat silné tendence k tzv. mensualizaci, tj. stanovení měsíční výše mzdy.⁵³⁾ Pro pracovníky z toho často

⁵¹⁾ Srov. Frey, Influence du niveau de mécanisation sur le mode de rémunération, Droit social 1961, str. 402; Lutz et Willener, Niveau de mécanisation et mode de rémunération, C.E.C.A. 1960; Mottez, Formes de rémunération et rationalisation, Sociologie du travail 1962, no. 3; Bolle de Balle, Problèmes de la rémunération au rendement, Sociologie du travail 1964, no. 2.

⁵²⁾ Např. kodex práce Čadu z r. 1966, Konga-Kinshasy z r. 1967, Ruandy z r. 1967 a Pobřeží slonoviny z r. 1964.

⁵³⁾ Srov. Zalugas, Les droits des mensuels, Revue pratique Droit social, janvier 1965. Ve Francii se r. 1969, v průběhu presidentské volební kampaně, pokusil Pompidou

vyplývá nárok na zaplacení mzdy i za sváteční dny, které na daný měsíc připadly, což bývalo většinou odpíráno pracovníkům se mzdou denní a týdenní i pracovníkům se mzdou úkolovou. Závislost výše mzdy na rozsahu odpracované práce je zároveň také zeslabována tendencí k poskytování určité záruky mzdy v případech přerušení práce nezávisle na vůli pracovníka (pro okolnosti na straně zaměstnavatele) nebo v případech autorizovaných absencí, o nichž již byla výše zmínka.

Nelze zapomínat na to, že různé tendence směřující ke zdokonalení mzdových úprav, které odpovídají zájmům pracovníků na zesílení a rozšíření záruk, týkajících se pravidelného poskytování určitého peněžního plnění zaměstnavatelem během existence pracovního poměru, se neprosazují snadno. Jejich vývoj je bezprostředně ovlivňován soustavným třídním bojem, který nachází svůj projev v četných stávkách se mzdovými požadavky. Přestože často představují tyto tendence svými stimulačními a stabilizačními účinky na pracovní síly ekonomický přínos i pro zaměstnavatele, probíhá jejich rozšíření v praxi dosti povlovně a s různými výkyvy.

I když je stávka úspěšná a zaměstnavatelé jsou nakonec nuceni přistoupit na vytyčené mzdové požadavky, pokoušejí se většinou vyvodit z proběhlé stávky konkrétní důsledky pro výši mzdy, která má být vyplacena za období, v němž se stávka konala. Nesahají jen ke snížení výše mzdy proporcionálně době neodpracované v důsledku stávky, ale i k redukcím mzdy většího rozsahu a odmítají též výplatu doplňkových složek mzdy, což se snaží odůvodnit škodami, které jim přerušení provozu přineslo. Srážky ze mzdy v různém rozsahu provádějí zaměstnavatelé také v případech tzv. točivých stávek (krátká přerušení práce v průběhu směny) nebo stávek probíhajících v podobě záměrného snížení pracovního tempa. V judikatuře se vyskytují rozhodnutí příznávající zaměstnavatelům oprávnění sankcionovat pracovníky za stávku i prováděním větších srážek, než odpovídá neodpracované době.⁵⁴⁾

Řada sporů mezi zaměstnavateli a pracovníky se týká také uplatňování kvalitativních kritérií při určování výše mzdy. Ke kvalitativním kritériím ovlivňujícím výši mzdy patří zejména různé aspekty týkající se povahy konané práce, resp. pracovního místa a kvalifikace pracovníka. Četné kolektivní smlouvy obsahují velmi podrobnou klasifikaci jednotlivých druhů prací podle náročnosti na fyzické a duševní schopnosti pracovníka a podle kvalifikace, kterou by měl mít pracovník přijatý k výkonu daného druhu práce. Tato klasifikace zaujímá často nejvíce místa v textu kolektivní smlouvy; kolektivní smlouvy tak vytvářejí systémy kvalifikačních kategorií v jednotlivých profesích, k nimž se váží hierarchicky sestavené mzdové koeficienty.

působit na vůli slibem, že v případě svého svolení prosadí, aby všem dělníkům byla zaručena měsíční časová mzda.

⁵⁴⁾ Srov. H. S i n a y, La grève, Dalloz 1966.

K zařazování pracovníka do určité kvalifikační kategorie v dané profesi dochází při uzavírání pracovní smlouvy. Pracovník se může ucházet o přiznání určité kvalifikační kategorie předložením dokladu o kvalifikaci získané vzděláním nebo jiným způsobem výchovy k povolání, resp. praktickým výkonem daného povolání (což lze prokázat např. údaji obsaženými v pracovní knížce). Souhlasí-li zaměstnavatel při uzavření pracovní smlouvy s přiznáním kvalifikační kategorie na základě prokázané profesionální kvalifikace, stává se profesionální kvalifikace zároveň tzv. konvencionální kvalifikací. Někdy je v pracovní smlouvě předvídán též postup pracovníka do vyšší kvalifikační kategorie po dosažení určitého služebního stáří. Stává se však také, že konvencionální kvalifikace, tj. smluvní zařazení do určité kvalifikační kategorie se nekryje se skutečnou profesionální kvalifikací pracovníka (jestliže je nižší, stává se často otázkou výše mzdy předmětem sporu). Někdy profesionální kvalifikaci pracovníka přesně neodpovídá žádná kvalifikační kategorie. Nejsou také vzácné případy, že zaměstnavatel se v průběhu trvání pracovního poměru jednostranně rozhodne přidělovat pracovníkovi práce spadající do jiné kvalifikační kategorie, než které dosud konal podle pracovní smlouvy, z čehož pak vyplývá i zvýšení mzdy nebo naopak její pokles. Pracovník není povinen takovou změnu akceptovat; nesouhlasí-li, má však zaměstnavatel možnost s ním rozvázat pracovní smlouvu. Judikatura někdy dokonce chápe jednostranné převedení pracovníka do jiné kvalifikační kategorie jako podmíněný způsob rozvázání pracovní smlouvy, k němuž automaticky dochází, není-li pracovník ochoten přidělování práce jiné kvalifikační kategorie akceptovat.⁵⁵⁾ Z obavy před ztrátou zaměstnání se pracovníci nezřídka podrobují mzdové degradaci. Ze skutečnosti, že zaměstnavatel po určitou dobu přiděluje pracovníkovi práce vyšší kvalifikační kategorie, naproti tomu judikatura nevyvozuje nárok pracovníka na trvalé přiznání vyšší kategorie.

Ve snaze vyhnout se problémům, které s sebou přináší uvádění profesionální a konvencionální kvalifikace do souladu pro účely přiznávání kvalifikační kategorie a mzdového koeficientu, přistupují některé kolektivní smlouvy ke klasifikaci jednotlivých pracovních míst podle jejich objektivně dané povahy, což slouží k stanovení výše mezd spjatých s jednotlivými pracovními místy (resp. pracovními funkcemi).⁵⁶⁾ Výše mzdy se pak tudíž váže k povaze zastávaného pracovního místa (pracovní funkce), nikoli ke kvalifikaci toho, kdo dané místo (funkci) zastává; je ovšem třeba připustit, že kvalifikace pracovníka nepochybně hraje roli při určování pracovního místa, které má být pracovníkovi svěřeno. Takovýto způsob určování výše mzdy umožňuje lépe zhodnocovat nejen náročnost, kterou klade zastávání pracovního místa na schopnosti a znalosti pracovníka, ale také různé objektivní vlivy a rizika pracovního prostředí, kterým je při plnění pra-

⁵⁵⁾ Srov. G. H. Camerlynck, La révision du contrat de travail, J.C.P. 1965; G. H. Camerlynck, Le contrat de travail, Paris 1967, Dalloz.

⁵⁶⁾ Srov. Despax, Qualification professionnelle et salaire au rendement dans les conventions collectives, Droit social 1964, str. 580.

covních povinností pracovník vystavován a jimž se musí přizpůsobovat.

Mezi kvalitativními kritérii, bránými v úvahu při určování výše mzdy, se v kapitalistických státech objevovala (a v omezenější míře dosud objevují) také určitá kritéria týkající se osoby pracovníka — např. jeho pohlaví, věku, původu. Poskytování nižší mzdy z toho důvodu, že se jedná o mzdu vyplácenou ženě nebo mladistvému pracovníkovi, bylo ještě těsně před druhou světovou válkou značně rozšířeným zjevem. V poválečném období byl zákaz diskriminace v odměňování, vepsaný do preambule ústavy Mezinárodní organizace práce, zdůrazněn v rezoluci Ekonomické a sociální rady Organizace spojených národů z 10. 3. 1948. K nastolení a praktické realizaci principu rovného odměňování za stejnou práci, bez ohledu na to, zda je konána mužem nebo ženou, směřovalo také přijetí úmluvy MOP č. 100 z r. 1951 a doporučení č. 90 z r. 1951 o rovnosti v odměňování mužských a ženských pracovních sil za práci stejné hodnoty. Zakotven byl tento princip též v čl. 119 římské smlouvy o Evropském hospodářském společenství.

Přestože ze mzdových úprav (ať již povahy kolektivně smluvní či legislativní) některých kapitalistických zemí již zmizela ustanovení o přípustnosti vyplácení snížených mezd ženám, hladina výdělků dosahovaných ženami se pohybuje stále na podstatně nižší úrovni než mzdová hladina dosahovaná muži. Rozdíl úrovně mzdové hladiny mužů a žen je v jednotlivých státech různě vysoký — např. mezi zeměmi EHS vykazovaly statistiky v posledních 5 letech nejnižší rozdíl ve Francii, podstatně vyšší v NSR a Itálii a ještě vyšší v Belgii a konečně v Nizozemí. V žádné zemi nebylo dosaženo ani přibližného vyrovnaní této hladiny.⁵⁷⁾

Pokud jde o mzdovou diskriminaci podle věku, lze konstatovat, že tato dosud není v celé řadě kapitalistických zemí považována za nelegální. Mladiství pracovníci jsou také často vylučováni z působnosti úpravy minimálních sazeb mzdy (např. do 17, 18 i 24 let).⁵⁸⁾ Nelze však ponechat bez povšimnutí, že snaha důsledně bránit uplatňování různých diskriminačních kritérií při odměňování pracovníků se projevuje v kodexech práce rozvojových zemí. Nepochybně zde působí i vliv principů uplatňovaných v pracovním právu socialistických států. Princip zákazu diskriminace v odměňování je v řadě těchto kodexů vyjadřován dikcí, že při stejných podmínkách práce, profesionální kvalifikaci a výkonnosti přísluší pracovníkům stejná mzda, bez ohledu na jejich původ, pohlaví a věk.

⁵⁷⁾ Srov. M. Grégoire, Les salaires féminins dans le marché commun, Droit social 1958; L'égalité des salaires entre hommes et femmes reste un objectif lointain, Le Monde 22. oct. 1964; Les salaires des femmes, Revue International du Travail 2/1960, str. 105 a násl.

⁵⁸⁾ Srov. např. Pays Bas, Série législative 1968, zákon z 27. 11. 1968 (Staatsblatt no. 657/1968); Perou 1, Série législative 1965, dekret č. 007 z 21. 5. 1965 (El Peruano, no. 7209/1965); Malaisie 1, Série législative 1966, zákon č. 40 z r. 1966 (Government Gazette, no. 10/1966).

Určitá opatření namířená proti růstu inflačních tendencí, která byla v poválečném období prováděna v řadě průmyslově vyspělých kapitalistických zemí, se většinou ukázala jako málo účinná. Řetěz zvyšování cen, mezd a daní se stále prodlužoval. V souvislosti s tím se stával velmi aktuálním problém zachování reálné hodnoty vyplácených mezd; odborové organizace počaly zdůrazňovat nutnost důsledného řešení tohoto problému. Minimální sazby mezd předvídané kolektivními smlouvami často ne příliš dlouho po svém zakotvení přestávaly v důsledku zvýšení cen odpovídat základním potřebám pracovníků a jejich rodin. Do tíživého sociálního postavení se tak dostávali pracovníci v odvětvích málo prosperujících a pracovníci zaměstnávaní u malých podnikatelů, u nichž se úroveň vyplácených mezd pohybovala přibližně na úrovni zaručených minimálních mezd.

V literatuře se objevily četné úvahy o potřebě periodického upravování výše zaručených minimálních sazeb mzdy s přihlédnutím jednak k aspektům sociálním (zajištění přiměřeného životního standardu pracovníkům a jejich rodinám tak, aby byl vyrovnáván růst životních nákladů), jednak k aspektům ekonomickým (ponechání dostatečných prostředků zaměstnavatelům na produktivní kapitálové investice a na rozšiřování počtu zaměstnávaných pracovních sil, zábrana tomu, aby kupní síla pracujících dosáhla takové úrovně, že by tlak poptávky vedl k příliš rychlému zvyšování cen).

V praxi počaly být uplatňovány různé indexační procedury, vycházející z vazby výše zaručených minimálních mezd buď na změny ukazatelů růstu produktivity práce (v jednotlivých odvětvích nebo obecně v národním hospodářství), nebo na změny některých cen či celkových životních nákladů, anebo na růst celkové masy příjmů a na relace mezi hladinami příjmů dosahovaných v jednotlivých odvětvích.

Legislativa a judikatura však nereagovaly vždy příznivě na zakotvení indexačních klauzulí do kolektivních smluv. Docházelo k rozlišování indexačních klauzulí přípustných (tj. právním předpisem tolerovaných nebo alespoň judikaturou považovaných za neodporující veřejnému zájmu) a naopak proti tomu nezákonných, s nimiž nelze spojovat právní účinky.⁵⁹⁾ Za nezákonnou byla např. ve Francii považována indexační klauzule v kolektivních smlouvách, vázající růst výše zaručené minimální mzdy na celkový vzrůst životních nákladů nebo na devaluaci národní měny. Tato skutečnost odhalovala neochotu státní moci podporovat důsledné uplatňování kritérií sociální povahy při upravování výše minimálních mezd. Přesto se někteří autoři snažili komentovat rozvíjení indexačního procesu v praxi jako novou etapu určování výše mezd podle potřeb pracovníků.⁶⁰⁾ Dokazovali na tomto procesu, že mzda námezdně pracujících přestává být závislá na vykonané

⁵⁹⁾ Srov. Malignac, Indexations permises, tolérées, illicites, Droit social, juillet 1959.

⁶⁰⁾ Srov. Lyon-Caen, L'illusion de la théorie salariale besoin, Les Salaires, Dalloz 1967, str. 120.

práci a řídí se objektivně hodnocenými potřebami. Tato argumentace ovšem sloužila demagogickému ovlivňování pracujících v tom smyslu, že v podmínkách kapitalistických výrobních vztahů lze uskutečnit socialismus.

Sociologické průzkumy týkající se vývoje úrovně mezd ukázaly, že v mnoha kapitalistických zemích se ve mzdovém vývoji projevují především značné disproporce mezi růstem mezd nízkých a mezd (platů) vysokých (nízké mzdy rostou pomaleji než vysoké), mezi růstem mezd v sektoru soukromém a sektoru veřejném a poloveřejném, jakož i mezi růstem mezd v jednotlivých územních oblastech. Snahy o určitou harmonizaci růstu mezd odstraňováním větších disproporcí většinou ztroskotávaly, a to jak v měřítku uvnitř jednotlivých států, tak v rámci určitých seskupení — např. mezi zeměmi Evropského hospodářského společenství.⁶¹⁾

V rozvojových zemích, kde jsou používány různé metody určování minimálních mzdových sazeb, narážejí zpravidla snahy pracovníků a jejich odborových organizací o zvyšování těchto sazeb na námitky ze strany zaměstnavatelů a jejich organizací i ze strany státních orgánů, poukazující na to, že životní úroveň námezdně pracujících, a to i těch, kteří pobírají pouze mzdu odpovídající minimální zaručené mzdové sazbě, je podstatně vyšší než u obyvatelstva v oblastech neindustrializovaných a neurbanizovaných, které se dosud živí tradičním způsobem.⁶²⁾ Značná neochota zaměstnavatelů akceptovat růst mzdových sazeb je však podmíněna především pro ně výhodnou situací na trhu pracovních sil, kde zpravidla výrazně převyšuje poptávka po pracovních příležitostech nad jejich nabídkou. V tom je třeba spatřovat jednu ze základních příčin pomalé akcelerace růstu mzdových sazeb v rozvojových zemích.

Úmluvy týkající se metod určování zaručených minimálních mezd, které byly přijaty na fóru Mezinárodní organizace práce, tj. úmluva č. 26 z roku 1928 a úmluva č. 99 z roku 1951 (vztahující se na oblast zemědělství), se nezabývaly problémem zachování reálné hodnoty zaručených minimálních mezd a periodické revize výše těchto mezd s ohledem na ekonomický vývoj. S přihlédnutím k rostoucí aktuálnosti tohoto problému, jehož řešení se jeví naléhavé zejména v rozvojových zemích, došlo v r. 1970 na půdě Mezinárodní organizace práce k přijetí úmluvy č. 131 a doporučení č. 135 o mechanismech určování minimální mzdy, zejména v zemích rozvojových. Přijetí této úmluvy nesleduje za cíl revizi dosavadních úmluv týkajících se minimálních mezd, jejichž platnost nebyla dotčena, nýbrž řešení problému záruky minimálních mezd se zřetelem k ekonomickým a sociálním faktorům, které se projeví v nedávném vývoji. Je pozoruhodné, že v diskusích k návrhu této úmluvy se většina vládních delegátů kapitalistických

⁶¹⁾ Srov. Jean Mouly, L'évolution des politiques des salaires, *Revue International du Travail* 1/1969.

⁶²⁾ Srov. Chesworth, Introduction des salaires minimaux au Tanganyika, *Revue International du Travail* 1/67, str. 47; J. P. Arlès, Les salaires minimaux au Congo, *Revue International du Travail*, no. 4/67, str. 429; Nadr Atasi, Fixation des salaires minimaux et structure des salaires en Syrie, *Revue International du Travail*, no. 4/1968, str. 371.

zemí snažila zdůrazňovat, že k řešení vytyčeného problému nepřispěje přijetí nové úmluvy Mezinárodní organizace práce a že by bylo vhodnější omezit se pouze na přijetí doporučení, které by obsahovalo ustanovení umožňující velmi pružnou aplikaci. Toto tvrzení se tito delegáti pokoušeli podpořit úvahami o tom, že problém minimálních mezd je vcelku uspokojivě řešen v průmyslově vyspělých státech prostřednictvím kolektivních smluv, takže praktický význam může mít jeho nová úprava v mezinárodním právním instrumentu pouze pro rozvojové země.⁶³⁾ Delegáti Sovětského svazu a také Ukrajinské a Běloruské svazové republiky (tyto republiky jsou vedle SSSR rovněž členy MOP) naproti tomu rozhodně poukazovali na to, že zakotvení jednotného zákonem zaručeného minima mzdy má důležitý význam ve všech zemích světa. Současně navrhovali, aby v textu úmluvy byl zakotven princip zákazu výplaty minimální mzdy v naturálních (ať plně či částečně), princip, že minimální mzda nepodléhá žádnému zdanění a princip periodických úprav výše minimální mzdy s přihlédnutím k vývoji životních nákladů. I když se zařazení těchto velmi progresivních zásad do textu úmluvy nakonec nepodařilo prosadit, přinesla úmluva č. 131 z r. 1970 řadu nových významných prvků do koncepce metod určování minimálních mezd. Je to zejména prvek zakotvení minimálních mzdových sazeb formou práva (pramenem práva), která má sílu zákona, prvek vytyčení určitých kritérií sociálního i ekonomického rázu, jež by při stanovení výše minimálních mezd měla být přednostně brána v úvahu, a prvek občasné revize výše stanovených minimálních sazeb. Proti konvenci č. 26 z r. 1928 předvídá také konvence č. 131 podstatně širší rozsah působnosti soustav minimálních mezd, kterými mají být chráněny všechny skupiny námezdně pracujících, jejichž podmínky zaměstnávání jsou takové, že tuto ochranu vyžadují. Tím se však nezamezuje tomu, aby např. pracovníci nižších nebo též vyšších věkových kategorií a pracovníci se sníženými fyzickými či duševními schopnostmi mohli být legislativou daného státu nebo rozhodnutím kompetentního orgánu vylučováni z působnosti platné úpravy minimální sazby mzdy, což bývá v kapitalistických státech častým zjevem. Vychází se totiž z toho, že vztahovat záruky minimální mzdy na takové kategorie pracovníků by mohlo mít za následek, že by je zaměstnavatelé odmítali zaměstnávat.

S ohledem na dosavadní praxi, rozšířenou v poměrně značném počtu zemí, umožňuje úmluva č. 131 i doporučení č. 135 používat buď odvětvových systémů určování minimálních mezd (resp. systémů vztahujících se na určité profesionální kategorie), nebo systému jednotné minimální mzdy, avšak s diferencovaností uvnitř tohoto systému, založenou na teritoriálním

⁶³⁾ Srov. Rapport V(2), BIT, Genève 1970, Mécanismes de fixation du salaire minimum et problèmes connexes, notamment en ce qui concerne les pays en voie de développement. Nevyřešeným problémem zůstává i v průmyslově vyspělých kapitalistických zemích velmi nízká životní úroveň námezdně pracujících, kteří nejsou státními příslušníky dané země, nízká životní úroveň zemědělských dělníků, osob sloužících v domácnostech i pracovníků zaměstnaných v malých podnicích; srov. La pauvreté et les niveaux de vie minima, BIT, Genève 1970.

hledisku (v jednotlivých územních celcích, kde jsou životní náklady na různé úrovni, mohou platit různé minimální sazby mzdy).

Četné výhrady, které byly vznášeny vládními delegáty kapitalistických zemí při projednávání úmluvy č. 131 z r. 1970 a doporučení, které ji doplňuje, naznačují, že lze mít vážné pochybnosti o tom, zda budou nové prvky v oblasti regulace výše mezd, směřující k ochraně dosaženého životního standardu nebo k získání přiměřeného životního standardu odpovídajícího základním potřebám pracovníků a jejich rodin, v praxi kapitalistických zemí (ať již průmyslově vyspělých, či rozvojových) důsledně uplatňovány. Pro většinu průmyslově vyspělých kapitalistických států zůstává i nadále typická snaha státní moci vyhnout se hlubším zásahům do sféry určování výše mezd, které by mohly mít za následek podstatné snížení míry zisku dosahované podnikateli.⁶⁴⁾

EVA NOVOTNÁ

A PROPOS DE LA CONCEPTION DU SALAIRE DANS LE DROIT DU TRAVAIL DES PAYS CAPITALISTES

RÉSUMÉ

Les immenses valeurs que crée la force de travail humaine jointe aux moyens des techniques modernes et exploitant les acquisitions de nombre de branches scientifiques sont, dans les Etats capitalistes, la source de profits croissants des employeurs, par rapport auxquels le montant des salaires, tout en s'élevant progressivement, est incomparablement bas. Dans les conditions des rapports de production capitalistes, l'essence de la rémunération du travail ne change pas; la valeur réelle de la force de travail demeure supérieure au salaire. Toutefois, le fait de la croissance progressive des salaires est souvent exploité pour dissimuler les contradictions antagonistes du capitalisme contemporain.

Le problème des salaires et de leur montant devient actuel depuis les commencements du processus d'industrialisation parallèlement à la croissance du nombre des travailleurs salariés. La théorie ainsi que la pratique juridiques bourgeoises envisageaient le salaire comme contre-prestation de la part de l'employeur pour lequel le salarié a exécuté le travail. Le travail exécuté était la cause du versement du salaire tandis qu'aux cas où le travail n'a pas été exécuté l'employeur était libéré de l'obligation de verser le salaire. Le montant du salaire, au point de la vue de la législation débattu librement par les participants au contrat de louage de service, mais en réalité fixé au travailleur par la volonté de l'employeur, était tel qu'il conduisait à l'asservissement des travailleurs salariés. Parallèlement à la croissance de la prise de conscience des travailleurs et au progrès de l'organisation du mouvement ouvrier dans le cours du XIXe siècle commencent à apparaître et à prendre de l'intensité des revendications de salaire formulées souvent par la devise du „juste salaire“. Comparée aux autres questions du droit du travail, la réglementation des questions relatives au salaire apparaît bien tardivement dans la législation du travail. Ce n'est qu'à la fin du XIXe et au commencement du XXe siècle que les dispositions relatives à l'obligation de l'employeur de verser le salaire, désignées quelquefois globalement sous

⁶⁴⁾ Srov. Frederic Meyers, Wages Policy: „The Role of the State and of Employer and Employee Organisations“, General Report, 7th International Congress for Labour Law and Social Security, Warsaw 1970.

le nom de „protection du salaire“, deviennent partie intégrante de la législation du travail de certains Etats. Or, il se révèle en même temps que la réglementation législative des questions de salaire n'a pas beaucoup d'espoir d'étendre son envergure matérielle. Les questions les plus importantes de la problématique du salaire, en particulier celles relatives à la fixation du montant des salaires, sont réglées par les conventions collectives. C'est justement la plate-forme des conventions collectives permettant d'exercer une certaine pression sur le patronat, et cela souvent en liaison avec les progrès de l'organisation et la résolution révolutionnaire toujours plus ferme des ouvriers qui est devenue le théâtre de la progression ultérieure dans la sphère de la problématique de salaire.

Dans la période d'après la seconde guerre mondiale une série d'éléments nouveaux apparaît dans les réglementations de salaire des Etats capitalistes. Cependant, on peut dire d'une manière générale que ces éléments nouveaux ne représentent pas la naissance de tendances qui soient tout autres que celles qui apparaissaient déjà dans l'évolution d'avant la première guerre mondiale, mais plutôt l'approfondissement de certains aspects de ces tendances et leur élargissement sous forme de l'accroissement d'éléments nouveaux. Les tendances visant à la naissance de nouvelles composantes du salaire, à accorder les garanties du salaire respectivement l'indemnité de salaire en cas des absences excusables au travail, à l'établissement du régime juridique de la protection du salaire et à une certaine régulation du montant des salaires, ne s'évanouissent pas mais elles sont sujettes, dans l'évolution ultérieure, à certaines modifications.

Dans la littérature, on commence à souligner la conception plus large du salaire laquelle ne comprend plus le salaire comme simple contre-prestation accordée par l'employeur en contrepartie du travail fourni mais comme l'ensemble des avantages de différente nature que le travailleur acquiert à l'occasion de l'exercice de l'emploi. Cette conception procède de ce que le salaire n'est plus inséparablement lié à la quantité de travail fourni, ce que ses partisans s'efforcent de prouver sur le fait que dans nombre de cas le versement du salaire est garanti au travailleur même alors qu'il n'a pas exécuté le travail et sur le fait du procès progressif de mensualisation du versement du salaire et de l'abandon progressif du salaire aux pièces tel qu'il a été utilisé avant la seconde guerre mondiale. De même, on ne considère plus comme trait caractéristique son ordre forfaitaire; c'est le salaire de base seul qui conserve ce caractère alors que d'autres composantes du salaire, telles que par ex. les parts dans les résultats de la gestion économique, les parts ou primes au titre du bénéfice réalisé, de l'accroissement de la productivité du travail et similaires sont dépendantes de la situation économique de l'employeur. Un certain élément variable, un certain hasard dépendant des oscillations économiques sont donc importés dans la structure des salaires.

Dans le processus de l'accroissement des éléments accessoires du salaire la branche la plus jeune est représentée par les sommes accordées aux travailleurs au titre des résultats favorables réalisés par l'entreprise de l'employeur. Or, on ne reconnaît pas aux travailleurs le droit de contrôler le chiffre réel du bénéfice net lequel doit servir de base pour calculer les parts revenant aux travailleurs. Il en résulte pour l'employeur le moyen de feindre un passif plus élevé et d'accuser le bénéfice moindre qu'il n'est en réalité; de ce fait la réalisation du droit à la part dans les bénéfices devient considérablement illusoire. La naissance de l'institution des parts a été largement exploitée pour masquer les contradictions antagonistes sur le plan de classe du mode de production capitaliste. Différentes conceptions prenaient naissance prêchant l'intégration des intérêts des travailleurs dans la sphère d'intérêt de l'entreprise de l'employeur, la transformation du salarié en co-entrepreneur. Les faits ont montré que l'utilisation des différents systèmes de versement des parts avait une influence considérable en tant que stimulant sur le rendement des travailleurs et sur leur attitude envers l'accomplissement des obligations de travail ce dont profitent économiquement en premier lieu les employeurs. Des craintes et des doutes considérables se manifestant du côté des travailleurs provoquent des tendances des employeurs — trouvant leur reflet même dans certaines prescriptions — de ne pas verser aux travailleurs les parts

en argent mais de les déposer en vue de différentes fins. En littérature, ces tendances ont trouvé leur expression par ex. dans la conception du salaire dit investi. Selon cette conception il est désirable, vu la nécessité de comprimer les tendances d'inflation, de ne pas verser aux travailleurs le salaire tout entier (en particulier les parts) en argent, mais de déposer certaines sommes de salaire à des comptes spéciaux, de les employer pour acheter des actions, des obligations différentes, des titres hypothécaires etc. Les travailleurs deviennent ainsi, selon cette conception, des créanciers de l'entreprise, ou co-investisseurs de l'employeur. En réalité, on enlève de cette façon aux travailleurs la possibilité de l'élévation immédiate de leur niveau de vie et on transfère sur leur dos le risque des oscillations de l'économie capitaliste.

Certaines mesures allant à l'encontre de la croissance des tendances d'inflation qui ont été prises dans nombre des pays capitalistes dans la période d'après-guerre se sont révélées en majeure partie peu efficaces. Ce qui devenait très actuel en cette connexité, ce fut le problème du maintien de la valeur réelle des salaires versés; les organisations syndicales se sont mis à accentuer la nécessité de chercher la solution de ce problème. En pratique se développait l'application des différentes procédures d'indexation qui procédaient de la liaison des salaires minima garantis plus haut ou bien à des variations de la croissance de la productivité du travail (dans les branches individuelles ou dans l'économie nationale en général), ou bien à des variations de certains prix ou du coût global de la vie, ou bien à la croissance de la masse globale des revenus et aux relations entre les niveaux de revenus obtenus dans les différentes branches. Or, la législation et la jurisprudence n'ont pas toujours favorablement réagi aux clauses d'indexation fixées dans les conventions collectives. Une différenciation se produisait entre les clauses d'indexation admissibles (c.-à-d. tolérées par la prescription juridique ou bien considérées par la jurisprudence comme n'étant pas contraire à l'intérêt public) d'une part et les clauses illégales auxquelles on ne peut reconnaître aucun effet juridique d'autre part.

Dans les pays en voie de développement où sont utilisées différentes méthodes pour fixer les taux de salaire minima, les efforts des travailleurs et de leurs organisations syndicales pour élever ces taux se heurtent aux objections des employeurs et de leurs organisations, et même de la part des organes d'Etat, se réfèrent à ce que le niveau de vie des salariés, même de ceux qui ne touchent que le salaire répondant au taux de salaire minimum garanti, est substantiellement supérieur à celui des populations dans les régions non industrialisées et non urbanisées qui gagnent leur vie d'une manière traditionnelle. Le répugnance considérable des employeurs à accepter la croissance des taux de salaire et conditionnée avant tout par la situation, favorable pour eux, existant sur le marché de la main-d'œuvre où en général la demande d'occasions de travail surpasse expressivement leur offre.

Les tendances visant l'ajustement périodique des salaires minima ont trouvé leur expression dans le texte de la convention, récemment adoptée, de l'Organisation internationale du travail (Convention No 131, 1970). Les éléments neufs dans le domaine de la régulation du montant des salaires visant la protection du standard de vie obtenu ne s'imposent pas facilement même dans les pays capitalistes avancés. Ce qui reste, même à l'avenir, typique de la majeure partie de ces pays, c'est l'effort du pouvoir d'Etat d'éviter les interventions poussées dans la sphère de la fixation du montant des salaires qui pourraient entraîner l'abaissement substantiel du taux du bénéfice acquis par les entrepreneurs.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE — IURIDICA No 1—2.

IURIDICA 1—2/1971

© Universita Karlova, Praha 1971

Redakční rada časopisu: doc. dr. Zd. Lukeš (předseda),
dr. Karel Malý (tajemník), doc. dr. J. Kincl, doc. dr. E. Kučera,
doc. dr. J. Hrdlička, doc. dr. J. Nezkusil

Graficky upravil Jaroslav Příbramský

Z nové sazby písmem Primus vytiskl Tisk, knižní výroba, n. p.,

Brno, závod 1

Náklad 500 výtisků. Vydání 1.

Cena brožovaného výtisku Kčs 10,—

V MONOGRAFICKÉ ČÁSTI ACTA
UNIVERSITATIS CAROLINAE -
IURIDICA -

vyšlo od roku 1963:

Milde Michael, dr., The problems of liabilities in international carriage by air (anglicky)

Malý Karel, dr., Pozemkové zákony Říjnové revoluce,

Čepelka Č., dr., Les conséquences juridique du délits en droit international contemporain (francouzsky),

Radvanová Senta, dr., Rozvod manželství v čs. právu,

Císařová Dagmar, dr., Obhájce v čs. trestním řízení,

Kučera Zdeněk, dr., Suretyship in private international law (anglicky),

Tomeš Igor, dr., Old pension, condition of eligibility (anglicky).

Kincl Jaromír, dr., Otroci, kolóni a propuštěnci ve vizigótských zákonech 5.-8. století,

Lukeš Zdeněk, dr., Obecné a speciální zmocnění ve správě na úseku ochrany veřejného pořádku,

Štajgr František, dr., Některé teoretické otázky civilního práva procesního

Rohlík Josef, Preliminary and incidental questions in Czechoslovak private international law (anglicky).

Kučera Eduard, dr., Marx a Engels o proletářské politické společnosti

Čížkovská Věra, dr., Socialistické majetkové právo manželské

Litsch Karel, dr., Ústava a sněm německé říše v 19. století

Novotná Eva, dr., K základním rysům a tendencím právní úpravy pracovní doby

Publikace lze obdržet nebo objednat v knihovně právnické fakulty University Karlovy, Praha 1, nám. Curieových 7

THE UNITED STATES OF AMERICA
DEPARTMENT OF THE INTERIOR
BUREAU OF LAND MANAGEMENT

TO THE SECRETARY OF THE INTERIOR
FROM THE DIRECTOR OF THE BUREAU OF LAND MANAGEMENT
SUBJECT: [Illegible]
[The following text is extremely faint and largely illegible due to fading and bleed-through from the reverse side of the page. It appears to be a memorandum or report detailing land management activities, possibly related to a specific area or project.]